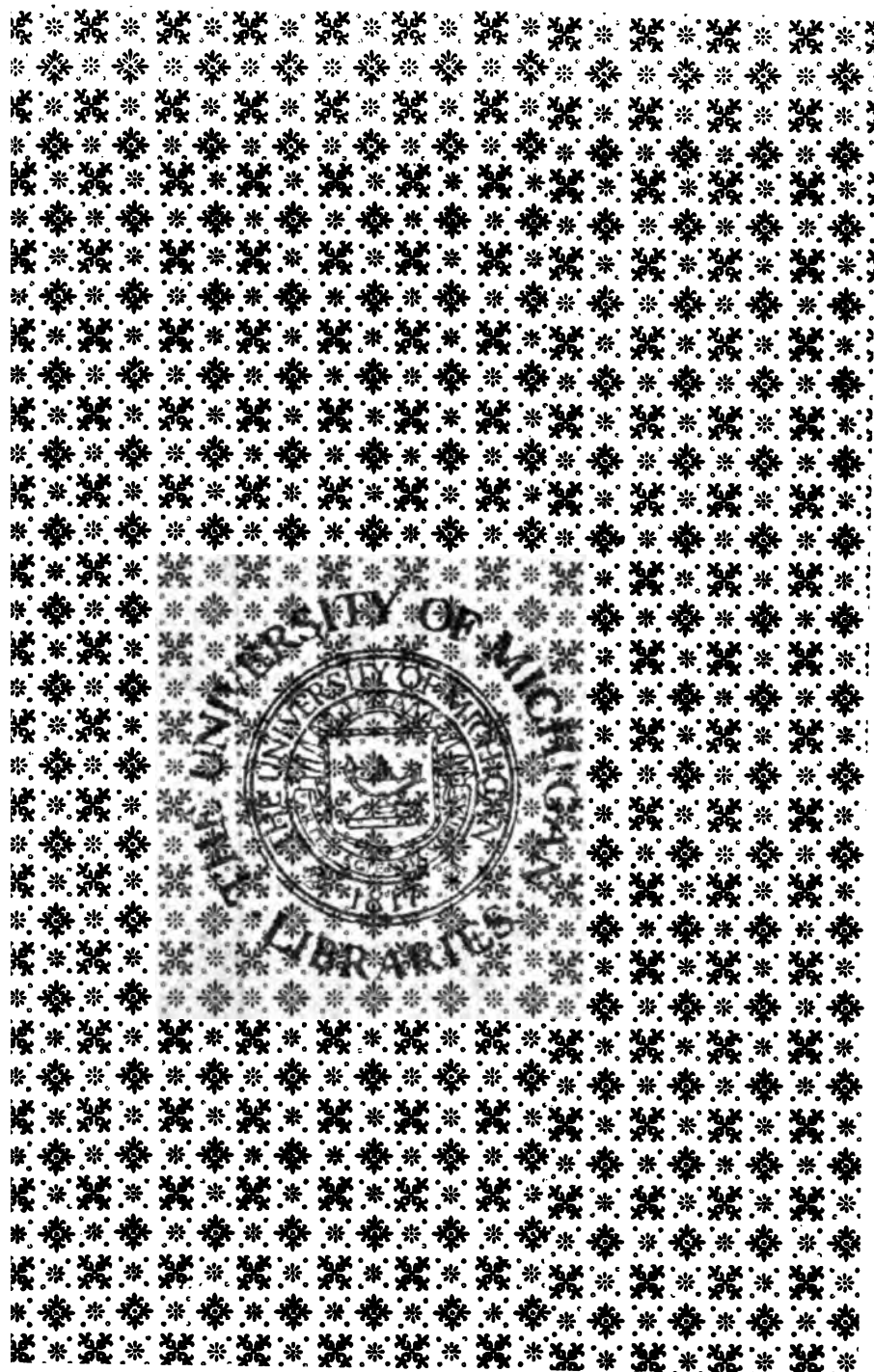
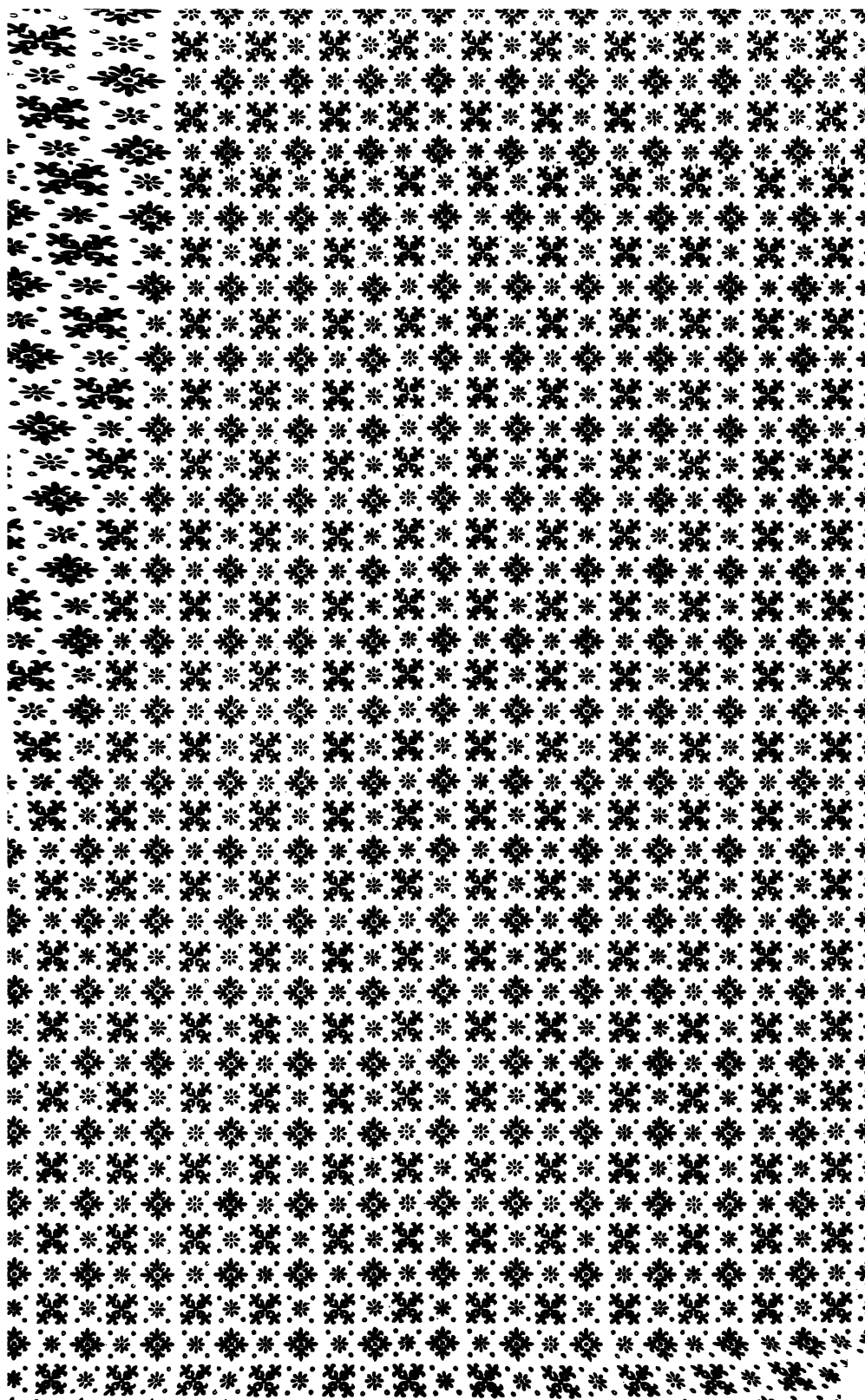

GRAD
EREN
765
BUHR

B 1,215,379

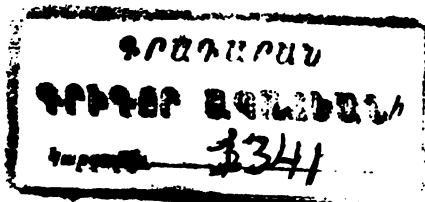
Elytuntsi

Elytuni antsealen ew. n. n. n.

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ

ԱՆՑԵԱԼԷՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ 1900

ՄԻԽԱԵԼԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

25.1

25.2

25.3

25.4

25.5

25.6

25.7

25.8

25.9

25.10

25.11

25.12

25.13

25.14

25.15

ԱՔԻՄ
ԷԹՆ
165
01.10.99

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Զէյթուն, որ մէկ դար շարունակ յանուն ազատութեան մղած բազմաթիւ դիցազնական կռիւներու մէջ, հակառակ իւր ազգաբնակութեան անհամեմատ սակաւաթիւ ըլլալուն, միշտ յաղթական հանդիսացած է թուրք բռնակալաց վիթխարի զօրութեան դէմ, անագին տպաւորութիւն մը թողուցած է ամբողջ Հայութեան եւ նոյն իսկ օտարաց մտքին ու սրտին մէջ:

Այս ազդեցութեան ու տպաւորութեան տակ զանազան հրատարակութիւններ եղած են թէ՛ մերայնոց եւ թէ՛ եւրոպացի բանասիրաց ոմանց կողմանէ, սակայն անոնք իրենց ամեն առաւելութիւններովն հանդերձ, շատ մը պակասներ ունենալով, չեն ներկայացներ Զէյթունն իւր ամբողջութեամբ:

Ուստի սոյն գրքոյկս հրատարակութեան տալով՝ կը կարծեմ ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալ ազնիւ բանասիրաց, ուսումնասիրութեան նոր նիւթ մատակարարելով նոցա եւ լուրջ քննութեան ասպարէզ բանալով սիրելի հայրենեացս անցեալին ու ներկային, յորս պատահած անցքերու շատերուն ականատես վկայ ըլլալով ի զիր արձանացուցած եմ զայնս. շատ դէպքերու պատմութիւնն ալ հաւաքած եմ ձեռագիր յիշատակարաններէ եւ ժողովրդական աւանդութիւններէ, զորս գուրգուրանօք կը պահէ զէյթունցին իւր սրբավայրերու եւ սրտի խորերու մէջ:

Ասով թէեւ կատարեալ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութիւնը չ'ունիմ, սակայն կը յուսամ թէ Կիլիկեան Առիծներու արժանաւոր մնացորդաց օրինակելի կեանքն եւ իրենց հիանալի քաջագործութեանց վսեմ թատրը հանդիսացող աննման երկիրն իւր բազմապիսի երեւոյթներով պատկերացնելու փոքր ի շատէ յաջողած եմ:

Քաղցր պարտականութիւն կը համարիմ ինձ անկեղծ շնորհակալիքս յայտնել աստ մեծապատիւ Ա.ին եւ Տ. Յ.ին, որք մեծապէս նպաստեցին ինձ աշխատութեանս նիւթը գրականօրէն մշակելու մէջ, եւ այն՝ Զէյթունի բարեկամ երիտասարդներուն, որք նիւթապէս օժանդակեցին գրեթէ հրատարակութեան գործին:

ԶԷՅԹՈՒՆՑԻ

ՆԱԽԱԳԻՑԵԼԻՔ

ԴՐՐՔ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՔ ՁԵՑՔՈՒՆԻ

Ձէյթուն Միջերկրական Ծովու Հայոց (Ալեքսանդրէաի) ծոցէն 46 ժամ հեռաւորութեամբ եւ ծովուն երեսէն 3500 ոտք բարձրութեամբ լեռնային երկիր մ'է, Մարաշի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, եւ Կիլիկիոյ մայրաքաղաք Սոի արեւելեան հիւսիսային կողմը, 36 ժամ հեռու, Հալէպի կուսակալութեան տակ կ'իյնայ: Ձէյթունի բարձրաւանդակի գլխաւոր լեռներն են, հիւսիսէն Չըբէ, Պերէր, Սալ-Կալ (աջ թեւ), Ալ-Վաալ եւ Եթի-Գըրալ (Եօթն եղբայրներ), արեւելքէն՝ Պերդիկայ, Մալլը եւ Ա-Գ, հարաւէն՝ Ալ-Եթի (կրատուն) լեռը համանուն բերդով մը, արեւմուտքէն՝ Սալ-Գըրալ լեռը:

Այս լեռանց մէջ նշանաւոր է Պերէր իւր բարձրութեամբը, իսկ Չըբէ, որ քրիկ աղաւաղութիւնն է, իւր լանջի վրայ ունեցած փղերիկ աղբիւրի մը պատճառաւ պոսպէս կոչուած է եւ չունի իւր վրայ ո եւ է բուսաբերութիւն, այլ լեռի ապառաժ մ'է, ասոր համար ի հնումն Այր-ժ լեռ կը կոչուի եղեր: Սորա հատած տեղը, որ տեղական բարբառով Գերձէր (քար ծայր) կը կոչուի, կը բնակին 30 տուն Հայեր:

Այս լեռներ, որք բնական պարիսպ մը ձեւացուցած են Ձէյթունի շուրջը, անառիկ երկրի մը հանգամանքը տուած են անոր, ժողովուրդն ալ օգուտ քաղած է միշտ իւր գիւղքի այս առաւելութենէն, բայց եւ ամպէս՝ բաղդատմամբ Հ-ճիկ՝ Ձէյթունի գիւղքն այնքան անառիկ չէ:

Ձէյթուն առանձին 1500 տուն կը պարունակէ՝ ամբողջովին հայ (24 տուն միայն թուրքեր կային, որոնք 1896ին գաղթեցին), իսկ ամբողջ Ձէյթունի գաւառակը, որ բնդ ամենը 32 հայ եւ թուրք գիւղերէ կը բաղկանայ, ունի 21.500 բնակիչ, յորոց 18.500-ը հայ, մնացեալը թուրք: Գլխաւոր գիւղերն են Արեփի, Ա-Գ-Կալ, Ֆըն-Վ (անս "Յաւելուածներ"):

Սոյն գաւառակին սահմանը հիւսիսէն կը հասնի մինչեւ Երէճի գիւղը կամ Է-Է-Գըր-Գըր-Վ (Ձէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութեամբ), արեւելքէն՝ Մալլը տաճկարնակ գիւղը՝ 9 ժամ հեռու,

հարաւէն՝ Արեգինի Եկեղեցի հայաբնակ գիւղը՝ նոյնպէս 9 ժամ հեռու, արեւմուտքէն՝ Զոհմար-հիւսի (հայերէն Կանչի) տաճկաբնակ գիւղը՝ 10 ժամ հեռու:

Կլիմայ

Զէյթունի կլիման բարեխառն է եւ առողջարար (ձմեռը քիչ ցուրտ, ամառը՝ մեղմ) եւ թէեւ տեղ տեղ բարձր ու ցած գերքերուն համեմատ կը տարբերի, սակայն ընդհանրապէս օդատակար եւ կազդու-րիչ է, այնպէս որ ժողովուրդը ամառ ատեն առ հառարակ տանիքներու վրայ եւ այլ բացօթեայ տեղեր կը գիշերէ:

Լեռներ

Բայ ի վերոյիշեալ լեռներէն՝ Զէյթունի շուրջը կան բազմա-թիւ մանր մունր լեռներ ալ՝ մեծ մասամբ միւսներէն ձեւացած. յիշեալ հետեւեալները.

Առաւ-Արեւիկ, որ Պէրդինկայի ետեւը կիրճ մը կը ձեւացնէ:

Զոհմար-հիւսի (չաթալ քար, երկճեղ) Սօլախ-տէտէի վերջացած ծայրը:

Սիւր-Էֆէ (Ջաբարի այգի):

Անլըշի, Քիշ-Կոշ, Ղաշըլ, Զոհմար, Կոբճը, Շինդիկ եւ Բարօի-հիւսի, սրածայր լեռ մը, որոյ գագաթէն ճանապարհ մը կայ դէպ ի Մարաշ:

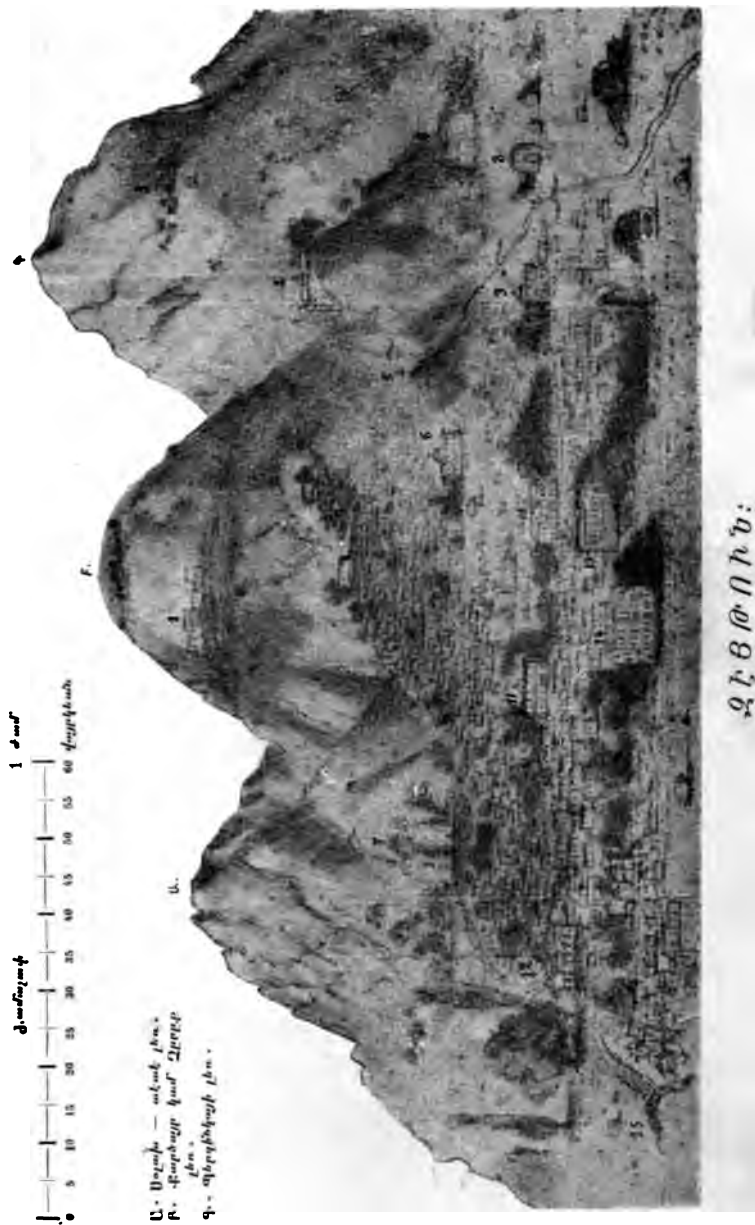
Գր-Կիլի, որ Ֆրնուզի Ս. Կարապետի վանքին հիւսիսային արեւ-մտեան կողմը կը գտնուի՝ 2 ժամ հեռուորութեամբ: Արդարեւ ճշմա-րիտ գրախտ մը՝ իւր գալարագեղ բոյսերով եւ քաղցրաբոյր ծաղիկ-ներով, զորս կը վայելեն տեղացիք ամառն այն լեռան գլուխը բարձրա-նալով իրենց հօտերով եւ արջառներով:

Աշուլ, Ղափիւրդ, սրագագաթ լեռ մը, ուրկէջ ճանապարհ կ'անցնի դէպ ի Մարաշ:

Սալի, փոքր լեռ մը արեւելեան կողմէն, ուսկէջ կու գայ միշտ թշնամոյն բանակը Զէյթունի վրայ:

Սոյն լեռանց մէջ կան բազմաթիւ ու կարեւոր քարայրներ, իսկ իրենց ստորոտները գեղեցիկ արօտատեղիներ, ինչպէս Ֆըշուքի, Խըշէիտ, Էլիշ-Օշու, Գաշիւլ-Կաշու, Գօրէֆ-Ղ, Ալ-Կաշու, Զոհմար-հիւսի ու փոքր:

Ասոնց մօտ կը գտնուի նշանաւոր Սիւլ-Արեւիկ-Սիւլ (աղբուկի լիճ):

1. Բաշկա (Բաշկա) :
 2. Ա. Բաշկա :
 3. Բաշկա :
 4. Բաշկա :

5. Ա. Բաշկա :
 6. Ա. Բաշկա :
 7. Բաշկա :
 8. Բաշկա :
 9. Բաշկա :
 10. Բաշկա :
 11. Բաշկա :

12. Ա. Բաշկա :
 13. Բաշկա :
 14. Բաշկա :
 15. Բաշկա :

ԳԵՊԵՐ

Շո-ղո-ր, որ՝ Պէրիտ լեւան ստորոտէն հոսող ջրերէն կազմուելով՝ Զէյթունի արեւմտեան կողմէն կ'անցնի եւ կը հոսի գէպի հարաւ՝ սեւ աղբիւրն ալ մէջը ունենալով. ասոր վըայ, բաց ի միւս կամուրջներէն, Զէյթունի սահմանին մէջ կայ երկու կամուրջ, մին Կարօի կոմս-ըջ՝ անուամբ, որ կը տանի Սուրէնեան թաղը, իսկ միւսը՝ Շո-ղի կոմս-ըջ (35 մէթր բարձրութեամբ), զոր Պալճեանք շինել տուած են, կը տանի Եաղուպեան թաղը: Ըուղուրին տարածութիւնը թէեւ խիստ քիչ է, սակայն գարնան եղանակին տնկարելի է անցնիլ այս գետակէն առանց կամուրջի, զոր տեղացիք Կոմս-ըջ կ'անուանեն:

Չոր Գեպի, որ Սալ-տ-ը լեւան աղբիւրներէն ձեւացած է, Պերզնկայ լեւան ստորոտի ձորէն հոսելով, հիւսիսէն գէպի հարաւ կ'երթայ եւ ապա, գէպ յարեւմուտս խոտորելով, կը միանայ Ըուղուր գետին հետ, որով Զէյթունը թերակղզիի մը ձեւ կը ստանայ: Չոր գետակին վրան ալ շինուած է երեք կամուրջ՝ Պալ-աթի-րէ կամուրջ, Ս. Պօլո-Պեպրո-ի կամուրջ, Կոմս-ըջի յորէ կամուրջ:

Ջահան՝ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը կը գտնուի, անկէ 5 ժամ հեռաւորութեամբ. այս գետը սկիզբ կ'առնու Էլպիս-թանէն (Էլպլէսթէյն), որ Զէյթունի հիւսիսային արեւելեան կողմէն է:

Անթուլ՝ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը 2 ժամ հեռաւորութեամբ:

Տալի-նըջ յոր, արեւմտեան կողմը 8 վայրկ. հեռու:

Թեիթր, 8 ժամ հեռու:

Սա-լաթը, 6 ժամ հեռու:

Անի յոր, 3 ժամ հեռու:

Սոքա՝ Ըուղուրի եւ Ֆրնուղի գետակին հետ միասին գէպի հարաւ հոսելով՝ կը միանան Ջահան գետին հետ:

Աղբիւրներ

Նշանաւոր է Պօլ-աթը (պաղ աղբիւր) կոչուածը, որ իւր անուանը համեմատ խիստ պաղ է, այնպէս որ ամրան եղանակին իսկ չի կրնար մէկը երկար ժամանակ թողուլ ձեռքը անոր մէջ: Այս աղբիւրին շէնքը Գորո-Պօյ-ճի անուն մարաշցի գաղթական մը շինել տուած է:

1 Զէյթունի նախկին գաղթականներուն մէջ կային նաեւ կարսիցիներ՝ որոնցմէ ձեռքած է այս անունը:

մարմարիոնէ: Ըքեղ եւ գեղեցիկ քանդակներով զարդարուն հսկայ կամարի մը երեք կամարակներուն մէջէն երեք բերանով կը հոսի ջուրը առատութեամբ:

Փլլիւնց աղբիւր, որ կը գտնուի Ա. Աստուածածնայ վանքին մօտ. ջուրը խիստ պաղ ու առատ է եւ մարսեցուցիչ յատկութիւն մ'ունի՝ ինչպէս վանքի մէջի եւ գոսի ուրիշ աղբիւրներու ջուրը:

Դահապալ աղբիւր. սորա մօտ ժամանակաւ Յակոբ անուն մարաշի կօշկակար մը սպաննուած է Իպիշ անուն միւսիւլմանի մը ձեռամբ, որը վախնալով զէյթունցաց վրէժխնդրութենէն՝ խոյս տուած է Մարաշ. այս պատճառով նահատակ աղբիւր կոչած են այս աղբիւրը, որ Կարսի կամուրջին եւ Զէյթունի մէջ տեղն է:

Ալ աղբիւր՝ կէս ժամ հեռու քաղաքէն դէպի արեւմուտք. այստեղ կու գան զէյթունցիք զբօսանքի համար, եւ աշուղները նուազարաններով կ'երգեն իրենց հերոսներու քաջագործութիւնները: Սոսի աղբիւր (սօսի աղբիւր)՝ արեւմտեան հիւսիս մէկ ժամ հեռու. ունի առատ ջուր, այնչափ ցուրտ՝ որ մէջը գրուած խաղողը կէս ժամէն կը ճաթառի ամրան մէջ իսկ: Այլըն-թոն-ըլ (8 ժամ հեռու, Պերիտլերան ստորոտը, դէպ հիւսիս), որոյ ջուրը կաթի նման սպիտակ է ու փրփրուն: Ասոնցմէ զոտ նշանաւոր է եւ Խեպ-աղբիւր:

Եդի-է-բուշ (եօթն եղբայր)՝ համանուն լեռան ստորոտէն եօթն ակէ կը բղխի եւ ասկէ առած է իւր անունը: Ասոնք կը միանան եւ Շուղուր գետակը կազմելով՝ Զէյթունի քովէն կ'անցնին. սոցա տեսարանի գեղեցկութիւնը հրապուրելով աշուղները՝ հետեւեալ տողերը ներշնչած է անոնց. ցաւալի է, որ թուրք լեզուաւ երգած են:

1.

Հէր գոյագտան ուրյուն ագար.
Իմա կէյիքլէրին պագար.

Պայթարան, զիւմպիւլին գօգար.
Խօշ սէֆալը պաշըն: Պերիտ:

1.

Ակներէզ ջրեր կը հոսեն.
Եզնիկներդ մծ մծ՝ չորս կողմ կը
գիտեն.

Պայթարան, սմբուլ կը բուրեն.
Հեշտալի է գլուխդ, Պերիտ:

1 Խեաա՝ Ունիոյ բարբառով կը նշանակէ խառուտիկ, պիգակաւոր. աղբիւրը այսպէս կոչուած է իւր մէջ գտնուած խառուտիկ խիւնքուն պատճառաւ. թուրքերէն եւս կ'ըսուի Ալա-բունար, որ նոյն նշանակութիւնն ունի:

2 Այս եւ հետեւեալ բոլոր թուրքերէն ոտանաւորները հայերէն թարգմաներ է մեր բարեկամներէն ֆն՝ Հ. Ա., որու անունը անյարմար կը գտնենք աստղնէ եւ որուն կը յայանենք մեր սրտագին շնորհակալքը:

2.

Ուս. քերիկ էօթէր պաշնտան.
Քիմնէ պիլէմէզ եաշնտան.
Տէփր քէտէրէր թաշնտան.

Քիսպի քեարաբը իշին, Պերէր:

3.

Սաղ տալնտա Եւտի գարտաշ.
Ճիւհէրտէն օլուր տէփր թաշ.
Գար սուվալը կէօթէրին պաշ.
Էրճիստաբը էշին, Պերէր:

4.

Մատենլէրէ կիրենլէրին,
Մ/ւրաալարա Էրէնլէրին,
Թիփի, եաղմուր, պօրանլարն,
Նէ պէլալը գըշն, Պերէր:

5.

Աշըգ օլմուշըմ իւնիւնտէն.
Քիմնէ պիլէմէզ օրնիւնկտէն.
Հաղթթի Ատէմ, Նուհ կիւնիւնտէն.
Հիւ պիլնիմէզ եաշն, Պերէր:

2.

Ուս. կաքաւը կ'երգէ սարերէդ.
Անծանօթ ենք տարիներէդ, գարերէդ.
Աւատ երկաթ կը հանեն քու քա-
րերէդ.

Ամբողջ շահ է գործդ, Պէրիս:

3.

Քու աջ թեւդ է Եօթն-եղբայր.
Հանքերէդ կ'ելլէ երկաթ, քար.
Չիւնով պատած է միշտ քու սար.
Էրճիստն է նմանդ, Պէրիս:

4.

Հանքերուդ մէջ մանողներուն,
Նպատակի հասնողներուն,
Մըրիկդ ու բուքդ, անձրեւդ ու ձիւն,
Ինչ փորձանք է ձմեռըդ, Պէրիս:

5.

Աշուղ ըրերէ զիս քու մեծ անուն.
Քու տարիքդ ծանօթ չէ մէկուն.
Կայիր Ագամի, Նոյի օրերուն.
Չհասկցուիր բնաւ տարիքդ, Պէրիս:

Այս բանաստեղծութեամբ անմահացած Պէրիս լեւան վրայ՝
դայիւրուն, ուրբ-ոյ-մուլ, Ներիշ եւ այլ ազգի ազգի քաղցրաբայր
ծաղիկներէ զատ կը գտնուի նաեւ իշիկ իտղիկ (մուշկ) կոչուած ծա-
ղիկը, որոյ հոտը խիստ ախորժեղի է, եւ փորձով տեսնուած է, որ չոր-
նալէն քսան տարի վերջն ալ իւր հոտը կը պահէ: Ասոր ծաղիկն չոր-
ցածը մերթ ընդ մերթ ընծայ կը զրկուի Երուսաղէմի պատրիարքին եւ
Հալէպի կուսակալին:

Թէ այս եւ թէ Ֆրնուզի լեւանց վրայ մայիս ամսուն կ'աճի նաեւ
էօթ (գար, խաւքածիլ) ըսուած բոյսը, որ իւր մէջտեղէն կու տայ ծիլ
մը թթուաշ եւ ախորժածամ, որ մինչեւ մէկ կանգուն երկայնութիւն
կ'ունենայ:

Կիւր-անիւ եւ իւր-անիւ

Ընտանի եւ վայրենի կենդանիներէն կը գտնուին կողմ, եզ, այծ,
ձի, շորի, էշ: Արեգիին մէջ ալ՝ ահագին մեծութեամբ շուներ: Լեւանց

մէջ՝ գայլ, արջ, վարազ, կուզ, աղուէս, նապաստակ, վերէ (եղջերու), էօշէկ (վարշակ = քաւթար), որուն մորթը մինչեւ 2—3 հարիւր գահեկան կ'արժէ:

Գետերուն մէջ կան պատուական կորձիւտ (կարմրախայտ), Գեղնդոբ եւ օյոյոնի, նաեւ շնջրոկ (ջրշուն): Թռչնոց մէջ կայ ուռ Վեպի, գեղեցիկ տեսակ կաքաւ մը, որ միայն Պէրիտ լեռանը՝ կը գտնուի եւ որմէ Պօլխ ընծայ ղրկուեցաւ Սուլթան Համիտին Ցէտէ փաշայի ձեռքով: Կան նաեւ հասարակ կաքաւ, տատրակ, աղաւնի, սագ, սոխակ, կուկկու (կկու), արծիւ, բաղէ, հուբօլ (հաւբաւ), բագ, սարեակ, ագուաւ, մեղուաթռչուն, ճագուով (ճայ ագուաւ), խըվ, որ խայտ թռչուն մ'է, մածնապուր, որ սպիտակ մեծ թռչուն մ'է (տճկ. քէր-քէզ), ճուճք եւն:

Բերք է՝ Արտադրութիւն

Զէյթուն թէեւ լեռնային եւ քարուտ՝ սակայն իւր փոքրատարած գաշտօրէից մէջ կ'արտադրէ շերամ, ցորեն, գարի, ոսպ, սիւնու, լուբիա, ոլու, եգիպտացորեն, քիւշնէ, շողգամ, գետնախնձոր, փաթաթէս, բոլկ, ճակնդեղ, գոռոզխոտեր (ազապքեղ), ստեպղին, պատնջան, խաղող, որ մինչեւ 21 տեսակ կը համրուի (ասոնց մէջ խիստ նշանաւոր է Ռեֆաօրէ Խաղող կոչուածը, որ ընկուզի մեծութիւն ունի), այլ եւ այլ տեսակ խնձորներ, որոց մէջ մինչեւ 100 տրամ կը լողնեն կան, սալոր՝ հաւկթի մեծութեամբ, թուզ՝ մի քանի տեսակ, գեղձ ու տանձ՝ շատ պատուական, նուա, սերկեւիլ, կեռաս, թուր, ընկղղ, աղտոր (սումախ), սամբըլ, ունկումըլ, ալոճ, ձիթապրտուզ՝ ախորժահամ, նուշ, պիստակ, մորենի, շինկիրօր, վարունկ, ձմերուկ. ասոնցմէ զատ կ'արտադրէ ընափր ու պատուական մեղր, որ շատ անգամ հեռաւոր տեղեր կը ղրկուի իբրեւ նուէր:

Ունի նաեւ վայրի ծառեր, ինչպէս խնկենի, լուսունդրուինէ, ճապկի, բագիկնոց, մայրի, փիճի, գէ (գիհի), բեւեկնի, կաղնի, թեղի, թըռխի, տօսախ, մաթուզը, բարգի, ուռենի, սօսի, թմրի, մազտաքի, ձրդը (ցրդի), փշատի եւն: Բանջարանոցի ծաղկանց մէջ նշանաւոր է ուհանը՝ կանաչագոյն ու մանիշակագոյն խոշոր տեւեռներով:

1 Պէրիտ լեռը ուրիշ առաւելութիւն մ'աւ ունի, — անոր վրայ արածող կենդանեաց ակունքը կ'ոսկեզօծուին գարնան եղանակին:

2 Աւտիսթանցիք կը կոչեն աճուա. մարաշցիք խըթա:

Ամեն բերքերուն մէջ խաղողը միայն առատ կ'ըլլայ, որմէ կը պատրաստուի ընտիր գինի, չամիչ, պաստեղ, ռուփ, շարոց (տուջուխ), օղի եւն: Իսկ միւսները նուազ քանակութեամբ արտադրուելուն՝ Զէյթուն պարտաւորուած է իւր անհրաժեշտ պէտքերը հոգալ ուրիշ տեղերէ. ցորենն ու գարին կը ստանան Ալպսթանէն, Եարփուզէն ու Կօկիսօնէն:

Հանքերուն մէջ ունի միայն երկաթ՝ ամենաբնորոք տեսակէն, զոր Պէրիտ լեռէն կը հանեն նահապետական ձեւով եւ որով տեղացիք կը շինեն հրացան, ատրճանակ, սուր եւ այլեւայլ զործիքներ: Այլ պատրաստեն նաեւ ընտիր վառօդ՝ գրեթէ անգլիականի հաւասար: Բազմառեսակ ներմուծութեանց փոխարէն՝ կ'արտահանեն միայն շամիչ, մեղր, ռուփ, մորթ, երկաթ եւ ասխտակ:

Արհեստք

Գլխաւոր արհեստներն են այգեգործութիւն, խաղախորդութիւն, վառօդաշինութիւն, կոշկակարութիւն, համետագործութիւն, ատաղձագործութիւն, որմնաշինութիւն, մսագործութիւն, ջորեպանութիւն եւ գարբնութիւն:

Նախնի Բնակչւ Զէյթունի

Աւանգութեամբ կ'ըսուի, թէ Զէյթուն ի սկզբան եօթն տուն հայ բնակիչ ունի եղեր՝ (բնիկ տեղացիները՝ յղն): Այդ հայեր կառուցեր են Ս. Լուսաւորիչ անուն մի մատուռ յանուն նախկին Լուսաւորչէն Բարդողիմէի. յետ ժամանակաց՝ սորա վրայ կառուցուեցաւ արգի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցին: Այս փոքր հատուածին վրայ տակաւ կ'աւելնան մեծաւ մասամբ ուլնեցիներ եւ նոյնպէս Անիէն գաղթող շէհրճօկցիներ, որոց նախկին բնակավայրն Շէհրճօկ՝ ամայի է այսօր եւ որոնք բռնակալներու ճնշումէն նեղուած կը թողուն իրենց ծննդավայրն եւ կը հաստատուին Զէյթունի մէջ: Ուլնեցի գաղթականներուն պատճառաւ Ուլնիա անունն ալ կը տրուի Զէյթունի, մինչդեռ Ուլնիա կը գտնուի Ֆրնուզի կողմը, Հին-գեղ կ'ը-

1 Այս եօթն տուն հայերը կը կարծուի թէ Եգեփայէն գաղթած են Զէյթուն:

2 Ասոր նախկին անունը մեզի յայտնի չէ. երբոր գաղթականներ Անիէն եկան, Շէհրճօկ անունը ստացաւ. Շէհրճօկի առջեւ կը գտնուի ձոր մը, որ կը կոչուի Անի-Նիւր, որով կ'ապացուցուի այն տեղի հայոց Անիէն գաղթած ըլլալու աւանգութիւնը:

սուրի եւ Զէյթունէն 6 ժամ հեռու է: Հոն կը մնան միայն Ապլղարիպ-
եան բերդատէրը, որը այժմ կը կոչուին Ալիպարեհը եւ հիմա գաղ-
թած են Թէլէֆէի:

Բագրատունեաց անկումէն յետոյ (1045)՝ Անիի գաղթական-
ներէն մաս մ'ալ Ռուբէն իշխանին առաջնորդութեամբ կու գայ կ'ա-
պաստանի Հարգան (Հաճըն), որ Ցաւրոս լեռանց մէջ խիստ ամուր եւ
անառիկ գիւղք մ'ունի: Ասոնցմէ կարեւոր հատուած մը եւս Զէյթուն
կու գայ, եւ այսպիսով բաւական կը ստուարանայ սոցա թիւ ու գրեթէ
700 տան կը հասնի. այս թուական առաւելութիւնն համարձակու-
թիւն կու տայ սոցա վանելու իրենց մէջէն բնակակից յոյները, որք ա-
մեն հայու առելի գարձած էին արգէն: Զէյթունի ազատութեան
ձգտումը կը սկսի այս թուականէն:

Թէ ինչն՝ Զէյթունն ինչ իշխանի ոյ՝ երբեք

Զէյթունի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ գտնուած Գանձ անուն
մի ձեռագիր պատմութիւն, որ Քրիստոսի 1624 թուականին գրուած
է, հետեւեալ կերպով կը բացատրէ այս հարցը:

Երբ գաղթականաց յաջորդաբար աւելնալովը Զէյթունի ժո-
ղովրդեան թիւն աճեցաւ, դատաւոր-կառավարչի մը պէտքը զգալի
եղաւ. ուստի մի արժանաւոր անձնաւորութիւն ընտրելու համար ժո-
ղով կազմեցին եւ միաձայն հաւանութեամբ իրենց պետ նշանակեցին
Սեթ անուն բարձրահասակ ու հոկայ մի անձ, որ Զէյթունի հին եօթն
տան սերունդներէն միոյն կը պատկանէր: Սա արդարութեամբ ու ա-
նաչառութեամբ կառավարելով ժողովուրդը՝ մեծ անուն եւ համբաւ
ստացաւ, այնպէս որ շրջակայ գիւղօրէից ժողովուրդը, նոյն իսկ օտար-
ազգիք, փոխանակ Մարաշի պէյին գիմելու՝ ասոր կը գիմէին, իրարու
յորդոր կարգաւորվ, թէ Սեթին գնացէք. այս յորջորջումը այնչափ կրկ-
նուած է, որ հուսկ ապա երկրին անունն ալ Սեթին՝ յետոյ Զէթին կամ
Զէյթինի փոխուած է 1545ին:

Սոյն ձեռագրի վերջ կայ մի այսպիսի յիշատակարան. «1624
յուլիս 4. գրեցաւ Գանձ գրքոյկս ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի
զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ չորեքտասան զինուո-
րացն»:

«Յիշեցէք միով հայր մեղայիւ տրուպ քահանայս Ծիծաղանեան
Ուսկան երէց. յառաջնորդութեան Ցէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի»:

Վերայիշեալ բացատրութենէն տարբեր՝ կայ մի ուրիշ կարծիք եւս, որ աւելի պարզ եւ բնական կը թուի. այսինքն՝ զէյթունցիք իրենց տնկած այգիներուն հետ մեծ քանակութեամբ ձիթենիներ ալ տնկելով, որոց հետքեր գեւեւս կը տեսնուին աստ անգ, ասկէ Զէյթուն յորջորջուած է երկիրն ալ՝:

Մոտ Իրէֆոնէոն-Նեան է Զէյթուն

Եւ Դիւզլի-Ն Բաքալար

Ս. ԼԱՍԱՆՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑՆՈՅ քահանաներէն Ենովք քահանայ Գաւիթ-Երեցեանի յունական գրով ու հին հայերէնով գրած մազադարթեայ ձեռագիր աւետարանին ետեւը կար մի ծանօթութիւն զէյթունցւոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասին:

Սոյն աւետարան, որ Մանկութեան աւետարան կը կոչուէր, գրուած է Քրիստոսի 250 թուականին: Աւաղ որ այս անգին հնու-թիւնը Գող Վասլի հռչակաւոր աւետարանին եւ ուրիշ կարեւոր ձեռագիրներու հետ այրեցաւ 1884 թ մեծ հրդեհին: Այս իրողութիւն հետեւեալ կերպով կը պատմուէր յիշեալ ձեռագրին մէջ:

«Եւսմի տեսաւ 75 Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալ, երբ Հայաստան կ'երթար զՔրիստոս քարոզելու, կը հասնի Գերմանիկ (Մարաշ) ու քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Քաթան-Նի (Գըրգ կէօզ) կոչուած տեղը, որ Աղբէ-րէ Գլ-ի (Փունար-բաշի) ալ կ'ըսուի, հրաւիրելով զքաղաքացիս կը քարոզէ նոցա եւ հաւատացեալները կը մկրտէ նոյն ջրով յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ այս տեղ կը կոչուի Թաքս-առաքէօլ² (Թադէոս առաքեալ):

Յետոյ Բարդուղիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կու գայ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմը Շէհիրձօկ (քաղաքիկ) կոչուած տեղը, որ Զէյթունէն 2 ժամ հեռաւորութիւն ունի, ու այնտեղ բնակող կռապաշտ ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իւր վարդապետութիւնը, բայց նոքա մերժելով զայն՝ սաստիկ կը բարկանան անոր դէմ եւ վրան յարձակելով կ'ուզեն սպաննել, իսկ նա մօտակայ անտառ մը փախչելով կ'ազատի. այն գիշեր բոլոր քաղաքացիք բորո-

¹ 1780 թուականին Էօմէր փաշան Զէյթունի վրայ դադով՝ բոլոր այս ձիթենիները կտրել տուաւ իւր զօրաց:

² Սոյն անուանակոչութիւնը եւ վերայիշեալ ձեռագրի նշանակած Բարդուղիմէոս առաքելոյ վերագրուած քարոզութիւնը կը հակասեն իրար:

տութեան ախտով վարակուելով՝ այս գոթադղութիւնը կը վերագրեն առաքելոյն եւ ի խոյզ կը լինին նմա որտի զղջմամբ, որպէս զի դայ եւ բժշկէ զերենք. երեք օր յետոյ Աստուծոյ հրեշտակը երազին մէջ երեւնալով տեղւոյն քաղաքապետին՝ կը յանգիմանէ նոցա չարութիւնը եւ կը հրամայէ անպատճառ դռնել առաքեալը եւ հետեւիլ անոր քարոզութեանց, եթէ կ'ուզեն բժշկուիլ իրենց հիւանդութենէն. երբ քաղաքապետը երկիւղածութեամբ անոր տեղը կը հարցնէ, «քաղաքին արեւելեան կողմը անտառին մէջն է»՝ պատասխանելով, «նոյստ կ'ըլլայ հրեշտակը»:

Հետեւեալ առաւօտ քաղաքապետին հրամանաւ բոլոր ժողովուրդը կռատուն հաւաքուելով կ'ունկնդրեն քաղաքապետին տեսած երազին, եւ անոր հետ դիմելով նշանակեալ վայրը՝ կը գտնեն Աստուծոյ մարդը, որ կ'աղօթէր. արատաւալից աչք կը պաղտտեն զայն, որ բժշկէ զիրենք, նա ալ ի գութ շարժելով կ'առաջնորդէ զանոնք քաղաքին հիւսիսային կողմը, քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ, ուր կայ ծծմբահամ ջերմուկ մը, եւ կը հրամայէ անոնց լուացուիլ այդ ջուրին մէջ. ապա Աստուծոյ լանջակողմը հասնելով ծնրագիր կ'աղօթէ Ս.Առաքեալը, պատուիրելով միանգամայն բոլոր ժողովրդեան աղօթակից ըլլալ իրեն. նոյն պահուն երկնային պայծառ լոյս մը ցլանալով կ'ողողէ ամբողջ վայրը, եւ Ս.Առաքելոյն աղօթած տեղէն ալ ջուր մը բղետելով կ'արբուցանէ բոլոր ժողովուրդը. այդ ջուրէն ներկայք աւազան կազմելով Առաքելոյն հրամանաւ կը մկրտուին եւ իսկոյն բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ախտէն, այս պատճառաւ տեղւոյն անունը Փրկիչ կը կոչեն. յետոյ նոյն անուամբ մատուռ մը եւս կը կանգնեն, ուր ջերմեռանդ քրիստոնեայք ուխտի կ'երթան, 2 ժամ տեղ բոկոտն քալելով»:

1829 ին հոգելոյս Ս. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Այնթապի առաջնորդ շարասնջախցի եւ Ս. Յակոբոս Եպիսկոպոս զէյթունցի տեղւոյն ժողովրդեան աջակցութեամբ՝ այն մատրան տեղը գմբէթաւոր շքեղ եկեղեցի մը կառուցին ձեռամբ եւդոկիացի ճարտարապետաց, յոյժ գեղեցիկ նկարներով ու պատկերներով. սակայն 1895 դեկտեմ. 2 ի թրքական կռուոյն ժամանակ գմբէթը քանդուեցաւ:

Այն եկեղեցւոյ շրջակայքը այնպիսի գեղեցիկ ու զմայլելի տեսարան մ'ունին, որ բոլոր տեսողաց հիացում կը պատճառեն: Սորա հիւսիսային արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ կը

գտնուի Եղիշի կոչուած գիւղը, որ Ղալըճու ալ կ'ըսուի (Ղալըճը): Սորա բնակիչք ի սկզբան անկրօն՝ քիւրտեր են եղեր ու յետոյ քրիստոնէութեան գարձեր. այժմ ջերմեռանդ հաւատացեալներ ու քաջ պատերազմողներ են:

Մարաշու իշխանութեան տակ Փաղարճէ կոչուած աւանին մէջ զարգիւ գտնուած Ղալըճը մականուանեալ քիւրտերու գոյութիւնը կենդանի ապացոյց մ'է սոյն աւանգական պատմութեան ճշմարտութեան: Միեւնոյն բանը կ'ըսուի նաեւ Ասիայ (Ասագ լեռ) կոչուած գիւղի հայ բնակչաց համար ալ: Այս երկու գիւղերն ալ Արեգինի՞ կը պատկանին:

Բայ ի Ս. Փրկչէն՝ Բարգողիմէոս առաքեալը Ս. Կարապետ աւանումը մենաստան մ'ալ շինեց ջերմուկի հիւսիսային արեւմտեան կողմը, այժմ աւերակ, բայց ջերմեռանդ հայը չի մոռնար երէք իւր ուխտատեղին, թէեւ քարուքանդ եղած ըլլայ այն, անոր փլատակն ալ կը յարգէ, անոր հողն ալ կը պաշտէ, եւ այս է թերեւս իւր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կռուանը: Քրիստոս ու իւր խաչը, կրօնքն ու եկեղեցին հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի որբութիւններ, նեղութեանց մէջ իւր միսթարութիւնը եւ կռիւ ներու մէջ իւր զօրավիգը: Ուստի զէյթունցին տարին միանգամ կ'այցելէ Ս. Կարապետի աւերակ մենաստանը (Արագավառի մեւելոցին օրը), ուր Պողոսյի թագի քահանայք կը պատարագեն:

Աւանգութեամբ կը պատմուի, թէ թեճիւրիցի վրանաբնակ թուրքմէնները ամառանոցէն վերադարձած ատեննին այս կողմէն անցնելով՝ սոյն վանքի մէջ գտնուող մէկ վարդապետը կը սկսին չարչարել, որպէս զի պահուած դրամներուն տեղը ցոյց տայ, այլ նա միշտ լուռ կը մնայ, այն ատեն կը մերկացնեն զինքը, ու բլուրին գազաթէն մինչեւ ձորը քաշկրտելով ամբողջ մարմինը կը խոշտանգեն. վարդապետը գարձեալ չի խօսիր, չարագործները յուսակտուր եղած կը թողուն

1 Մինչեւ այժմ ալ այդ տեղեր կան քիւրտեր, որոնք անկրօն են կամ, աւելի ճիշտ ասենք, տարօրինակ կրօն կը պաւանին. կը հաւատան հոգեփոխութեան եւ այլն: Այդ քիւրտեր թուրքերուն եղիւ կ'ըսեն, թուրքերն ալ անոնց եղիւ - զըզըլաշ կ'ըսեն:

2 Արեգին կ'այժմ Ալապաշ, որ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմն է, նշանաւոր եղած է Ռուբինեանց ժամանակ: Մեծն Լեւոն երբ փառաւոր հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Սոյ մէջ՝ հանգիստադիր 14 եպիսկոպոսներէն մին ալ Արեգինի արքեպիսկոպոսն էր:

ՅԵՏԵՐԻՆ

արիասիրտ եկեղեցականը ու կը մեկնին, բայց շուտ կը պատժուի իրենց անզգամութիւնը: Հեղեղանման անձրեւ մը տեղալով ձորերն ու հովիտները՝ մանաւանդ Անիի ձորը ահագին գետերու կը փոխարկեն, եւ թուրքմէնները իրենց կիներով ու որդիներով, արջառններով ու հօտերով, բեռնակիր անասուններով եւ ամեն կահկարասիներով գետամէջ կը լինին ամենամեծ մասամբ, նման փարաւոնեան բանակին, որ ընկղմեցաւ կարմիր ծովի մէջ: փոքր մաս մը միայն կը յաջողի ազատիլ սաստիկ ճիգերով եւ այս դժբաղդ պատուհասը վերագրելով վարդապետին գէմ՝ գործած իրենց անգթութեան՝ կ'ըսեն «այս մեր գլխուն եկածը անխօս գարապաշէն (վարդապետէն) եղաւ»: Այս պատճառաւ թուրքերը սոյն ձորը Սեօյլէմեշ-Կերէ-ի (Անխօսի ձոր) կը կոչեն մինչեւ ցայսօր:

Զէյթունի արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Պերգինկայ լեռան կողին վրայ շինուած է Ս. Աստուածածին անուն վանք մը, ուր կ'ը գտնուի Անանիա առաքելոյն Ս. Աջը: Նոյնպէս Զէյթունի արեւմտեան կողմը անկէ 6 ճամ հեռաւորութեամբ Դր-Խոթի լեռան ստորոտը Ս. Փրկիչ վանից գէմ առ գէմ կայ Ս. Կարապետ անուն երկրորդ վանք մ'ալ, որ Ֆրնըզցւոց կը պատկանի. ասոնք եւս Ս. Առաքելոյն գործունէութեան պտուղներն են:

Ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն մ'ըլլալը հետեւեալ ժողովրդական հին երգն ալ կ'ապացուցանէ.

Բարգուղիմէ յայս աղօթեաց,
Լոյս ի վերայ կամար կապեաց,
Ծնգատեղաց սուրբ ջուր բղխեաց,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ,
Ազատեա՛մ զմեզ, Յիսուս փրկիչ,
Յոյս, ապաւէն քրիստոնէից:

Աւագ լերին կոչի տեղի,
Ծաղկունք բուսեալ ի չորս կողմի,
Փառք եւ պարծանք Ուրիա քաղքի,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Յիսուս Քրիստոս յերկնից իջաւ,
Լաւաքելոցն երեւեցաւ,
Մարդկան ազգի մեղքն բարձաւ,
Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ, եւն:

Եօթանասուն եւ հինգ թուոյն,
 Ի գալ սրբոյ առաքելոյն,
 Յախտէն բուժեաց փրկին յանուն.
 Ո՛վ սուրբ փրկիչ եւ ազատիչ. եւն:

Իբրեւ նուիրական սրբութիւններ՝ դէյթունցին յարգական խորին զգացում մը կը տածէ նաեւ հետեւեալ առարկաներու նկատմամբ:

Աթենք-Կոնստանտնուպոլիս (անբանի քարտակ) մեծ քար մ'է, որոյ գագաթը տնկուած կայ երկաթեայ մի օծեալ խաչ, յոյժ վաղեմի ժամանակներէ հետէ: Ամառ ատեն ասոր տակը անգործ մարդիկ կու գան զովանալու համար: Ար գտնուի քաղաքին արեւելեան կողմը 5—6 վայրկեան հեռաւորութեամբ:

Առլա-Կոնստանտնուպոլիս (կլոր քար), արեւմտեան կողմը՝ միեւնոյն հեռաւորութեամբ, նոյնպէս ունի վրան երկաթեայ մեծ խաչ մը:

Տփլիզ-Կոնստանտնուպոլիս (տափակ քար) հարաւային կողմը:

Թուրքի-Կոնստանտնուպոլիս (թուրքի քար) հարաւային արեւելք:

Պոլս-Կոնստանտնուպոլիս (Պոլս-քար) արեւելք:

Ղաթ-Կոնստանտնուպոլիս (մարտկոց) հարաւային արեւմուտք:

Այս նշանակեալ քարերը Զէյթունի իբրեւ անանցանելի պատնէշներ նկատուած են, շնորհիւ իրենց նուիրագործեալ հանգամանքի, զոր կը վայելեն սղքա անյիշատակ ժամանակներէ հետէ, եւ արդարեւ այնքան բազմաթիւ կռիւներու եւ պատերազմներու մէջ չէ պատահած դէպք մի անգամ, որ թշնամեայն ոտքն այս սահմաններէն ներս անցնելու յանգգնած ըլլայ:

Զէյթունի լիւղերը

Բնական ամրութիւններով ու սրբագործեալ պատնէշներով պահպանուած սոյն քաղաք, որ գրեթէ քառակուսի ձեւ մը ունի, բաժանուած է չորս գլխաւոր թաղերու.

ա. Շփփօն լիւղ (Պօզ-պայիր), արեւելեան կողմը, որուն հարան ու արեւելքը կտրելով կ'անցնի Չոր գետակը:

բ. Եղնիկ լիւղ (Գարկըլար)՝ հարաւային կողմը. նոյն գետն ասոր ալ հարաւէն կ'անցնի:

գ. Եղնիկ լիւղ (Աերի թաղ), հիւսիսային կողմը՝ Գերթերէ ստորոտը, որուն արեւմտեան կողմէն կը հոսի Շուղուր գետն եւ արեւելքէն Չոր գետակը:

Գ. Սուրենյան Բաղ (Միջին Թաղ) Ենի-տիւնեա ու Եաղուպեան Թաղերու մէջտեղն եւ Ըօվրօեան Թաղի հիւսիսային կողմը կ'իյնի։ Սորա եւ Եաղուպեանի արեւմտեան կողմէն կը հոսի նոյնպէս Ըուղուր գետը։

Սոյն Թաղերէն իւրաքանչիւրն իւր յորջորջումն ստացած է իւր վրայ իշխող հայ ցեղերու մականունէն, որոնք նշանաւոր հանգիստացած են իրենց խելքով, քաջութեամբ ու հայրենասիրութեամբ։

Հիմնադիր և իշխան-Սենյ

Սուրենեան Թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1545 թ. վերոյիշեալ Սեթէն եւ իւր յորջորջումն ստացած է սորա եղբօրը Սուրեն իշխանի անունէն։ Ամենահինն է սա այս իշխանութեանց մէջ։ Չէյթուռի բերդին՝ տէրն ըլլալով սոքա՝ մինչեւ հիմա այնտեղ կը բնակին, 30 տունն կը բաղկանան եւ եօթ ճիւղ ունին, Սուրենեան, Սեթեան (Սեթենք), Բասիլոսեան, Կէյիկեան, Մահտեսի Վարդիվարեան, Ախպաշեան եւ Թուսիկեան։

Եաղուպեանց հիմնադիրն է Յակոբ անուն մի անձ, որ 1780 թուականին Չէյթուռի վրայ արշաւող Էօմէր փաշան սպաննեց տարօրինակ միջոցաւ մը ու զարմանալի ճարտարութեամբ։ Այս ամենը պիտի պատմենք իրենց կարգին։

Ենի-տիւնեա Թաղի իշխանութիւնն ի սկզբան Աբարտեան ցեղին կը պատկանէր, սակայն յետոյ Ենի-տիւնեա Հաճի Ղազար աղայի հօր (որուն անունը դժբաղդաբար դեռ անծանօթ մնացած է) յանձնուեցաւ համահաճութեամբ Չէյթուռի կրօնական եւ աշխարհական երեւելիներու, վասն զի սա Ապպանի մէջ տիրապետող նշանաւոր թուրք հարստահարիչ մը սպաննելով անոր ձեռքէն ազատեց հայ հարս մը, 1790 թուականին, ու ինքն եկաւ Արեգին. հօրեղբօրորդին ալ Հաճին փախաւ։ Սպանութեան դէպքը յաջողքնեւէն վերջն ըսեր են «Ենի տիւնեայա կէլաիք» (նոր աշխարհ եկանք)։

Ըօվրօեան Թաղի իշխանութիւնը կը սկսի 1800ին հաճի Սահակ աղա Ըօվրօեանէն, որ իւր քաջութեամբ նշանաւոր հանգիստացած է Ղալէնտէր փաշայի գէմ մղուած պատերազմին մէջ եւ ամիսի մը չափ

1 Այս բերդի բարձրութիւնը 70 մէթր կը հաշուուի գետի կողմը. միւս կողմէն այնքան բարձր չէ. միջնաբերդ մըն է սա։

շո-խո (չորպա, ապուր) կերցուցած է աղքատ ժողովրդեան, եւ ասկէ ծագում առած է այս ցեղին Շօփօեան մականունը:

Այս չորս՝ իշխաններէն իւրաքանչիւրն իւր թաղի վրայ միայն կ'իշխէր¹, այդ սահմանէն դուրս չունենալով ո եւ է ազդեցութիւն. իսկ իրենց սահմանին մէջ ամենազօր էին գրեթէ, իրենց հպատակաց կեանքին վրայ ալ իրաւունք ունենալով, այնպէս որ շնացող այր մը կամ կին մը երկու-երեք անգամ խրատուելէ յետոյ երբ անսաստէր՝ իշխանին հրամանաւ կը սպաննուէր, իսկ մարդասպան մը կրնար ազատուիլ միայն իւր թաղէն ուրիշ թաղ մը խոյս տալով եւ տեղւոյն իշխանին պաշտպանութեան տակ մտնելով: Այս պարագային 12 զաւ-
 ր-յնէն, որոնք՝ իբրեւ խորհրդական ու զինակիր՝ իւրաքանչիւր իշխանի կ'ընկերանային ամեն կարեւոր խնդրոց մէջ, մարդասպանին տու-
 նէն երթալով հիմնայատակ կը քանդէին զայն իշխանին հրամանաւ, եւ այնպէս գոհացում տուած կ'ըլլային սպանելոյն ընտանեաց. ժա-
 մանակ անցնելէ յետոյ, երբ այդ ընտանիք ներէր² մարդասպանին ու հաշտուէր անոր հետ՝ կարող էր նա այլ եւս ազատօրէն շրջիլ ամեն տեղ, ոչ ոք իրաւունք ունէր անոր մը ո եւ է վնաս հասցնելու, որովհետեւ հակառակորդք երբ կը հաշտուին, արդէն կ'եղբայրանան իրարու:

Իշխանական այս առանձնաշնորհում վերցաւ 1865ին, երբ թուրք կառավարութիւնը մուտ գտաւ ի Զէյթուն: Չորս թաղերու պետերը, որոնք ընկնոյր (ծեր) կը կոչուին, ժառանգական իշխանու-

¹ Այս չորս իշխանաց սերունդէն մնացած յիշատակք, 1 Եաղուպեան Մկրտիչ աղայի թուրք Լեւոն էֆենտի, 2 Շօփօեան Հազօր աղայի եղբօրորդի Կարապետ էֆենտի, 3 Սուրենեան Նազարէթ աղայի զաւակ Կարապետ էֆենտի, 4 Ենի-ախնեայեան Ստոռածատուր աղայի զաւակ Յակօր էֆենտի: Սոքա ներկայիս ողջ եւ առողջ են եւ պատուաւորք Զէյթունի հասարակութեան:

² Բաց ի Զէյթունէն իշխանք 1865-էն առաջ կը տիրէին նաեւ. քանի մը զիւղօրէից. 1. Սուրենեան՝ Ղօզնու զաւ, Հաճի-աւերէ, Թանըր (տաճկաբնակ) եւ Յէօնկէլ, (աճ.). 2. Եաղուպեան՝ Աւագ-կալ, Խէրէղէճ, Ղուռը, Գաբու-գայա. 3. Ենի-ախնեա՝ Արեղին, Եյլէնճէ, քէթման (տաճկաբնակ), Սարը-Կէօզէլ կամ քիւրէճիք (տաճկ.) եւ 4. Շօփօեան՝ Ֆէնի կամ Խէպի (քէլլօր) եւ Յէօնի. քլէր (տաճկ.): Իշխանները կամ անոնց զըրկած մարդիկ ամեն տարի այդ գիւղերուն կաւերը կը շափէին եւ 20 շափին մէկը կը վերցնէին իբրեւ իշխաններու միերուն արժանաց (գարինոց):

³ Ներումը ուս պէս կ'ըլլար՝ թաղին իշխանն եւ միւս պաշտպան եղեալ իշխանը՝ 12 զաւադայիով միասեղ, մարդասպանը ուսին վրայ 1 կանգուն ճերմակ կտաւ իբր պատանք կրելով՝ կու գան սպաննուածին տունը. այս ատեն կը ներուի:

Թիւն ունէին, այնպէս որ՝ երբ անոնցմէ մին մեռնէր, բոլոր եկեղեցական դասը, միւս իշխանները եւ իրենց զօգոտայնէրը հանգուցելոյն տունն երթալով՝ նորա որդին կամ եղբայրը (եթէ չ'ունէր որդի) մէջտեղ կը բերէին եւ եկեղեցականք անոր վըայ պահպանիչ եւ օրհնութիւն կարգալով կը նստեցնէին զայն բարձր բազմոցի մը վըայ եւ այսպէս կը հրատարակէին զայն իշխան նոյն թաղի, այնուհետեւ բոլոր թաղեցիք պարտաւոր էին պատկառանք հնազանդիլ անոր, թէեւ ըլլար տիգը անչափահաս. անհնազանդ անձինք նոյն իսկ մահուամբ կը պատժուէին: Այժմ եւս թէեւ այդ պաշտօնական ձեւակերպութիւնք վերացած են, սակայն ժողովուրդը միշտ յարգանք կը վերաբերուի դէպի իշխանական ցեղերը, մանաւանդ պատերազմներու ժամանակ, յորս ի վաղուց անաթի մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած են նոքա իրենց միաբան գործակցութեամբ:

Արծն, Դպրոց, Եկեղեցական եւ Նահապետ

1500 տունէ կը բաղկանայ Զէյթուն քաղաքը, զուտ հայ եւ կրօնքով լուսաւորչական: Ունի այժմ չորս եկեղեցի, — Ս. Աստուածածին՝ Սուրենեան թաղի մէջ, Ս. Սարգիս՝ Եաղուպեան թաղի մէջ, Ս. Թովհանէս՝ Զովբեան թաղի մէջ եւ Ս. Լուսաւորիչ՝ Ենի-տիւնեան թաղի մէջ: (Թէեւ փոքր մատուռներ եւս կային, բայց մեծ հրդեհին այրեցան, այն է՝ Ս. Հրեշտակապետ, Ս. Բարսամ, Ս. Թորոս, Ս. Պօղոս-Պետրոս ինչպէս եւ Ս. Թակոբ մեծ եկեղեցին):

Ասոնց իւրաքանչիւրն ունի մէյմէկ նախակրթարան դպրոց իւր մօա, հաս մ'ալ աղջկանց վարժարան: Վերոյիշեալ Ս. Թակոբ անուամբ մեծ եկեղեցին մեծ հրդեհի ժամանակ այրելով՝ նորա տեղ հրկիզելոց օգնող մասնաժողովին կողմէն ղրկուած գրամական նպաստի շնորհիւ գեղեցիկ վարժարան մը կառուցուեցաւ՝ կեսարացի Գուլումճեան քերովլէ էֆէնտիի հսկողութեամբ: 1866—67 թւին թէեւ կրօնական բաժանում մը մտաւ Զէյթունի մէջ, մի քանի տուններ կաթողիկոսեան, մի քանիներ ալ բողոքականութեան յարելով, սակայն ասոնք մինչեւ հիմա չունին իրենց յատուկ կրօնական ո՛ր եւ է հաստատութիւն¹, վասն զի շատ սակաւաթիւ են, գրեթէ 20 ական տուն:

¹ Բողոքականներն ունին մի փոքր ժողովարան. իսկ Կաթողիկէները կը պատարագեն սոսկ սենեակի մը մէջ:

Այս բաժանում քաղաքական տագնապի մը հետեւանքն էր, ապա թէ ոչ զէյթունցի հայը սաստիկ ջերմ սիրով յարած է իւր մայրենի Ս. եկեղեցւոյն, եւ այս սէրը միշտ վառ պահելու ջանադիր եղած են եկեղեցական ս. հարք, որք ի սկզբանէ անտի կարեւոր դիրք մը ունեցած են այս արկածաշատ երկրի ամեն յեղաշրջմանց մէջ։ Ասոնցմէ նշանաւոր անձնաւորութիւններ ալ ելած են, մեծ մասամբ Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ դաստիարակուած, որք եկեղեցական ամենարարձր աստիճաններով օգտակար հանդիսացած են նաեւ ընդ-հանուր հայութեան։ Սղբա են։

Սիմէօն	կաթողիկոս Ստյ	1539 թուականին
Ղազար	" "	1545 "
Խաչատուր	" "	1570 "
Կարապետ՝ Գ.	" Ս. Էջմիածնի	1726 "
Սարգիս Պատրիարք Կ. Պօլսոյ		1587 "
Յովհաննէս	" " "	1590 "

1 Ասիկա, ինչպէս որ Աստուածաշունչ գրոց յիշատակարանի մէջ երկարօրէն կը պատմէ իւր անձին վրայ. «Եօթնամեանի ծնեալ, առէ, ես եօթն ամ զկաթն առեալ ի մօրէս, յաղագս որոյ ծնիլի իմ մակամայնեցեալ», սա Զէյթուն ծնած է 1661ին, իր հօր անունն է Մարտիրոս (Մերտիրէս) դահաւ մականուանեալ, մօրն անունը Մարիամ (Մայրոմ)։ Գահակէն աղաւաղեալ Գահակնց կամ Դէգիւնց կը կոչուի. այժմ Գահակնց սերունդը կայ քաղաքին վերի թաղը, հերձէր ըսուած տեղը։ Դահ (դօհ) Զէյթունի բարբառով տարիքոտ մարդ կը նշանակէ։ Իւր ծնողաց մեռնելէ ետք լսելով իւր հայրենակից Սալու կոչեցեալն Ստեփան վարդապետի՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելը, անոր քով գնաց Անկիւրիա եւ անոր ձեռաց տակ վարժուելով (1681) արեւոյթեան կորդ առաւ անկէ, իսկ 1684—1687ին ծայրագունութեան աստիճան. եւ վանքի նորագութեան համար շատ աշխատեցաւ ու շատ մը սպասներ անցնէ հոն եւ ապա զբիւրեցաւ Նահապետ կաթողիկոսին քով եպիսկոպոս ձեռնադրուելու ու յետոյ տեղւոյ յաջորդ եղաւ եւ 30 տարիէն աւելի պաշտօնավարեց (1694—1726)։ Ղազար Ղահակցին նորին սրբազնութեան համար կ'ըսէ որ «էր այր չքեղ եւ փառազարգեալ»։ Իւր ամուսնականութեան երկար տարիներուն մէջ Գաղատիոյ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն մէջ շատ մը նորագութիւններ եւ շինութիւններ ըրաւ, զբերեով ու սպասներով ճշխացուց։ Յետոյ իւր ձեռնասուն աշակերտ Մովսէս վարդապետի հետ (1705) ուխտի գնաց Երուսաղէմ, Հռոմիլոյ եւ իւր հայրենիք, ուր չորս ամիս կեցաւ թէ իւր եղբայր Ստեփանոս Երէցի հետ տեսնուելու համար եւ թէ ապոստամբաց երեսէն ճանապարհներ եղած երկուղներու պատճառաւ. այս մասին իւր ընկեր Մովսէս վարդապետ կը գրէ թէ՛ յԱնդ (ի Զէյթուն) զուխտ մէր Խառարեցաք, թէ ի Ս. Փրկիչն, թէ ի Ս. Աստուածածնայ վանքն եւ թէ յԱնանիա Առաքելոյն Ս. Ալն, որ ի Զէյթունոյ վանքն կայ եւ ուսուցչին մերոյ գերեզման (Ստեփաննոս եպիսկոպոսի), եւ անչէն զտեղի կալաք աւուրս

Աւելորդ չենք համարիր այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց կարգին յիշել նաեւ այն եպիսկոպոսներն ու վարդապետները, որք յաջորդաբար պաշտօնավարեցին ի Զէյթուն իբրեւ առաջնորդ կամ իբրեւ վանահայր :

Սղբա են. —

1586	Թովհանէս Ա. Եպիսկոպոս	
1596	Ծերուն	"
1624	Մկրտիչ	"
1666	Մովսէս	"
1694	Ստեփան	" (Սաշլու մականուանեալ)
1720	Կարապետ Ա.	"
1800	Թովհանէս Բ.	"
1806	Յարութիւն	"
1808	Միքայէլ	"
1817	Մարտիրոս	"
1821	Պօղոս	"
1823	Յակոբ	" Պըշտեան
1826	Մատաթիա	" Ղաղիկեան
1828	Յակոբոս	" Պօստանեան պարմազը քէսիք (մատնատ)
1832	Սարգիս Ա.	" Խանդըորեան

Հարիւր եւ քսան յաճէ թորգոմանց՝ որ իբրեւ զառիւծ չըլէին չուրջ զմեզ, բայց յետոյ փախստեայ ճանապարհաւ հազիւ հասաք ի Հաճնայ վանքն, առ Ովհանէս Կաթողիկոսն: Ուրիշ շինութիւններէն վերջ, Աստուածատուր Կաթողիկոսին վախճանելէն ետք, Կ. Պօլսոյ մէջ Կաթողիկոս օծուեցաւ 17 փետր. 1726ին, ուր աեղ Թովհանէս վարդապետ (Կօլտա) Եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որը եղաւ Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, եւ ապա ինք մկնեցաւ ի Ս. Էջմիածին եւ շորս տարի գահակալելով վախճանեցաւ 1730 թուականին (Համեմատ «Սխուանդ Է. Աւետիս»):

Եպիսկոպոսութեան ժամանակ Զէյթուն այցելած ատեն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն փոքր եւ պատուական սկիհ մը նուիրած է հետեւեալ յիշատակարանով, որ մինչեւ ցայսօր կը ձեայ.

«Յիշատակ է Ս. Սկիհս Ուրիշ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Ս. Սեղանին: Թամ 3-եան 1705 նուիրատուս ծծկեր Կարապետ Եպիսկ. Դահկոնց:

Առաջնորդ Գաղաթիոյ:

Գրեցեմանը կը գտնուի Վաղարշապատի Սբ. Հռիփսիմ վանքի գաւթին աջակողմը, բայց տապանաքարը լաւ չի որոշուիր չըմակայ սաղերէն:

1851 **Յովհաննէս Գ. Եպիսկոպոս Էզրսիւզեան. սա մեծ ծառայութիւն մատուց Ս. վանքին շինութեանը**

1861 **Սարգիս Բ. „ Կիլիկեան**

1883 **Կարապետ Բ. „ Բէշէեան. այժմ ողջ է:**

Մարտիրոս վարդապետ Պալեան Մարաշցի

Յարութիւն „ Տ. Դաւթեան

Դաւիթ „ Տ. Դաւթեան. Վէղիւր-քէօփրին վախճանած է:

Պետրոս „ Բէշէեան. Զէյթուն վախճ.

Պօղոս „ Տատիշեան „ „

Սարգիս „ Կիլիկեան. Գարաման ք. վախճ.

Ստեփան „ Աղճապեկեան. Պրուսա ք. վախճ.

Գալուստ „ Տ. Գալստեան. Ազիզ փաշայի պատերազմին նահատակուեցաւ 1862 ին:

Մամբէ „ Զմէկածակցի. Ս. Փրկչի վանքը նահատակուեցաւ նոյն պատերազմին (1862):

Յովհաննէս „ Զօփուրեան. Զէյթուն վախճ. 1896 ին:

Գրիգոր „ Աբարդեան. այժմ ողջ՝ Կ. Պօլիս կը գտնուի:

Նշանաւոր եկեղեցականներէ զատ Զէյթուն ունի նաեւ իւր նահատակներն ու ճգնաւորները, որոնցմով կը պարծի նա կրօնասիրական հպարտութեամբ:

Քրիստոսի 300 ական թուականներուն Ստեփանոս¹ անուն շերմեաւնդ քրիստոնէայ մը, իւր մօր եւ 34 ընկերաց հետ, իւր կրօնքին սիրոյն համար կռապաշտ գատաւոր Սոկրատի հրամանաւ նահատակուելով, կը թաղուի Կանչիի մէջ, որ թուրքերը Զուգուր-հիսար կը կոչեն, Ֆրնուզէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ. վրան կայ մի փոքր մատուռ, ուր կրօնական պաշտօն կը կատարուի տարին միանգամ Եղիական պահոց յաջորդող կիւրակէ օրը, եւ այն պահէն ալ Ս. Ստեփանոսի պահք կը կոչեն զէյթունցիք. «Սրբաբնիկնիւս պօքը իկիք» — սուրբ Ստեփանոսի պահքը եկաւ, կ'ըսեն:

Աւերջեալ ալ կար Մ'Եւքոն անուն մի ճգնաւոր, որ խիստ ժուժկալութեամբ ու սակաւապիտութեամբ կ'ապրէր. օրը մի անգամ խիստ

¹ Ունեցի Ս. Ստեփանոս տարին անգամ մը հայ Ս. եկեղեցին կը տօնէ եւ յատուկ շարական ունի:

թեթեւ անուշ դ'ընդունելով, ժամանակին ամենամեծ մասը աղօթքով կ'անցընէր. 5 տարի Ս. Երուսաղէմ, 5 տարի Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքը, 15 տարի ալ Զէյթունի Ս. Աստուածածնի վանքին մէջ բնակելով՝ մեռաւ 1896 Ապրիլի 7ին վաթսուներեք տարեկան մէջ. 95ի պատերազմին ժամանակ իւր աղօթից ու մաղթանաց միակ նիւթն էր հայոց ազգի փրկութիւնն եւ Զէյթունի զինուոյ յաջողութիւնը: Զերմեռանդ ունիացին սորամաղթանքներուն կը վերագրէ իւր փառաւոր յաղթանակը:

Բաց յայտցանէ յիշատակելի անձնաւորութիւնք պէտք է համարուին Զէյթունի տարեգրութեանց մէջ որպէս հայրենասիրութեան նահատակներ ու անձնուէր մարտիրոսներ՝ երկու օտարազգիք, Ֆերիզ օղլու Մէհմէտօճիկը եւ Չէզբիւկ Մէհմէտը, որք 1862ի պատերազմին մէջ հայոց հետ միացած քաջաբար կռուեցան Ազիզ փաշայի զօրաց դէմ, եւ Չալքը-Գերէ-Գիլի կոչուած տեղը կարեւոր խոցուած ինկան մեռան: Քահանայք ասոնց վրայ «հոգւոց», կարդալով՝ յաւիտենական հանգիստ մաղթեցին իրենց ազնիւ հոգիներուն:

Ասոնց նախնիք, թուով 14 հոգի, որք լազ կոչուած ցեղէն էին, 1547ին Տրապիզոնէն Զէյթուն գաղթեցին: Ասոնց գլխաւորներն էին Հաջի Իպրահիմ ու իւր տղան Օսման եւ եղբարքը Աճէմ Ալի ու Չէզբիւկ Մէհմէտ, որք սոսկալի ոճրագործներ էին ու տեղական կառավարութեան ձեռքէն խոյս տուած իրենց բնականօք հանդերձ: Սեթ իշխանին քաջութեան ու մարդասիրութեան համբաւը մինչեւ ասոնց հասած ըլլալով՝ եկան անոր ապաւինեցան. նա ալ բնդունեց զիրենք եւ տեղացւոց վայելած ամեն ազատութիւնները շնորհեց անոնց, այնպէս որ իրենց կրօնական պաշտամունք անարգել կը կատարէին ու ամեն տեսակ շահագործական ձեռնարկներ կ'ընէին. ասով քիչ ատենէն հոգերու եւ այգիներու տէր դառնալով հարստացան, Սուրէնեան թաղին մէջ ալ բնակարան շինեցին: Ասոնք իրենց վայելած շատ մը բարիքներէ զատ՝ հարկատուութենէ եւ զինուորական ծառայութենէ ալ ազատ մնացին մինչեւ 1853 թուականը, որ ատեն Թահիր փաշան 200 զինուորներով Զէյթուն գալով՝ Ս. Աստուածածնի վանքը իջեւանեցաւ եւ պահանջեց, որ անոնք զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելով ըստ օրինի կատարեն իրենց պարտականութիւնը: Նոյն ժամանակի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Էօքրիւզեան, որ փաշային ըրած մեծամեծ պատիւներուն համար շատ համա-

բում ունեցած էր անոր քով, աղաչեց զայն, որ իւր գրակից այդ մահ-
մետականները ազատ կացուցանէ այդ պարտականութենէն. նա ալ
չկրնալով մերժել անոր խնդիրը՝ ընդունեց. այս կերպով սոյն եկամուտ
թուրքեր կրկնապէս երախտապարտ մնացին հայոց եւ ի մասնաւորի
բարեօրոտ սրբազանին: Ուստի մշտնջենական հաւատարմութեան ուխտ
ու երգում անելով՝ խոստացան անոնց հետ ապրիլ ու անոնց հետ
մեռնիլ: Ահա՛ այս երախտագիտական զգացմամբ անձնագոհ եղան
իրենց յաջորդող այս երկու թուրքեր, որք լեզուով ու բարքով արդէն
հայացած էին:

I.

Զարմանուհի.

Հեթում. Մ'ուրատ Դ.-ի հրովարտակը:

Զէյթունի հողն ու քարը, օդն ու ջուրը, որ կարծես քաջութեան, հայրենասիրութեան ու ազատասիրութեան հոգի կը ներշնչէ իւր բոլոր բնակիչներուն՝ նոյն իսկ տկար կոչուած սեռին եւ որոյ գերեզմանը դիւցազանց քնարան կոչելն իս չափազանցութիւն մը չ'ըլլար, դարերառաջ անուցած ու ննջարան հանդիսացած է մի նշանաւոր հայ հերոսուհոյ: Այդ հերոսուհին էր Ռուբինեանց Հեթում սպարապետի տիկին Զարմանուհի, որ Գրիգոր անուն մի վատ հայի ձեռամբ իւր սիրելի ամուսնոյ սպանումէն յետոյ (Ռուբինեանց անկումէն վերջը) փախաւ եկաւ Կօկիսօնի եւ Ուլնիոյ լեռները եւ՝ այն տեղեր հինգ տարիի չափ թափառական պտտելով իւր Գէորգ որդւոյն հետ՝ յաջողեցաւ վերջապէս 300 քաջ լեռնականներ հաւաքել իւր մօտ ու անոնց գլուխն անցնելով յարձակեցաւ տաճկաց վրայ, զորս յաղթելով տիրեց Կապանու 65 տարի: Սորա գերեզման որ կողմ ըլլալը թէ եւ անյայտ՝ սակայն տեղացիք աւանդութեամբ կ'ըսեն, թէ Զէյթունի տէրն է եղեր նա եւ առանց կերակուրի լոկ մրգեղէններով եւ անուշեղէններով կերակրել է միանգամ իրեն հիւր եկող 60 հոգի տաճիկ հեծեալներ:

Ի սէր եւ ի յիշատակ այս քաջարի տիկնոջ՝ շատերը Ջալալ Կոչն իրենց աղջկանց անունը եւ սոյն անուամբ կիներ խիստ շատ կան մինչեւ ցայսօր: Սորա որդւոյն Գէորգայ սերունդէն էր Հեթում անուն ուսեալ եւ արիասիրտ քա-

Հանան, որ կը պաշտօնավարէր Միջին Թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ եւ որոյ համար աւանդութեամբ կը սուի, Թէ Ն. Պօլիս երթալով յաջողած է ձեռք բերել Սուլթան Մուրատ Դ-ի այն նշանաւոր հրովարտակը, որ այրեցաւ 1884ի հրդեհին շատ մը անգին հնութիւններու հետ:

Ահաւասիկ յիշեալ հրովարտակին ամբողջ պարունակութիւնը.

«Զէյթուն գասապասը Թաշըզ օլուպ կէնիշ արագիսի պուլունմատրղընտան՝ իտարէի Թէպիւշէրի իչին կիւճիւք չէքմէրի վէ հընթա, շայիր վէ ճէմի հուպուպաթ Թաշըաւարտան կէլմէսի իյճապ իթտիկի տէրքեար օլտուղընտան՝ մէմալիքը մահրուսէմտէ պուլունան ճիւմէ Թէպամտան Մարաշ սանճաղընա Թապի Զէյթուն գասապասը միւս Թէմնա Թութուլարագ Թէտիյէ իտէճէքլէրի իարաճ վէր կիւսինտէն աֆվը շահանէմ օլմուշտուր. եալընըզ սէնէվի մագթու վէրկիւլէրի օն պէշ պին դուրուշ օլուպ՝ պու մըգտար ագճէի տէ Այա Սօֆիա ճամիի շէրիֆին միւթէվէլլիսինէ Թէտիյէ օլունսուն, քի գանտիլէրէ զէյթ եաղը ալուպ ճամիի շէրիֆէ նուր ու լէման օլուն, օն պէշ պին դուրուշ տա քէնտու քիլիսալէրընէ էտա էյլէսունլար, եինէ գանտիլէր իչին. իպատէթիսանէլէրի միւնէվվէր օլուն. կէրէք Այա Սօֆիա ճամիսինէ վէ կէրէք քէնտուլէրին քիլիսալէրինէ վազըֆ սայրընլար, պաշգա հիչ պիր հիւքիւմտար միւտախէլէ իթմէսուն Թէվէճճիւհը շահանէմէ նայիլ օլան Զէյթունա. վէ տախի Օսմանը մէմուրէյն տէրունը գասապատա պուլունմասուն, հէմտէ Օսմանը մէմուրէյնտէն պիրիսի եօճուլուզլա գասապայա Թէսատիւֆ իտէր իսէ՝ օ սէյյա՜հ տէրունը գասապատա եաթմայուպ շէհրին տըշարըսընտա եաթսուն. շէյլէ քի վէրմիշ օլտուղըմ իսթիսնայիէթ ու իսթիզլալիէթէ հիչ պիր Թարաֆտան իալէլ կէլմէյուպ՝

քէնտու քէնտուէրինի իտարէ էյլէսուհար. շէջլէ պիլէլէր,
ալամէթը շէրիֆէմէ իթիմատ գըլալար

սէնէ սիթթէ ութէլութին ու էլֆ

Ասիթանէի իսթամպօլ, ֆի շէհր իւլ շէվլալ ԿԳ

ՄՈՒՐԱՏ

Թարգմանություն

Ձէյթուն գաւառակը քարոտ ըլալով, բնակիչք ընդարձակ հողեր չունենալուն, իրենց պարէնը հայթայթելու համար շատ դժուարութիւններ կը կրեն, այնպէս որ ցորեն, գարի եւ այլ ամեն ընդեղէններ դուրսերէն բերելու հարկադրուած են, ուստի յիշիալ գաւառակը, որ կայսերական կառավարութեան մասը կազմող Մարաշի կառավարութեան տակն է, որպէս արտօնացեալ երկիր՝ զերծ կը կացուցանեմ գլխահարկի տուրքէն, զոր պարտաւոր էին վճարել կայսերական Գանձուն, միայն տարուէ տարի 15.000 դահեկան որոշեալ քանակութեամբ տուրք մը պարտին հատուցանել Այա Սօֆիա մզկիթի հոգաբարձուն, որպէս զի կանթեղներուն համար ձէթ առնելով լուսաւորուի մզկիթը. 15.000 դահեկան ալ իրենց եկեղեցեաց կանթեղներուն համար վճարեն, որ անոնք ալ լուսաւորուին: Թէ Այա Սօֆիա մզկիթին եւ թէ իրենց եկեղեցիներուն՝ որպէս կրօնական տուրք (վազրֆ) համարուի այս գումարը. սակէ աւելին պահանջելու համար իմ յաջորդներէս ոչ ոք համարձակի կայսերական շնորհացս արժանացող Ձէյթուն գաւառակի վրայ ծանրանալու: Բաց յայսմանէ սոյն գաւառի մէջ թուրք պաշտօնեայ չի պիտի գտնուի, նոյն իսկ ծանապարհորդութեամբ այստեղ հանդիպող թուրք պաշտօնեան քաղաքէն ներս չմտնելով՝ պէտք է դուրս տեղ մը պառկի, այնպէս որ բնաւ մէկ կողմէ մը փնաս չհասնի այն բացառիկ ու ինքնավարական գրութեան, զոր

շնորհած եմ անոնց՝ ինքզինքնին կառավարելու առանց արտաքին միջամտութեան:

Այսպէսպէտք է գիտնան ու կայսերական կնքոյս վստահին:

Կ. Պոլիս. 29 Հէվլալ 1036¹:

ՄՈՒՐԱՏ

Այս հրովարտակի տրամադրութեան համեմատ նշանակեալ 15.000 դահեկան գումարը, որ յետոյ մինչեւ 24.000 ի բարձրացաւ, տարուէ տարի հաւատարիմ անձի մը ձեռքով ուղղակի Պօլիս կը ղրկուէր Այա Սօֆիայի մզկիթի վերատեսչին:

II.

Էօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Յակոբ:

Ձէյթունցիք թէ իրենց երկրի դրից պատճառաւ եւ թէ՛ իրրեւ առանձնաշնորհեալ ժողովուրդ մը՝ շատ ազատ եւ համարձակ վարմունք ունէին ոչ միայն իրենց լեռներու մէջ, այլ նաեւ այդ սահմաններէն դուրս ալ. միւս կողմանէ որոշեալ 15.000 դահեկան տուրքն ալ ուղղակի Պօլիս ղրկելով Մարաշի կառավարութեան, ինչպէս նաեւ թուրք հասարակութեան նախանձը կը շարժէին իրենց վրայ. այս նախանձը գնալով ատելութեան ու թշնամութեան փոխուեցաւ մինչեւ պատերազմ յառաջ բերելու աստիճան:

Սուլթանի համիտ Ա.-ի օրով պայթեցաւ այս կռիւը ընդ մէջ հայոց եւ թուրքաց, երբ Մարաշի կառավարիչ էր Էօմէր փաշան, որը սաստիկ գրգռեցին թուրքերը ուղղութեան բերելու համար այս անպատկառ զէյթունցիները, որոնք ստրկաբար գլուխ չէին խոնարհեցներ իրենց:

Էօմէր համաձայնեցաւ իւր կրօնակիցներու արած պահանջումին եւ՝ բաւական թուով զօրք առած 1780 թուա-

¹ Քրիստոսի 1618 Փետրուար 17:

կանին եկաւ բանակեցաւ վարի թաղի ջրաղացներուն առուին մօտ, պահանջելով զէյթունցիներէն, որ տուրքը իրեն վճարեն. նոքա մերժեցին այս առաջարկը, գիտնալով մանաւանդ թէ առ երեւոյթ պատրուակ մ'էր այս իւր ներքին թշնամութիւնն սքողելու համար, եւ պատրաստուեցան իւր ղնելու: Փաշան լաւ գիտէր, թէ ուղղակի յարձակում գործելով չէր կարող արդիւնք ձեռք բերել, այլ աւելի ինք պիտի վնասուէր, այդ պատճառաւ նեղել ուզեց զանոնք պաշարուեմով, որ 7 ամիս տեւեց եւ որուն հիանալի համբերութեամբ ու արիասրտութեամբ տոկացին բոլոր քաղաքացիք, այնպէս որ սպառած հացին եւ ուրիշ պաշարեղէններու փոխարէն չամիչ կ'ուտէին, երբ այն ալ սպառեցաւ՝ անոր կուտն աղաւթով իբր հաց կ'եփէին ու կ'ուտէին:

Լ'օմէր՝ տեսնելով, որ զէյթունցիք բնաւ անձնատուր ըլլալու մտադրութիւն չ'ունին, եւ ինք անոնց մէկ մագին անգամ վնասելու անկարող կը գտնուի՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց խեղճ ձիթենիներուն վրայ, որք բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ կը գտնուէին այն կողմը, եւ ուրիշ շատ մը այգիներու ծառոց հետ անոնք ալ կտրել տուաւ իւր քաջաբազուկ զորաց, որոնք մեծ հրճուանք կը զգային ամեն անգամ, որ ահագին շառաչմամբ թաւալզլոր կ'ուգային անոնք. կարծես մէյմէկ զէյթունցիներ կը տապալէին յերկիր:

Նրբ քաղցն ու նեղութիւնը ծայրաստիճան սաստկացաւ քաղաքին մէջ, գլխաւոր անձինք ի ժողով գումարուելով այս վիճակին վախճան մը տալու միջոցներուն վրայ կը խորհէին. այն ատեն վարի թաղէն Յսկոր անուն կարճահասակ, բայց ճարպիկ ու արիասիրտ մարդ մը, որ ամենուն քով ալ յարգանք կը վայելէր, յանձն առաւ սպաննել Լ'օմէր փաշան. «Նս տեսայ երազիս մէջ, ըսաւ, որ այդ անօրէնը իմ ձեռքով պիտի սատկի», ու անմիջապէս դուրս ելելով խոյ մը մորթեց

ու անոր մորթը եւ լաւ ատրճանակ մը հետն առած գաղտաւ գողի եւ զգուշութեամբ գնաց պահուեցաւ ժայռի մը ետեւ, որուն մօտ կ'արածէր թրքական բանակին պատկանող ոչխարներու երամակ մը. երբ գիշեր եղաւ, մթութենէն օգուտ քաղելով՝ խոյին մորթը վրան առաւ ու ձեռքերն ալ ոտքի տեղ գործածելով իբրեւ չորքոտանի մտաւ հօտին մէջ. ոչ ոք կարողացաւ նշմարել այս նորեկ խոյը, եւ երբ իրենց արօտավայրէն դառնալով ոչխարք մակաղեցան բանակին մօտ, մեր խոյակերպ Յակոբիկն յաջողեցաւ թշնամեցնել բազմաթիւ վրաններուն մէջէն սպրդելով հրամանատար փաշայի վրանին մօտ անկիւն մը կծկուելու. բոլոր բնութիւնը լռութեան եւ ամբողջ բանակը խոր քնոյ մէջ ընկղմած էր. Նախախնամութեան ամենատես աչքը միայն անքուն կը հսկէր իւր այս տկար արարածի վրայ, որ օրինակելի անձնութեամբ մը իւր կեանքը կը վտանգէր յօգուտ հասարակաց բարւոյն:

Եակոբ անհամբեր կը սպասէր արշալուսի ծագման: Ժամերը եւ վայրկեանները կարծես սովորականէն աւելի դանդաղ կերպով կը յաջորդէին իրարու. հասաւ վերջապէս ցանկալի րոպէն, փաշայի ձայնը լսելի եղաւ վրանին մէջ, եւ քիչ վերջը ջուրի սափորն ի ձեռին դուրս ելաւ ապօրէն ընելու. Եակոբ ծունկի եկաւ եւ «անուն իւսիւս քիւրիւստիւս» ասելով քաշեց ատրճանակին ըլծակը, պոճոյ ձայն մը եւ ահա իջնալ արիւնշաղախ ինկաւ գետին եւ «օգնութեան հասէք... զարնուեցայ» ըսելով՝ հոգին փչեց: Դսկ արիասիրտն Եակոբ առանց ժամանակ կորուսանելու կայծակի արագութեամբ հասաւ իւր ընկերաց մօտ, որք արդէն ոչ շատ հեռի յարմարագոյն վայր մը պատրաստ իրեն կը սպասէին եւ ատրճանակի ձայնն առնելով սկսած էին արդէն արշաւել թուրքաց վրայ, մինչդեռ սոքա հազիւ թէ դժբաղդ իրականութեան վերահասու եղած՝ ահաբեկ ու մոլորուն չէին գիտեր, թէ ինչ ընել

պէտք էր: Հայ խմբակի անակնկալ յարձակումէն ալ բոլորովին շուարած՝ խեղճ մարդիկն ամեն բաներնին թողուցին ու սկսան խառնիխուռն փախչիլ: Դակ Յակոբ սուսերամերկ՝ իւր ընկերաց գլուխն անցած ինկաւ գեղարդակիր զօրաց ետեւէն ու անոնցմէ շատերը ջարդեց: Այս կռուոյն մէջ զէյթունցիք զինեալ էին ուննք հրացանով ու սուրով, ոմանք ալ ճիւղով (կացինով):

Պատերազմին աւարը Սուրէնեան իշխանի ձեռքով բաժնուեցաւ զէյթունցւոց, որք այսպէս ծայրայեղ աղքատութենէն յանկարծ հարստացան թէ պարէնով եւ թէ զէնքով: Գեղարդներն ալ վարի թաղեցւոց բաժին ինկան. այս պատճառաւ անոնց Վահրէշապ անունը կուտան Տաճիկներ, այժմ ալ աղաւաղելով Վահրէշապ կ'ըսեն:

Մեր հայրենակիցք ըստ սովորութեան սոյն պատերազմի յիշատակին մէկ-երկու տող նուիրած են:

Էօմէր փաշա ապտէսթինի էյուճէ ալտը,
Գօշտան գուրշուն կէլուպ էօմրիւն գալտըրտը,
Լաշէսի չատըր գափուսընտա տէվրիլտի գալտը,
Եագուպ իշխան իկիթլիլին պիլտիրտի:

Թարգմ. Էօմէր փաշան իր աղօթքը կատարեց,
Խոյէն գնդակ մ'եկաւ, հոգին դուրս հանեց,
Դին վըանին դրան առջեւ գլտորեց,
Եագուպ իշխան քաջութիւնը ցոյց տուեց:

Այս պատերազմի սոյն փառաւոր վախճանը խնդու-թեամբ եւ երախտագիտական ղգացմամբ լեցընելով համօրէն զէյթունցւոց սիրտը՝ Սուրէնեան իշխանին ու բոլոր եկեղեցական դասուն հետ միացած Գառկըլար թաղին վրայ իշխան կարգեցին զՅակոբ, մաղթանքներ եւ օրհնութիւններ կարգալով անոր վըայ:

Այս պատմութիւնը քաղուած է Զէյթունի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ ձեռագիր այսմաւուրին վերջը գրուած արձանագրութենէն, որոյ հեղինակն է տէր Պապուկ անուն քահանայ մը (1781 փետրուար 24ին)։

III.

Ալի փաշա. Նիւրետինի պատերազմը։

Ըօմէր փաշայի կորուստը եւ թուրք զօրաց չարաչար պարտութիւնը շատ անմարսելի եկաւ տաճկաց. ուստի նորա յաջորդ Ալի փաշան թելադրեցին վճժինդիր ըլլալ այս ափ մը Կէօւլ-ընէն, որք կը նսեմացնէին ճշ մարգարէի հաւատացելոց զինուորական փառքը։ Այդպիսի թելադրութեան մ'ալ պէտք չկար. Ալի իսկ կը զգար ինքնին իւր ներսը ճշմարիտ իսլամի մը ունեցած պարտականութիւնը, ուստի 1782ին բազմաթիւ զօրքերով եկաւ Նիւրետին, որոյ կիրճը իսկոյն բռնելով հայերը թոյլ չը տուին թշնամոյն, որ աւելի յառաջ գայ։ Այնտեղ սկսաւ պատերազմը, եւ կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ խեղճ Ալի յաղթահարուած սկսաւ խոյս տալ իւր անվեհեր բանակովը մէկտեղ, եւ թէպէտ յաջողեցաւ ողջամբ Մարաշ հասնիլ, սակայն կեաւորներէն յաղթուած ըլլալու ամօթը եւ զայրոյթը այնքան սաստիկ էր, որ հազիւ մէկ ժամ ապրեցաւ այնտեղ. ու կաթուածահար ըլլալով մեռաւ։

Նիւրետի թէ այս պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր Ծիկիր իշխանը, որ 300ի չափ հայ կտրիճներով հալածեց թշնամին մինչեւ Խնկի-Նի կամուրջը, Զէյթունէն 9 ժամ հեռու, եւ անոնցմէ շատերը սպաննեց՝ մեծ սարսափ ձգելով բանակին մէջ։

Սորա քաջագործութեան համար շնորհակալութիւն յայտնելով զէյթունցիք՝ հրաւիրեցին զինքը քաղաք եւ

հող, բնակարան տալով անոր՝ Պոլլապիթ թաղին մէջ բնակեցուցին՝ իրեն հետ ընկերացող 40 տուն հայերով մէկտեղ։ Իսկ իրենց նախկին բնակավայրը, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի 8 ժամ հեռաւորութեամբ եւ կը կոչուի Շէլէր Գէրէօ՛ (Ճիկիրի ձոր), այժմ կը գտնուին միայն 6 տուն հայ։

Ժամանակ անցնելով Ճիկիրեանք բաւական զօրացան ու հարստացան եւ երկու ճիւղի բաժնուելով՝ մին կոչուեցաւ Զափրէան, իսկ միւսը Զալէէան. այս վերջին ճիւղէն էր Յարութիւն պատուելին, որ նշանաւոր հանդիսացաւ 1878ի պատերազմին մէջ ու մեռաւ անցեալ 1899ին Բուքրէշտ եւ որ սակայն Զաքրըեան կը ստորագրէր։

Զալէսեաններ թէեւ ժամանակ մը փայլեցան հարստութեամբ, բայց պրուսացի Գրիգոր անուն գործարանատիրոջ մը խորհրդով Զէյթունի մօտ գործարան մը շինելու ձեռնարկելով՝ չյաջողեցան ի գլուխ հանել, եւ այս պատճառաւ իրենք ալ փճացան։ Իրենց հարստութեան միակ յիշատակ մնացած է այժմ նոյն գործարանին մէջ գործուած մետաքսեայ եւ առանց կարի խիստ գեղեցիկ շուրջառ մը, զոր նուիրած են Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն։

Ալի փաշա տաճկաց կողմանէ կը կոչուէր Լալէնի՛ Լալէ, իսկ անոր յաղթուած տեղը կոչեցին Լալէ-Գալաօ՛, որ այժմ կ'անուանուի Ալա-ղայասը։

Ասոր համար ալ այսպէս կ'երգեն զէյթունցիք․

Ալի փաշա Նիւրետինէ եէթիշտի,
 Զէյթունլուար իլէ օրտա թուրշտը,
 Մաղլուպ գաչուպ, կիւճլէ Մարաշա տիւշտիւ,
 Տամլա էնտիրիւպ, ախրէթինէ գավուշտը։

¹ Ճիկիրէն աղաւաղեալ է։

Թարգմ. Ալի փաշան Աիւրետին հասաւ, եկաւ
 Զէյթունցիներուն հետ բռնուեցաւ,
 Յաղթուած փախաւ, հաղիւ հաղ Մարաշ ինկաւ,
 Աթուածն իջաւ, օրհասը գտաւ:

IV.

Գալէնտէր փաշա. Նիքրակոս կաթողիկոս:

Իօմէր եւ Ալի փաշաներու պարտութեան վրայ անցան
 շատ տարիներ, եւ Զէյթուն իւր ազատութեան ու կէս ան-
 կախութեան բարիքը կը վայելէր լիովին մինչեւ 1808 թուա-
 կանը, որ ատեն Մարաշի կառավարիչ Գալէնտէր փաշա
 կեդրոնական կառավարութեան զաղտնի հրահանգներովը
 յանկարծ Զէյթունի վրայ եկաւ մեծ բանակով մը եւ, իւր
 նախորդի օրինակին հետեւելով, փոխանակ յարձակում գոր-
 ծելու՝ պաշարումով նեղեց զայն 9 ամիս շարունակ:

Ժողովուրդը մի քանի աննշան ու փոքր կռիւներէ յետոյ
 յանձն առաւ վերջապէս վճարել տարեկան 60 քսակ (մէկ
 քսակը՝ 500 դահեկան) կամ 30.000 դահեկան տուրքը, զոր
 կը պահանջէր Գալէնտէր, եւ այսպէս հաշտուելով իրարու
 հետ՝ հեռացաւ այն տեղէն փաշան:

Բայց դժուար էր զէյթունցւոց այսպայմանը, մանաւանդ
 իրենց ունեցած առանձնաշնորհման հակառակ. հետեւաբար
 եւ զրժելով իրենց խոստման՝ չվճարեցին զայն ընդ երկար,
 յայտնի կերպով ապստամբելով կառավարութեան դէմ: Գա-
 լէնտէր փաշա ինքզինքը փոխանակ պատերազմի մը անստոյգ
 հետեւանքներուն մատնելու՝ գործը անուշ տեղը կապեց:

Այդ միջոցներուն Նիլիկիոյ մեծանուն Նիքրակոս կաթո-
 ղիկոսը Սոյ վանքին շուրջը բարձր ու ամուր պարսպով մը
 պատած ըլլալուն՝ կասկածելի դարձած էր կառավարութեան
 իբրեւ գործակից ու խորհրդակից զէյթունցի ապստամբնե-

րուն, ուստի Գալէնտէր հրաման ստացած էր, որ զայն ձեր-
բակալելով կախաղան բարձրացնէ. բայց անկարելի էր իրեն
գործադրել այդ հրամանը, վասն զի Չատրըճօղլու կոչուած
պէյը, որ կ'իշխէր Սսոյ, մտերիմ բարեկամ ու պաշտպան
ըլլալով կաթողիկոսին՝ անշուշտ պիտի, չյանձնէր զայն
Գալէնտէրի ձեռքը: Խորամանկ փաշան պարագաներէն օգուտ
քաղել ուզեց: Իւր մօտ կանչելով Մարաշի հայ երեւելի-
ները՝ համոզեց զանոնք, որ կաթողիկոսը այնտեղ հրաւիրե-
լով՝ Զէյթուն զըրկեն, որ երթայ ապստամբ հայերը յորդորէ
չ'ըմբոստանալ ընդդէմ կառավարութեան, այլ վճարել
իրենց խոստացած 30.000 դահեկան տուրքը:

Մարաշիք բոլորովին անգիտակ փաշայի չար դիտաւո-
րութեանց՝ համակերպեցան նորա առաջարկութեան եւ
հրաւիրեցին Նորին Սրբազնութիւնը գալ ի Մարաշ: Խեղճ
կաթողիկոսն եւս չգիտնալով, թէ ի՞նչ սոսկալի դաւադրու-
թիւն մը կը նիւթուէր իրեն դէմ, միամտաբար դիմելով
Չատրըճօղլուի՝ նորա հրամանն ստացաւ ու Ս. Ծննդեան
Աւագ տօներուն հասաւ Մարաշ, ուր հազիւ մի քանի օր
հանգիստ առաւ եւ ահա Ծննդեան խթման երեկոյին փա-
շայի աղաներէն Խի-Ֆէշիճի պաշէ Փէյզուլահ պէկը 10 ոստի-
կանով եկաւ առաջնորդարան, ուր իջեւանած էր սրբազան
կաթողիկոսը, ձերբակալելու զայն՝ մինչ կը ճաշէր:

Կառավարութեան հրամանը իրեն հաղորդելէ յետոյ
առաջնորդեցին զայն դէպ ի փաշայի պալատը եւ այնտեղ
առանձին խուցի մը մէջ բանտարկեցին՝ առաւօտուն կախա-
ղան բարձրացնելու դիտումով:

Խեղճ կաթողիկոսը յուզուած, այլայլած՝ ինքզինքը
յանձնեց Նախախնամութեան կամաց, «Տէր լոյս իմ եւ
կեանք իմ, ես յուժնէ երկեայց», սաղմոսը մրմնջելով: Միւս
կողմէն այս տխուր գոյժը վայրկենապէս ծաւալելով քաղաքին

ամեն կողմը՝ ի խոր սուգ համակեց ամբողջ հայ ժողովուրդը, որոց գլխավորները քահանայից հետ մեկտեղ գիմեցին փաշային՝ կաթողիկոսին արձակումը խնդրելու համար, իսկ նա կայսերական հրամանագիրը ցոյց տալով անոնց՝ մերժեց ո՛ր եւ է միջնորդութիւն: Շատ մը թախանձանքներէ յետոյ հադիւր հազար դահեկան կաշառքի շնորհիւ յաջողեցան վերջապէս 40 օրից պայմանաժամով արձակում ստանալ իրենց երաշխաւութեան տակ: Այդ ահագին գումարը նոյն իսկ այն գիշերը հանգանակելով իրենց մէջ հայերը՝ յանձնեցին ընչաքաղց Գալէնտէրին, որուն անկման պատճառ պիտի դառնար այն յետոյ:

Մէկ օրուան մէջ կենդանութենէ ի մահ եւ մահուանէ ի կեանս վերադարձող Ս. Հայրապետը անհուն երախտագիտութեամբ լի առ Աստուած եւ առ սիրեցեալ իւր հօտը՝ արտասուաթորմ աչքերով կատարեց Ս. Ծննդեան պատարագը եւ սրտաբուլի մաղթանքներով օրհնեց բոլոր ժողովուրդը, որոց վիշտը ուրախութեան փոխուելով՝ սկսան կրկնապէս շնորհաւորել զերար Բարի Ս. Ծննդ կոչելով այն ծնունդը, որ պատահեցաւ Բրիստոսի 1818 թուականին:

Այնուհետեւ փութացին այս եղելութիւնը տեղեկագրել առ Պատրիարքն Կ. Պօլսոյ, Տ. Աբրահամ Սրբազան Ուռպէլեան, որ առանց ժամանակ կորուսանելու բողոք բարձաւ Բ. Դրան 150 կղերականներով հանդերձ: Շուտով երեւցաւ այս բողոքի արդիւնքը: Բառասնօրեայ պայմանաժամը դեռ քաջած չէր, եւ ահա Գալէնտէրի պաշտօնանկութեան հրամանը դուրս եկաւ: Այս հրամանագրով իւր ստացած 100.000 դահեկանի կաշառքը վերադարձնելու եւ իւր ամբողջ գերդաստանով Մալթիոյ մէջ ցկեանս աքսոր մնալու կը դատապարտուէր նա:

Հայերը երբ ստացան Բ. Դռնէն ելած այս Լճիլ Սահն (հրամանագիր) ըամազան պայրամի Արիֆէին օրը՝ հաղորդե-

ցին փաշային, որ կարծես շանթաճար եղաւ եւ առանց ամբշնայու կ'աղաչէր հայ մեծամեծներուն, որ միջնորդեն ուներում բերել տան իրեն: Անօգուտ էր այդ խնդիրը, հետեւեալ օրն իսկ պարտաւորեցաւ վճարել իւր առած գումարը հարուն-Նուսուֆ անուն հրէայէն փոխառութիւն անելով, իսկ սա՝ փաշայի կահկարասիքը եւ ամեն ունեցածը աճուրդի հանելով՝ ստացաւ իւր պահանջքը: Պայրամի Գ. օրն ալ ինք մեկնեցաւ դէպ ի Մալաթիա, ուր երեք օր միայն ապրեցաւ ու կաթուածահար ըլլալով՝ մեռաւ:

Մարաշի թուրքեր շատ սգացին անոր վըայ, մանաւանդ իրենց անցուցած տիտուր պայրամին համար:

Ահաւասիկ ինչ կ'երգեն զէյթունցիք ասոր համար.

Գալէնտէր փաշա տա Զէյթունա կէլտի,
Տէվլէթ վէրկիւսինի թալապ իյլէտի,
Զէյթուն գուրու իւզիւմի էքմէք պէլլէտի,
Գալէնտէր օսանուպ սուլհա մէյիլլէնտի:

Սօնրա Զէյթունլուլար վէրկի վէրմէտի,
Փաշա իսէ միւրաառնա էրմէտի,
Զէյթունու ուրմաղա ագլը սարմատը
Կիրակոս կաթուղիկոսու պու սըմարլատը:

Թարգմ. Գալէնտէր փաշան ալ Զէյթուն արշաւեց,
Տերութեան հարկը անկէ պահանջեց,
Զէյթուն չոր չամիչը հաց նկատեց,
Գալէնտէր ձանձրացաւ, հաշտութիւն առաջարկեց:

Յետոյ Զէյթունցին հարկը չը տուաւ,
Փաշան իրեն նպատակին չհասաւ,
Զէյթունը զարնելու խելքը չհասաւ,
Կիրակոս կաթողիկոսն ինքն ապսպրեց:

Անակնկալ մահէ մը պայտէս ազատուելէ յետոյ Տ. Կիրակոս կաթողիկոս Բ. Դրան պահանջման համեմատ Կ. Պօլիս գնաց 1819ին պատրիարքարանի հրաւիրանօք եւ այնտեղ իւր անմեղութիւնը հաստատելով՝ մեծ պատիւ գտաւ թէ սուլթան Մահմուտ Բ.ի եւ թէ մեր ազգայնոց կողմանէ։ Իւր այս դիւքէն օգուտ քաղելով ազգասէր կաթողիկոսը միջնորդեց սուլթանի մօտ ինպաստ Զէյթունի, անոր գլխով թիւնն հայցելով այս աղքատ ժողովրդեան վրայ, եւ յաջողեցաւ 20.000 դահեկանի իջեցնել կառավարական տուրքը, որ 30.000ի բարձրացած էր։ Այն տարին 20.000 ամբողջ վճարուեցաւ, իսկ յաջորդ տարիները սուլթան Մուրատի հրովարտակին համեմատ 15.000 ական դահեկան միայն հաւաքուելով՝ կը ղրկուէր Պօլիս յատուկ մարդու մը ձեռքով՝ որպէս սովոր էին կանխաւ։ Իսկ Ս. կաթողիկոսը մի եւ նոյն տարին Սիս իւր աթոռը դարձաւ եւ երեք տարի ալ ապրելէ յետոյ իւր նախկին պաշտպան Զատրըճօղլուի ձեռամբ թունաւորուելով վախճանեցաւ։

Երսուի թէ կաթողիկոսը սուլթանին ներկայացած ատեն՝ սա երկու հրեշտակներ տեսնելով անոր ուսերուն վրայ՝ ահաբեկեր է. նոյնպէս իւր բոլոր զրպարտիւք հրաշիւք իմն յերկիր կործաններ են, երբ սա քրիստոնէական հեղութեամբ ներելով անոնց՝ օրհնութիւն կարդացեր է վրանին եւայլն։

V.

Զաւիան-օղլու

1810 թուականի ատենները Հալէպի մէջ կար մի նշանաւոր թուրք անձնաւորութիւն Էփ-լալ-օղլու մականուամբ, որ այն ժամանակները թիւրքիոյ մէջ գտնուած շատ մը ուրիշ պէյերու նման ինքն ալ ըստ հաճոյից կ'իշխէր երկրին գրեթէ

ինքնագլուխ եւ շատ անգամ ալ կ'ըմբոստանար սուլթանին կառավարութեան դէմ: Այսպիսի մէկն էր նաեւ Նօզդատի բռնակալ Չափան-օղլու ծէլալ Մէհմէտ փաշան:

Սուլթանը ուզելով գայլը գայլին խեղդել տալ, հրամայեց այս վերջնոյն երթալ տիրել Հալէպի եւ հնազանդութեան բերել Հիւլպիւլ-օղլուն: Նա ալ 50.000 պաշտպաններէ բաղկացեալ բանակ մը կազմելով՝ եկաւ յարձակեցաւ ապստամբ քաղաքին վրայ եւ առանց դժուարութեան, քիչ ատենէն կատարելապէս նուաճեց զայն: Վերադարձին (1819թ.) երբ Մարաշէն կ'անցնէր, տեղացի թուրքերն աղաչեցին, որ Զէյթունի հաշիւն ալ կարգադրէ ու այնպէս երթայ. «Շու պիւքտէ պիր թագըմ ուղուսուզ տօմուզլար վար տըր, քի սայիմա պիզի թաճիզ իթմէքտէ տիրէր, պունլարը տա փաքէյուպ էյլէ կիտէսին. — սա անտառին մէջ կարգ մը անզգամ խողեր կան, որոնք միշտ անհանգիստ կ'անեն մեզ, անոնք ալ մաքրէ ու յետոյ զնա», ըսին:

Չափան-օղլուն Զէյթունն ալ Հալէպի նման դիւրապատարաստ որս մը կարծելով՝ յօժարակամ յանձն առաւ եղած առաջարկը, եւ իւր անկանոն զօրացահազին բանակովը յարձակեցաւ անոր վրայ արեւելեան կողմէն մինչեւ Վառճ կոչուած տեղը, որ անկէ 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

Դարուն ըլլալուն Զահան գետը յորդած էր, հետեւաբար եւ վրայէն անցնիլն անկարելի. այժմու վարդապետէն Կէն-Կէրէն (վարդապետին կամուրջը) ալ, որ Լ'օքսիւզեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը շինել տուաւ, դեռ եւս գոյութիւն չ'ունէր, ուստի քտնուած նեղ կամուրջէն հազիւ 500 զօրք կարողացաւ անցնիլ միւս կողմը: Ասոնք ալ առանց բան մը անել կարենալու 25 հոգի կորուստ տալէ յետոյ ամենն ալ գերի ընկան զէյթունցւոց ձեռքը ու 6 ամիս ամենայն հանգստութեամբ ինամուեցան: Իսկ Չափան-օղլու յուսակտուր եղած՝

ձգեց զնաց Նօղդատ եւ այնտեղի հայերուն աղաչեց, որ գրեն Նիխիկիոյ կաթողիկոսին միջնորդ հանդիսանալ զէյթուն-ցւոց մօտ թուրք գերեաց ազատութեանը համար:

Այս միջնորդութիւնը կատարուելով՝ գերիներն արձակուեցան եւ երթալով իրենց տեղերը շատ գովեստով խօսեցան զէյթունցւոց կողմանէ իրենց ցոյց տրուած հիւրասիրութեան եւ մարդասիրութեան համար: Շատ գոհ մնալով Չափան-օղլու՝ շնորհակալութեան նամակ գրեց կաթողիկոսին եւ մեր իշխանաց, ուր ի միջի այլոց ըսած էր, « Ձեզի պէս կտրիճներու հետ չէր վայելեր որ ես կռիւ մղէի, բայց յանցանքը իմն չէ, այլ մարաշլիներուն, որոնք թելադրեցին զիս »: Ասոր դէմ զէյթունցիք ալ բարեկամական նամակով մը պատասխանեցին եւ նամակին հետ տեղական ձեւով շինուած գեղեցիկ հրացան մը եւս ընծայ ղրկեցին անոր Պերսեան Մանուկ աղայի ձեռամբ, ինքն ալ փոխադարձ 4 ձի ընծայ ղրկեց 4 իշխանաց:

Ասոր համար ալ հետեւեալ կերպով կ'երգեն զէյթունցիք.

Օսմանլը թիւֆէնկի հէփ չաթըր փաթըր
 Զէյթուն թիւֆէնկլէրի սայմատը խաթըր,
 Չափան ապէրլէրին վուրտուգճա եաթըր,
 Տօսթում Չափան օղլու, վազ կէչ Զէյթունտան:

Թարգմ. Օսմանեան հրացաններուն խուլ որոտին
 Զէյթունի հրացաններն արժէք մը չտունին,
 Չափանի զօրքերը կը փռեն գետին,
 Սիրելիս Չափան օղլու, ձգէ սա Զէյթունը:

VI.

Քէօսէ փաշա. Կոկիսոնի կռիւը:

Թիւրքիոյ մէջ հպատակ ազգաց շարժումը եւ անոնց ձգտումը դէպի անկախութիւն սկսած էր անհանգիստ անել կառավարութիւնը եւ մտատանջութիւն պատճառել իւր ապագայի մասին: Եռնաստան նոր ստացած էր իւր կազմակերպութիւնը ու Եգիպտոս կը խլրտէր. Ալի փաշա մը Նանեայի մէջ ինքնազուխ դիրք կը բռնէր ու Զէյթուն՝ իւր ունեցած մէկ հրովարտակի կռթնած՝ կառավարական ամեն նոր առաջարկ կը մերժէր. ասոնք լաւ ապագայ մը չէին խոստանար Թիւրքիային, ուստի Թիւրքիա նպատակ դրեց իրեն ջնջել այս նորածիլ սերմերը իրենց սաղմնային վիճակին մէջ իսկ: Մէկդի թողլով այն ձեռնարկները, որոնք նա ի գործ դրաւ վերոնշանակեալ մէն մի երկրաց համար, մենք կը պատմենք այն ամէն դէպքերը, որք յաջորդարար տեղի ունեցան Զէյթունի մէջ կեդրոնական կառավարութեան զաղտնի կամ յայտնի թելադրութեամբ:

Մարաշի կառավարիչները անյաջող ելած էին իրենց արշաւանքներու մէջ, նոյնպէս Չափան-օղլու պարտուած ու ձեռնուռնայն վերադարձած էր, ուստի Զէյթունը նուաճելու գործը յանձնուեցաւ Կեսարիոյ կառավարիչ Քէօսէ փաշային, որ 1829 թուականին բազմութիւ հեծեալներով եկաւ մինչեւ Կէօքսիւն (Կոկիսոն)՝ Զէյթունէն 12 ժամ հեռաւորութեամբ. հայերն ալ իրենց փոքրաթիւ զնդով արդէն հոն հասած էին, արգիլելով համար զայն, որ աւելի առաջ չի գայ: Պատերազմը սկսաւ այնտեղ:

Հազիւ տաք կերպարանք մը առած էր կռիւը եւ ահա իւր վախճանին հասաւ այն՝ Տաճկաց կորակոր փախստեամբ, վասն զի Ծաղուպեան Հաջի Աստուածատուր աղան, թշնամ

ւոյն Զէյլադ մականուանեալ դրօշակակիրը մէկ քնդակով գետին փռելով, մեծ վախ ձգեց անոնց սրտին մէջ, եւ անոնք այլ եւս պատերազմը շարունակելու սիրտ չ'անելով՝ գլուխն ազատողը փախաւ:

Զէյթունցին չէ մոռցած յիշատակել այս դէպքն ալ իւր երգերուն մէջ.

Զէյթուն իկիթլէրի Կէօքսինէ կիրտի,
 փաշա պայրագ տարը գարշոյա տուրտու,
 Եաղուպեան իշխան իսէ անը թամ վուրտու,
 Աթընտան երգըլուպ ճան թէսլիմ օլտու,
 Փաշանըն օրաուսու հէման պօզուլտու:

Թարգմ. Զէյթունի քաջ զօրքը Կոկիսոն մտաւ,
 Փաշային դրօշակիրը անոնց դէմ կեցաւ,
 Եաղուպեան իշխան ճիշտ նշան զարկաւ,
 Զինն գլտորելով հոգին դուրս ելաւ,
 Փաշային բանակը իսկոյն ցրուեցաւ:

VII.

Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա:

Զէյթունցիք հակառակ իրենց վրայ ի գործ դրուած ճնշումներու՝ կը շարունակէին ըստ առաջնոյն հատուցանել իրենց տարեկան տուրքը՝ 15.000 դահեկան՝ ուղղակի Պօլս ղրկելով:

1830 թուականին նոյն գումարը յանձնուեցաւ զէյթունցի Պերսեան Մահտեսի Մանուկի, որ անձամբ տանելով յանձնեց Այա Սօֆիա մզկիթի միւթէվէլլիին, որ շնորհակալութիւն յայտնելէ եւ ըստ սովորութեան զայն պատուասիրելէ յետոյ՝ հարցուց անոր թէ « Զէյթունի մէջ տաճիկ կայ եւ թէ ի՞նչպէս կը վարուիք անոնց հետ », Մանուկ

պատասխանեց, « 14 տուն տաճիկ կայ եւ անոնց հետ կը վարունք այնպէս, ինչպէս կը վայելէ բարի դրացւոյ մը », թուրք միւթէվէլին, չը գիտեմ հրապարակ խորհրդով եւ ի՞նչ զգացմամբ, կրկնեց այն ատեն, « Եւր որ հայրենիքդ դառնաս իմ կողմանէ բարեւ խօսէ չորս իշխանաց, թող ջանան ո՞ր եւ իցէ միջոցաւ մը իրենցմէ հեռացնել այդ մարդիկը, վասն զի իմ ազգիս վատ յատկութիւնները քաջածանօթ են ինձ. եւր կարեւոր ոյժ մը կազմեն՝ փորձանք պիտի ըլլան ձեր գլխուն. օձի ձագերու պէս երբ որ մեծնան ձեր սրտէն կը խայթեն. բարեկամաբար կ'ազդարարեմ ձեզ այս, ինչպէս կ'ուզէք՝ այնպէս գործեցէ՛ք » :

Մանուկ շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցաւ անկէ եւ Զէյթուն վերադառնալով՝ այս խօսակցութեան բովանդակութիւնը հաղորդեց իշխանաց, որոնք խորհրդակցելով վճռեցին գործադրել այդ խորհուրդը Սուրէնեան իշխանի յղացած միջոցաւ, որուն ամենն ալ հաճութիւն տալով՝ իրարմէ զատուեցան :

Սուրէնեան այն իրիկուն մի քահանայի ընկերակցութեամբ գնաց Լաճի Խալաֆէթեան Հասան աղայի տունը եւ առաջարկեց անոր, որ Սադիկ անուն դուստրը իւր որդւոյն Մարտիրոսին կնութեան տայ. « Ալլահըն էմրի իլէ փէյղամպէրինիզին գալլը իլէ Ռազիէ քէրիմէնիզին մախտումըմ Մարտիրոսա վէրմէնիզին թալապ իտէրիմ » — « Աստուծոյ հրամանաւ եւ ձեր մարգարէին կանոնաւ Ռազիէ անուն դուստրդ Մարտիրոս անուն որդւոյս տալերնիդ կը խնդրեմ »՝ սովորական բանաձեւով :

Հասան տղան իսլամի մը աղջիկ քրիստոնէի մը տրուիլը անկարելի եւ օրինաց դէմ ըլլալը առարկելով՝ աղաչեց, որ հրաժարի իշխանը այդ խորհուրդէն : Սուրէնեան սնդեց իւր պահանջման վրայ՝ ըսելով, որ « Աղջիկդ թող նորէն իսլամու-

Թեան մէջ մնայ, իւր կրօնական պարտականութիւնները ազատօրէն կատարէ, բաւական է որ հաճիս հարսնացնել զայն որդւոյս հետ, ասով աւելի եւս կ'ամրապնդի մեր մէջ եղած բարեկամութիւնը. հակառակ պարագային պէտք է ելլես այստեղէն քո բոլոր ազգակիցներովդ. մինչեւ առաւօտ այս երկու պահանջումներէս մին պիտի գործադրես անպատճառ.», այսպէս ըսելով՝ մեկնեցաւ:

Թուրքերը որովհետեւ շատ հոգեբու եւ կալուածներու տէր դարձած էին, անկարելի էր զանոնք թողլով հեռանային երկրէն, իսկ միւս պահանջման համակերպիլն ալ իրենց կրօնական զգացման կը հակառակէր. ուստի ուրիշ միջոց մը խորհեցան ու գործադրեցին, եւ այս բանը շատ աղէտալի եղաւ հայոց համար:

Նոյն գիշերը թուրքերը ընդամենը 14 տուն՝ թողլով Սուրէնեան թաղը՝ զնացին ապաստանեցան Նաղուպեանց թաղը: Իշխանը ի սկզբան մերժեց զանոնք, սակայն ի վերջոյ անոնց սաստիկ թախանձանքներուն չի կրնալով դիմադրել՝ զիջաւ իւր հովանւոյն տակ առնել զանոնք: Հետեւեալ օրը, երբ իշխանք իրարու մօտ եկան, Սուրէնեան Հաճի Մաչիկ աղան բացատրութիւն պահանջեց Նաղուպեանի վարմանց մասին, նա ալ ի պատասխան՝ «Առ այժմ թոյլատրեցի իմ թաղէս մէջ բնակութիւն հաստատելու, վասն զի շատ աղաչեցին եւ խոստացան հաւատարիմ հպատակ մնալ ինձ եւ ձեզ միանգամայն, սակայն մի քանի ամիս յետոյ կը վանեմ ամենն ալ, ուստի ներողամիտ եղէք ինձ», ըսաւ: Երբ Սուրէնեան նոցա անյապաղ հեռացումը պահանջեց, Նաղուպեան մի ամիս պայմանաժամ խնդրեց, առարկելով, թէ իւր արժանապատուութեան դէմ էր միանգամ հիւրընկալութիւն շնորհելէն յետոյ ելլել մէկէն զանոնք վանելը, միւս իշխանք ալ այս առարկուութիւնը իրաւացի դատելով՝ ի նպաստ Նաղուպեանի սկսան

միջնորդել. սակայն Սուրենեան իւր պահանջման վրայ անդրդուելի մնալով՝ ընդդիմաբանին զայրոյթը շարժեց, որը խստութեամբ գոռաց՝ «Թուրքերը պաշտպանութեանս տակ առած եմ, ինչ որ կարող ես անել՝ արա», եւ այսպէս բաժնուեցան նոքա իրարմէ:

Հետեւեալ օրը Սուրենեանք պատերազմի յայտարարութիւնն արին՝ Նաղուպեան թաղի ջրաղացին ջուրը կտրելով. այս վերջինք վանք երթալով բողոքեցին եպիսկոպոսաց այս իրողութեան դէմ. սրբազաններն ու թաղեցիք Սուրենեանի տունն երթալով յորդորեցին, համոզեցին զայն, որ թողու իւր բռնած այս թշնամական դիրքը, որ ժանտ աղէտներու դուռ պիտի բանար իւր ազգակից եղբարց համար. մանաւանդ որ իւր հակառակորդը ոչ միայն իրեն արեւակից ու կրօնակից եղբայրն էր, այլ նաեւ խնամութեամբ ալ կապուած էր իւր տան հետ:

Այս ամեն յորդորները բնաւ ներգործութիւն չարին նորա սրտին, վասն զի որոշած էր նա այլ եւս զէնքով չափուիլ իւր հակառակորդին հետ, ուստի սրբազան եպիսկոպոսունք ճարահատեալ դիմեցին Նաղուպեանին, որ խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ վանել թուրքերը:

Նորա այս զեջում հաղորդուեցաւ թէեւ Սուրենեանի՝ րայց անօգուտ, իրեն համար իւր հակառակորդ այլ եւս ուխտադրուծ մ'էր, ուստի կ'ուզէր անպատճառ պատժել նորա ուխտազանցութիւնը:

Հաշտութեան համար եղած բանակցութեան այս անյաջող ելքը սաստիկ վշտացուց բարեսիրտ եկեղեցականները, որոնք լալով մեկնեցան դէպ իրենց վանքը, եւ պատերազմն սկսաւ:

Նաղուպեանի միացաւ եւ Շովրօեան, իսկ Սուրենեանի միացաւ Ենի-տիւնեա իշխան, հետեւաբար եւ ամբողջ Ջէյ-

Թուն բաժնուեցաւ երկու հակառակ կուսակցութեան եւ երկու թշնամի բանակներու, որոնց իւրաքանչիւրը կարեւոր դիրքեր բռնելով իրարու դէմ՝ ճակատեցան, այնպէս որ մէկ կողմէն միւսն անցնող անասունն իսկ անխնայ կ'ըսպաննուէր:

Այս պահուն սարսափով խոյս տուած էին բոլոր թուրքեր, որոնք անգիտաբար պատճառ դարձած էին սոյն եղբայրասպան պատերազմին, եւ խառնը կոչուած տաճկական զիւղն ապաստանած՝ Զէյթունէն դէպ արեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեամբ:

Երբ պատերազմը սաստկացաւ՝ Մարաշու կառավարիչ Պայպզիտ-օղլու Սուլէյման փաշան, որ արդէն պատեհութեան կը սպասէր իւր նախորդաց վրէժը լուծելով հանդերձ կեդրոնի հրահանգն ալ գործադրելու, խորամանկութեամբ լուր ղրկեց Նաղուպեանի այս իմաստով՝ «Որովհետեւ դուն իմ կրօնակիցներուս պաշտպանութիւն արիւր, իմ եւ բոլոր միւս սիւլմանաց երախտագիտութեանն արժանի ես. ատոր փոխարէն ես ալ կ'ուզեմ օգնել քեզ քո թշնամոյդ դէմ, եթէ կ'ուզես՝ ամբողջ բանակովս զամ եւ բոլոր հակառակորդներդ բնաջինջ անեմ»:

Նաղուպեան վեհանաճարար պատասխանից. «Ես իմ հակառակորդէս վրէժ լուծելու համար օտարազգիի օգնութեան չեմ կարօտիր, չեմ ալ սպասեր. Նաղուպեանը վատ մի կարծեր, եւ եթէ այս ազդարարութեանս հակառակ՝ յանդգնիս ոտք կոխել Զէյթունի հողը՝ լաւ պիտցիր, որ զէնքս քո վրադ պիտի դարձնեմ»:

Նենգաւոր փաշան, երբ այս բացասական պատասխան ընդունեց խրոխտ իշխանէն, Սուրէնեանին դիմեց միեւնոյն առաջարկով՝ Մարաշ հրաւիրելով զայն միանգամայն: Այս վերջինս վատաբար ընդունեց հասարակաց թշնամոյն սոյն ազգափնաս խորհուրդը եւ գնաց Մարաշ, ուր իրեն կը սպա-

սէին թուրք ջոկատներ, որոց առջեւն ինկած բերաւ բանակեցուց Ս. Աստուածածնի վանքը 1831 ին:

Նաղուպեան տեսնելով զայս՝ կատղեցաւ եւ ամեն ճիգ թափեց, որ ի պարտութիւն մատնելով իւր հակառակորդը՝ օտար թշնամւոյն ալ խորհուրդը ի դերեւ հանէ, ուստի գիշեր մը խումբ մը սպառազէն մարդոցով յաջողեցաւ անոր ամրացած բերդի պարսպէն ներս անցնել չուանէ սանդուղներու օգնութեամբ: Բոլոր պատսպարեալք խոր քնոյ մէջ էին, հետեւաբար եւ առանց դիմադրութեան մը հանդիպելու ամենն ալ սուրէ անցուց, միայն մանկիկ մը ազատեցաւ օրօրոցին մէջ եւ ուրիշ չորս անձինք, որոնք դիպուածով այն գիշեր բացակայ մնացած էին, ասոնք էին Մարտիրոս Սուրէնեան, Բասիլոս Սուրէնեան, Ախպաշ Սուրէնեան եւ Մ. Վարդեվար Սուրէնեան, որոնք վերադառնալով՝ երբ տեսան իրենց պատահած այս ահագին աղէտը՝ սարսափահար մնացին, այսուամենայնիւ փոխանակ լքանելու՝ աւելի սաստկացուցին պատերազմը:

Փաշան իմանալով այս դէպքը՝ ահ ու դողով պաշարուեցաւ եւ ըսաց. «Պու Նաղուպեանլար ազկըն ատամլար տըր, քէնտի միլէթ տաշարընը պէջլէ գըրճտան կէշիրտիլէր իսէ, արթըգ պիզի պու թէքքէնին իշինտէ տիրի տիրի ելլէր» . — «Այս Նաղուպեանները կատաղի մարդիկ են. իրենց ազգակիցները քանի որ այսպէս սուրէ անցուցին՝ անկասկած մեզ այս վանքին մէջ կենդանւոյն կը կլլին»: Նւ այս տարսափի ազդեցութեան տակ թողլով վանքը մեկնեցաւ դէպի Մարաշ: Տեղւոյն տաճիկ մեծամեծները, որոց գրգռութեամբը շատ մը թուրքեր փաշային բանակը մտած էին իբրեւ կամուր, եկան նորա մօտ տեղեկութիւն հարցնելու, նա ալ, ծածկելով իւր տկարութիւնը, բաւականացաւ միայն Սուրէնեանց կոտորածը պատմելով՝ մխիթարել իւր ունկնդիրները, որոնք

գոհունակութեամբ կրկնեցին իրենց սովորական եղած խօսքը՝
 « իթին տիշի տօմուզուն տէրիսի — շանը ակուան՝ խողին կաշին » :

Մինչդեռ թշնամիք կ'ուրախանային այս տխուր վիճակին վրայ, միւս կողմէն ամբողջ Զէյթուն, մանաւանդ եկեղեցական դասը, խորապէս յուզուած՝ երկու եպիսկոպոսներու առաջնորդութեամբ ղիմեցին գերեզմանատուն, ուր թաղուած էին սպանելոց մարմինները, եւ այնտեղ հանդիսաւորս. պատարագ մատուցանելով եւ հոգեհանգիստ կատարելով մխիթարեցին նոցա ընտանիքը, ապա նոյն հանդիսով բերդը գնացին Սուրէնեանց մօտ եւ շատ ջանքերով յաջողեցան վերջապէս հաշտութիւն կայացնել երկու հակառակորդ կուսակցութեանց մէջ հետեւեալ պայմաններով :

Նաղուպեանք բոլոր իրենց ցեղով երկու տարի շարունակ Միջին թաղը ոտք չի պիտի կոխէին՝ Սուրէնեաններուն աչքին չ'երեւնալու համար, իսկ Շօվօեան բոլոր իրեններով պիտի գաղթէր դէպ ի Ալեօճէ, որ Զէյթունի հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ (թէ եւ այս վերջին պայման Նաղուպեանի ալ առաջարկուեցաւ, բայց նա մերժեց ա. պայմանին միայն համակերպելով) : Այսպէս փոխադարձ զիջումներով իրարու ներեցին ու հաշտուեցան : Սակայն շատ կորստարեւ եղաւ այս պատերազմը, որ ամբողջ 7 ամիս տեւած էր եւ որուն զոհ գնացին 300 հոգի պատերազմիկ կտրիճներ : Այս միակ պէպքն է, որ սեւ բիծ մը կը թողու մեր իշխանաց տարեգրութեան մէջ :

VIII.

Դպրահիմ'ուշադիներու եւ Գուռնագներու ջարդը. Սուլէյմանի երկրորդ յարձակումը :

Վերը նշանակուած ցաւալի պատահարներէն 9 ամիս յետոյ Սուրէնեանք՝ որոց սրտէն բնաւ մարած չէր վրէժխն-

դրութեան բոցը՝ յարձակեցան Թանրը տաճկաբնակ գիւղին վըայ, ուր կը գտնուէին Հաջի-Խալաֆ-ո-շաղէները եւ Վահա-նաղէները, որոնք պատճառ դարձած էին իրենց միութեան քայ-քայուելուն ու այն ներքին պատերազմին, 16 մարդ սպաննեցին անոնցմէ ու վերադարձան։ Թանրըցիները սպանելոց արիւնա-թաթախ եւ արիւնաշաղախ զգեստները Մարաշ Սուլէյման փաշային ներկայացնելով՝ սաստիկ բողոքեցին ղէյթուլնցոց ղէմ։ Փաշան առիթէն օգտուելով իսկոյն գրեց Պօլիս այս դէպքին մանրամասնութիւնը եւ այնտեղէն հրահանգ ուղեց։ Բիշ ատենէն հրաման ստացաւ, որ անյապաղ Զէյթունի վըայ երթայ ու ամբողջ քաղաքը հիմնայատակ կործանէ։

Մեծ էր Սուլէյմանի ուրախութիւնը՝ կարծելով թէ այս անգամ պիտի յաջողէր իւր չար խորհուրդն իրագործե-լու եւ կայսերական բարձր շնորհաց արժանանալու։ Ուստի ամենայն փութով պատրաստութեան ձեռնարկելով կազմեց ահագին բանակ մը՝ որուն գլուխն անցած եկաւ բանակեցաւ Զերմուկի դաշտը 1832 ին։

Սրբազան եպիսկոպոսունք¹ տեսնելով երկրին սպառ-նացող այս ծանր վտանգը՝ զօտեպնդեցան հայրենասիրական ու կրօնասիրական ջերմ ոգւով . նոքա գիտէին, թէ թշնամ-ւոյն յաղթելու ամենէն կարեւոր պայմանը սէրն ու միութիւնն է, վասն որոյ իրենց մօտ կանչելով Սուրէնեանները՝ համո-զեցին, որ հաճութիւն տան Շօվրօեանց վերադարձին ի Զէյ-թուն, անոնք ալ, որ վտանգին ծանրութիւնը ըմբռնելու չափ խելք ունէին եւ ընդհանրութեան շահը իրենց անձնա-կան կիրքէն վեր դասելու չափ հայրենասիրութիւն, սիրայօ-ժար յանձն առին ս. եպիսկոպոսաց առաջարկը եւ նոյն իսկ

¹ Այն ժամանակ բաղի Զէյթունի առաջնորդ Բօստանեան Բակորոս եպիսկոպոսէն՝ Զէյթուն կը գտնուէր եւ Այնթապոլ առաջնորդ Բովհան-նէս եպիսկոպոս, որ աքսորուած էր Զէյթուն։

իրենք բազմաթիւ ջորիներով կէօճէկ երթալով անձամբ Շօվրօեանները բերին մտցուցին Զէյթուն իրենց ամեն կահ-կարասիներովն հանդերձ:

Նպիսկոպոսները մեծ ուրախութեամբ չորս իշխանները միանգամայն վաւեր իրենց մօտ կոչեցին ու այնտեղ երդմամբ կատարեալ հաշտութիւն կայացնելով անոնց մէջ՝ օրհնեցին զանոնք խաչով եւ աւետարանով ու քաջալերական խօսքերով խրախուսեցին կռուիլ թշնամոյն դէմ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը: Անոնք ալ եղբայրաբար ու անկեղծ սիրով զիրար համբուրելով՝ մեծ պատրաստութեամբ դիմեցին՝ «Եւլաֆէրը (մարտկոց) փաշային բանակին դէմ»:

Լսեց փաշան անոնց միութիւնը եւ մեծ տագնապի մէջ ինկաւ. ուստի առաջուց բանեցուցած հնարքը այս անգամ ալ փորձեց՝ անոնց մէջ նորէն բաժանում ձգելու համար: Իւր մօտ կանչեց Նաղուպեան Մ. Վարդեվար իշխանը ու ըսաց՝ «Նս յատկապէս քեզի համար եկած եմ այս անգամ. թագաւորին հրամանաւ քեզ իշխան պիտի կարգեմ ու գերդաստանիդ բոլոր անդամներուն՝ նոյն իսկ օրօրոցի մանկան թոշակ կապել պիտի տամ, եւ որովհետեւ միւս իշխանները կ'ընդդիմանան ինձ՝ դուն քո կտրիճներովդ իմ կողմն անցիր, որ Զէյթուն մտնենք»:

«Լաւ — պատասխանեց Նաղուպեան, որ խորամանկութեան կողմէն փաշայէն վար չէր մնար — երթամ զինուորներս առնեմ ու դառնամ, միայն թէ զօրքերդ պէտք է զինաթափ ըլլան, որպէս զի ժողովուրդս անոնց վրայ կասկած մը չունենայ. զէնքերը պէտք է մեր մարտկոցներուն կողմը վրաններու մէջ մթերուին աչքիս առջեւ, այն ատեն զօրքերովս կու գամ զիշիրայն կը խառնուիմ ձեր հետ, շատ դիւրութեամբ կը նուաճենք Զէյթունը. դուն տեղդ հանգիստ եղիւ, ես յանձն կ'առնում հրամանատարութիւնը»:

Փաշան, փոքր ինչ կասկածելով նորա անկեղծութեան վրայ, ըսաց՝ «Այս գիշեր սպաներուս հետ խորհրդակցութիւն մը կատարենք ու ըստ այնմ գործենք, ուստի հետեւեալ գիշեր պէտք է գաս»։ Այս առաջարկին ալ համակերպութիւն ցոյց տալով Նաղուպեան՝ մեկնեցաւ դէպ ի վանքը, եւ այս խօսակցութիւնը մի առ մի պատմելով միւս իշխանաց՝ անկեղծ սրտով բացատրեց փաշային ունեցած չար դիտումները. «պէտք է ուրեմն, ըսաց, որ մենք կանխենք առանց ժամանակ կորսնցընելու. նոյն իսկ այս գիշեր յարձակինք ու վանեմք այդ անպիտան թուրքը իւր անպիտան բանակով»։

Իշխանք ու եպիսկոպոսունք ամենն ալ համամիտ գրտնուեցան այս առաջարկին եւ այն գիշեր յարձակեցան թշնամւոյն վրայ չորս կէտերէ ու լաւ ջարդ մը տալով անոնց՝ մնացեալները փախուցին։

Եւ յետո՛ւ Սուլէյման հագիւ կեանքն ազատելով՝ շունչը Մարաշ առաւ. Զերմուկի դաշտին վրայ թողլով 309 իսլամներու դիակներ ու շատ մը կողոպուտ, որոց կորուստէն աւելի կ'աւաղէր իւր դժբաղդութիւնը, վասն զի այս կերպով իսպառ կը զրկուէր «Զէյթունի յաղթականը» կոչուելու մեծ փառքէն եւ իւր տիրոջ անսպառ շնորհներէն։

Այս կռուոյն մէջ հայերը 5 անձի կորուստ միայն ունեցան։

Իւր մօտ եկողներուն սրտի դառնութեամբ կ'ըսէր փաշան, «Նաղուպ օղլու տօմուզու իսկեաթ իտէմէտիմ, թամ գուրնազ թիլքի իմիշ. — Նաղուպեան խողը չի կրցայ համոզել, կատարեալ խորամանկ աղուէս մ'է եղեր»։ Կ'աւելացնէր նաեւ թէ «այդ կեամբուրներուն հետ թշնամանալը օգուտ չունի, աւելի լաւ է բարեկամութեամբ վարուիլ»։

Այս կռուոյն յիշատակին ալ հետեւեալ սողերը նուիրուած են.

Մարաշ, պայազիտի Սուլէյման փաշա
 Թէքրար ուրուշմագլա չըգմատը պաշա,
 Տէտի Զէյթունլուարլա տօսթուգլա եաշա
 Անլարլա ճէնկլէշմէք հաշալար հաշա:

Թարգմ.: Մարաշ, պայազիտի Սուլէյման փաշան է,
 Նորէն կը կռուէ՝ կը կորսնցնէ,
 Կ'ըսէ Զէյթունցւոց հետ հաշտ ապրիլ պէտք է,
 Անոնց հետ կռուիլ Աստուած չցուցնէ:

IX.

Թօսուռն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս:

Մարաշի կառավարչութեան մէջ Սուլէյման փաշայի
 յաջորդած էր Թօսուռն փաշա՝ որ նոյնպէս պէտք տեսաւ Զէյ-
 թունի հետ չափուելու, բայց խարդախ միջոցներով:

Սա 1835ին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանը Մարաշ
 հրաւիրեց, որպէս թէ յանձնարարութիւն մ'ունէր անոր
 ընելու: Առանց կասկածելու գնաց իշխանը, զոր իսկոյն բան-
 տարկել տուաւ փաշան՝ ըսելով թէ «Զէյթունի 7 տարուան
 անվճար մնացած տուլքը՝ տարեկան 30.000 դահեկանի հա-
 շուով՝ մինչեւ որ ամբողջ չի վճարուի՝ ազատութիւն չի կայ-
 քեզ. եթէ կ'ուզես շուտ արձակուիլ, գրէ ժողովուրդիդ, որ
 ժամ առաջ վճարեն այդ գումարը»:

Սուրէնեան արդարեւ գրեց նամակը Զէյթունի բար-
 բառով, բայց ոչ փաշային ըսած ձեւով, այլ բողոքովին տար-
 բեր իմաստով, ինչպէս որ կը վայելէր ճշմարիտ զէյթուն-
 ցիի մը:

«Փաշան զիս բանտարկեց, կ'ըսէր նա իւր նամակին մէջ,
 տեսնեմ ձեր քաջութիւնը. մէկի տեղ տասը ձերբակալէք,
 ինչպէս որ սովոր ենք: Այս օրեր տեղւոյս թուրք երեւելիները

Պատժա՝ պիտի երթան զբօսանքի համար, յարձակեցէք անոնց վրայ ու ձերբակալելով բանտարկեցէք բերդին մէջ՝ այն ատեն ես կ'ազատուիմ, ապա թէ ոչ՝ անկարելի է»:

Զէյթունցիք առնելով այս նամակը՝ կրակ կտրեցան, եւ Սուրէնեան ցեղէն 60 հոգի կտրիճներ առիւծի նման մռնչելով յարձակեցան՝ Էմիր-Մահմուտ-օղլի Վէհպի էֆէնտիին այգին՝ ուր խնջոյքի հրաւիրուած էին յիշեալ թուրք մեծամեծները իրենց ընտանեօք հանդերձ, որք առանց դիմադրութեան անձնատուր եղան:

Սոքա էին.

1. Պայազիտ-օղլի Ահմէտ պէյ, որ յետոյ փաշայութիւն ստացաւ.

2. Պայազիտ-օղլի Սայիտ պէյ.

3. Տուլ-Գատրը-օղլի Նսպիլ պէյ, որ թաղաւորական ցեղէ է եւ Զիւլ-Գատրը ալ կ'ըսուի.

4. Տուլ-Գատրը-օղլի Սուլէյման պէյ.

5. Գանատը-Գրըրգ-զատէ Էօմէր էֆէնտի միւտէրրիս (ուսուցչապետ).

6. Գարաբիւշիկ-զատէ Մըստաֆա պէյ.

7. Վէլի-էֆէնտի-օղլի Օսման էֆէնտի.

8. Սօլաղըն-քէլփի անուն տաճիկ մը.

9. այգիին տէր Վէհպի էֆէնտի:

Սոքա կանայք ազատ թողուցան, միայն նոցա բեհեպէայ ներքնազգեստներն առնելով՝ ձողերու վրայ անցուցին ի նախատինա նոցա այրերուն. այլ պէտք է խոստովանել թէ այդ կանանց պատուոյն արատ բերելու բնաւ փորձ մը չարին, եւ միշտ այսպէս վարուած են նոքա, զի ընտանեկան սրբութիւնը անբռնաբարելի համարուած է միշտ յաջա զէյթունցի հայուն

¹ Զէյթունի հարաւային արեւելեան կողմի 9 ժամ հեռաւորութեամբ այգիներ կան այս անուամբ:

եւ աս նուազ վկայութիւն մը չէ այս խրոխտ լեռնականաց բարոյականին:

Դսկ 9 ձերբակալուածները ի գերութիւն վարելով՝ երբ հասան Զահան գետին մօտ, որուն վրայ դեռ եւս կամուրջ չինուած չէր, գերեվարներն խեղճ պէյերուն կռնակը ելելով ջուրէն անցան եւ հրամայեցին անոնց, որ այդ կերպ ապօրէժ տանելէն ետքը Նաճալէն (աղօթք) կատարեն խոզի կաշիներու վրայ, զորս տարածած էին կանխաւ գետեզերքը:

Մուհամմէտի ջերմեռանդ որդիքը պարտաւորեցան ա- կամայ համակերպիլ նոցա հրամանին: Այնտեղ զգացին նոքա թէ՛ որ աստիճան դառն էր բռնապետութենէ առաջ եկած անագորոյն հրաման մը, զոր գործադրելու կը հարկադրուի մարդ հակառակ իւր խղճի եւ զգացման եւ զոր սովոր էին իրենք միշտ արձակել ըստ հաճոյից՝ իրենց ճիրաններու տակ հեծող խեղճ քրիստոնէից դէմ:

Սոքա, բերդին մէջ շղթայակապ բանտարկուելով, ար- տօնուեցան հայ իշխաններէն՝ նամակ գրել Թօսուն փաշայի, ուր իրենց բանտարկութիւնը եւ կրած տառապանքը նկարա- գրելով՝ կ'աղաչէին զայն, որ արձակէ Սուրէնեանը ու պա- տուով տեղը դարձնէ, «ապա թէ ոչ, կ'ըսէին, մեր մօտ ոչ կրօնք մնաց, ոչ հաւատք»:

Փաշան նամակը կարդալով կամայ ակամայ համաձայ- նեցաւ արձակել հայ իշխանը ի սէր ազատութեան 9 խալմ գերեւոց եւ ձեռք մը փառաւոր զգեստ հագցնելով ու գեղե- ցիկ ձի մ'ալ ընծայ տալով անոր՝ առօք փառօք ղրկեց Զէյ- թուն: Տեղացիք ալ փոխադարձաբար թուրք պէյերն արձա- կելով՝ շաբաթի մը չափ պատուով պահեցին իրենց մօտ եւ խնջոյքներ տալով անոնց՝ հաշտուեցան իրարու հետ ու այն- պէս ղրկեցին իրենց տեղերը:

Զէյթունցիք այսպէս կ'ավչեն (կ'երգեն) .

Թօսու՜ն փաշա Սուրէնեանը գալտրորը
Մահպուս իտիւպ զընտանընա էնտիրտի,
Ջընտանտան չըգարուպ աթա պինտիրտի,
Խիլաթլայուպ վաթանընա կէօնտիւրտի:

Թարգ. Թօսու՜ն փաշան բռնելով ըզՍուրէնեան,
Բանտարկեց զայն, եւ զայն իջուց ի զընտան,
Բանտէն դուրս հանելով՝ հեծցուց ձիուն վրան,
Ձգեստներ բաշխեց, ուղարկեց իւր վաթան:

X.

Տէլի-քէշիշ:

Խնչպէս միանգամ յիշուեցաւ եւ ինչպէս դէպքերն
իսկ ցոյց կու տան, եկեղեցական դասն ալ անմասն չէր մնար
Զէյթունի այս հետզհետէ նշանակութիւն ու կարեւորու-
թիւն ստացող գործունէութեան մէջ: Ուր տեղ որ աշխար-
հական մարդը կ'ընկրկէր՝ եկեղեցականն առաջ կ'անցնէր, ուր
որ սուրը անգոր կը մնար՝ խաչը իւր զօրութիւնը ցոյց կու
տար: Այսպէս եղած է միշտ հայու ճակատագիրը դարերէ
ի վեր. քաղաքականութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով քա-
լած է հայաստանեայց եկեղեցին. աշխարհական իշխանին
մօտ բազմած է գրեթէ միշտ եկեղեցւոյ պաշտօնեան, եւ
առանց կողմնակալութեան պէտք է խոստովանիլ, թէ վար-
չական այս եղանակ եթէ ունեցած է իւր յոռի կողմեր՝ շատ
անգամ, խիստ շատ անգամ օգտակար եղած է եւ պիտի
ըլայ այն, միայն թէ իրենց կոչումը եւ պարտականութիւն
լաւ ըմբռնելով մեր սրբազան ու սուրբ հայրեր՝ հետեւող
լինին իրենց հայրենասէր ու անձնուրաց նախորդաց օրինակին,
որոց ազնիւ ու պաշտելի յիշատակը յաւէտ անմոռանալի
մնացած է ամեն հայու սրտին մէջ:

Այդ անձնուէր եկեղեցականաց շարքին մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ զէջթունցի Ղափուղը Պէօյիւկեան Տ. Օհան քահանան, որոյ ցեղ այժմ Ղայ Պէօկիւնք կամ ()ԳԳօ Էրէյոն+ կը կոչուի, եւ որ իւր համարձակ ու յանդուգն բնաւորութեան համար Տէլի-քէշիշ (խենթ տէրտէր) մականունն ստացած էր:

Հայերը տեսնելով, որ Մարաշի կառավարչաց յաջորդաբար մղած պատերազմներու առերեւոյթ պատճառը տուրքերուն գանձման խնդիրն է, զոր միշտ կը պատուակէին նորա, ուզեցին մէջտեղէն վերցընել այս պատճառը, նորոգել տալով այն հրովարտակը, զոր յաջողած էր Հեթում քահանան ձեռք բերել սուլթան Մուրատ Դ.ի կողմանէ: Ուստի խնդրեցին Տ. Օհանէն, որ Պօյիս երթալով՝ դիմէ սուլթան Մահմուտին նոյն խնդրոյ կարգադրութեան համար: Հայրենասէր քահանան յանձն առնելով իւր ժողովրդեան խնդիրը՝ մեկնեցաւ դէպ ի մայրաքաղաքը իւր հետ տանելով ծանօթ հրովարտակը:

Երբ պատրիարքարան մտնելով ողջունեց ժամանակին Ստեփան Աղաւնի կոչեցեալ պատրիարքը՝ սա առանց փոխադարձ ողջոյնի սկսաւ յանդիմանել զքահանայն որպէս ապստամբապետ (նորա ո'վ եւ ինչ նպատակաւ գալը պատրիարքարանի ծառաներէն իմացած էր)՝ «դուն քահանայ չես, ոչ ալ քու ժողովուրդդ քրիստոնեայ, վասն զի քրիստոնէին չի վայելեր զէնք կրել ու սուր գործածել թագաւորին դէմ, որ Աստուծոյ փոխանորդն է»: Տէրտէրը զայրացած պատասխանեց. «Հայր սուրբ, մենք ապստամբ չենք, այլ քաջութեամբ կը պաշտպանենք մեր արդար իրաւունքը եւ սուլթան Մուրատէն մեզի շնորհուած առանձնաշնորհութիւնը՝ որ այժմ խլել կ'ուզեն մեր ձեռքէն բռնի ու սուրի զօրութեամբ, ասոր համար կը պարտաւորինք մենք ալ հարկ եղած ատեն

սուր գործածել. եթէ այսպէս չանէինք, շատոնց Զէյթունը հիմնայատակ կործանած էին, մեր անունն ալ ջնջած երկրիս երեսէն. — իւր անձը եւ իրաւունքը պաշտպանելը ապստամբութիւնն է, հայր սուրբ» :

«Պատրիարքի մը հայր «ո—րէ կ'ըսե՞ն, անպիտան, զոռաց բարձրաշնորհ սրբազանը. դու բնաւ քաղաքավարութիւն չ'ունիս եղբւր» : — «Հապա դուն, հայր սուրբ, ես ողջունեցի զքեզ, երբ ներս մտայ, դուն առանց ողջոյնս ընդունելու եւ այս երկար ուղեւորութեանս որպիսութեան մասին առանց բառ մը արտասանելու՝ սկսար նախատինքներ թափել գլխուս. ես քեզ հայր «ո—րէ կոչեցի, թէ եւ այդ անուանակոչութեան արժանի մէկն ըլլալու երեւոյթը չ'ունիս, բայց դուն իմ աստիճանիս համապատասխանող տիտղոսն իսկ զլացար, քահանայութիւնս անգամ կ'ուրանաս, մինչդեռ գիտես թէ՝ Զէյթունի եկեղեցեաց աւագ քահանան եմ եւ տիօք երիցագոյն քան զքեզ, մանաւանդ գիտես, որ հասարակաց վերաբերող գործի մը համար եկած եմ. եթէ այսպէս վարուելով քու պարտականութենէդ խոյս տալ եւ Ֆէրճանի նորոգութեան ինդիրը խափանել կ'ուզես, ըսէ՛ ինձ, որ գլխուս ծարը նայիմ. այսու. ամենայնիւ եթէ այս գործին յաջողութեանը համար չաշխատիս կամ արգելք ըլլալ ուզես՝ քեզի կը ծանցընեմ, թէ ո՞վ է Տէլի-քէշէշը» :

Պատրիարքն այս յանդուգն խօսքերը լսելով աւելի բորբոքեցաւ եւ Եփեսոսէն ինչեւ կանչելով հրամայեց՝ որ այս Իէնիւ խուցի մը մէջ փակեն առանց հաց ու ջուր տալու. եասախածիները շատ դժուարութեամբ յաջողեցան պատրիարքի հրամանը կատարել. կը մաքառէր նա կատաղութեամբ, ինչպէս առիւծ մը՝ զոր կ'ուզեն գառագեղի մէջ փակել :

Հետեւեալ օրը Պօլսոյ առաջնակարգ գերդաստաններէն մէկին ներկայացուցիչք՝ Թիւթիւնձեանք, իմանալով այս

դէպքը, պատրիարքարան եկան ու Տէր Օհանը պատրիարքի ձեռքէն առնելով իրենց տունը տարին ու խորհուրդ տուին իրեն, որ առանց պատրիարքէն ու պատրիարքարանէն բան մը սպասելու՝ ինքն անձամբ ներկայանայ սուլթան Մահմուտ կայսեր, եթէ կ'ուզէ որ իւր խնդիրը շուտով լուծուի, վասն զի, ըսին, պատրիարքարանը աշխատելու ալ խոստում տայ՝ ամիսներով, տարիներով կը ձգձգեն խնդիրը եւ այս կերպով մեծամեծ ֆնսսներու ու վտանգներու կ'ենթարկուի դարձեալ Զէյթուն: Այսու ամենայնիւ եթէ խնդիրդ հաճելի չթուի սուլթանին՝ կեանքդ վտանգի մէջ կ'իյնայ:

«Դ սէր ազգիս ու հայրենեացս պատրաստ եմ կեանքս տալու», պատասխանեց քաջասիրտ եկեղեցականը: Այնուհետեւ ազդու բողոքագիր մը պատրաստել տալով յիշեալ Թիւթիւնձեանք՝ յանձնեցին քահանային առաջարկելով միանգամայն, որ իւր զգեստի ձեւն ալ փոխել տան եւ Պօլսոյ քահանայից տարազովն զգեստ հագցնեն իրեն, վասն զի իւր հագածն էր չափաւ չափաւ, մէջքը լահորի շաւ, ոտքը կէշ շէֆաւի կոշուած: Այնթապու կարմիր կօշիկ, գլուխը մեծ ֆէս մը եւ ֆէսին վրայ փաթաթուած թանկագին լահորի շաւ մը, այնպէս որ զինք տեսնողները թիւրքմէներու ցեղապետ մը կը կարծէին:

Տէրտէրը չնդունեց այս ձեւափոխութիւնը՝ ըսելով «Իմ քահանայութիւնս հոգւով է եւ ոչ ձեւով. եթէ Աստուած ուզէ՝ կարող է օգնել ինձ այս ձեւին տակն ալ»: Եւ այսպէս 3 օր վերջը աղերսագիր ի ձեռին զնաց կեցաւ Սուլթան Պայազիտի հրապարակը, ուրկէ պիտի անցնէր կայսրը մզկիթ երթալու համար: Բիշ վերջը այնտեղ հաւաքուող ահագին բազմութիւնը սկսաւ տատանիլ ծովածուփ ալեաց նման, եւ պերճաղգեստ հեծեալ պաշտօնակալներու ետեւէն երեւցաւ սուլթան Մահմուտի վեհա-

փառ. դէմքը, որ խորին տպաւորութիւն մը կը թողուր բոլոր տեսողաց վրայ:

Քաջանան մօտեցաւ ու բարձրագոյ ձայնիւ աղաղակեց՝
 «փատիշահըմ՝ նազար գըլ արզուհալըմն — Տէր արքայ,
 ուշ դիր աղերսագրոյս»: Ամեն կողմէ «Սուս օլ — լռէ»,
 ձայնին հետ մի քանի ապտակներ ալ իջան խեղճ քաջանային
 քթին բերնին, բայց նորա աղաղակ արդէն արձագանք տուած
 էր հրապարակին մէջ եւ մինչեւ կայսեր ականջը հասած,
 որը ձին կեցընելով՝ հրամայեց իւր մօտ տանել քաջանան:
 Բազմութիւնը իսկոյն ճեղքուելով ճամբայ բացաւ յանդուգն
 եկեղեցականին եւ հիացմամբ կը նայէր անոր գլուխը կեր-
 պարանքին, յաղթ հասակին ու համարձակ շարժուածքին:

Երբ ներկայացաւ սուլթանին՝ անոր քղանցքն համբու-
 րելով բարձրացուց աղերսագիրը, զոր առաւ անմիջապէս ու
 կարդաց նա, եւ ստորագրութեան նայելով ըսաւ՝ «Իմզանըզ
 փափազ տըր, սիզտէ փափազ դըլըղը եօք, սահիհէն փա-
 փափ մըսընըզ, — քաջանայ ստորագրած էք, բայց քաջա-
 նայի կերպարանք չ'ունիք. արդարեւ քաջանայ էք»: — «Էվ-
 վէթ, շեվքէթլըմ, գուլունուզա տէլի քէշիշ տէրլէր. օն իքի
 սէնէ միւթէմատլէն պին իքի եիւզ աթլը իլէ հայէպ, Ատա-
 նա, Գօնեա վէ Պաղտատ ճիվարլարընտա տէլիպաշըղզ իտէ-
 րէք տէվլէթիմին իրզմէթինտէ պուլունմըշըմ». — Այո՛,
 վեհափառ տէր. ծառանիդ խենթ տէրտէր կը կոչուի ու
 12 տարի շարունակ 1200 ձիաւորներով ծառայած է տէ-
 րութեանս Բերիոյ, Ատանայի, Իկոնիոնի եւ Պաղտատի կող-
 մերը տէլիպաշութիւն ընելով» (տեսակ մը զինուորութիւն):

Սուլթանը տէր Օհանի այս խօսքերը լսելով դո՛հ մնաց
 եւ հրամայեց երեք սուսերակիր փաշաներու, որ զանի ձիու
 վրայ նստեցնելով պատրիարքարան տանին, վասն զի, ըսաց,
 շատ սիրեցի այս մարդը իւր համարձակախօսութեանը հա-

մար . խոստացաւ միանգամայն անոր , որ երեք օրէն պիտի կատարուի իւր խնդիրը : Եւ իրօք երեք օր վերջ վաւերացեալ հրովարտակը պատրիարքարան եկաւ յատուկ պաշտօնէի մը ձեռամբ ոսկեկուռ խաչի նշան մ'ալ հետը մէկտեղ՝ իբրեւ կայսերական ընծայ Տէլի-քէշիշին , որուն հետ իւր արքայական բարեւներն ալ կը ղրկէր նորա հայրենակիցներուն : Այս խաչը , որ շատ գեղեցկակերտ շինուածք մ'էր , իւր կենդանու թեան՝ գլխարկին վրայ կը կրէր Տ . Օհան , իսկ այժմ՝ Ս . Սարգիս եկեղեցւոյ սաղաւարտին ճակատը դամուած է :

Նրբ որ փաշաներու առաջնորդութեամբ եւ հետեւորդներու խուռն բազմութեամբ պատրիարքարան հասաւ քահանան , ապշեցաւ պատրիարք սրբազանը եւ յարգանք ու ակնածութեամբ ներս հրաւիրելով քահանային ուղեկցող պաշտօնեաները՝ պատուասիրեց զանոնք ըստ սովորութեան , նոքա ալ իրենց եղած հրամանին համեմատ ըսին՝ « Մեր վեհափառ տիրոջ կողմանէ կը յանձնարարեմք ձեզ այս ազնիւ քահանան , որ արժանավայել կերպով հիւրասիրես » : — « Ամենայն սիրով կ'ընդունիմ » , պատասխանեց պատրիարքը եւ քահանային ճակատը համբուրելով՝ իրմէ վեր նստեցուց :

Տէլի-քէշիշ , որ խօսելու կարգը եկած ատեն ամենեւին չէր գիտեր համբերել , ըսաց . « Սրբազան հայր , ասկէ առաջ , երբ քեզի ներկայացայ ու քրիստոսով խօսեցայ , անարգեցիր զիս ու բանտարկեցիր , իսկ այժմ , որ աշխարհային իշխանութեան կողմէ կու գամ , կը պատուես զիս ու կը համբուրես՝ տեսնելով որ յաջողութիւնը իմ կողմն է . — այսպէս պէտք է ըլլալ պատրիարք մը » : Սրբազանը կարմրելով իւր ունեցած անվայել վարմունքին համար՝ ներողութիւն խնդրեց անկէ եւ աղաչեց , որ անյիշաչար ըլլայ՝ ինչպէս կը վայելէր եկեղեցականի մը :

Այս քառասունյին համբաւը արդէն տարածուած ըլլալով Պօլսոյ ամեն կողմը, ընդհանուր համակրութեան առարկայ դարձաւ նա, եւ որպէս հայ դիւցազն կը մեծարէին զինքը։ Բաց յայսցանէ կարեւոր գումար մը եւս հանգանակելով յանձնեցին իրեն։ Իսկ Թիւթիւնճեանք, որոց մեծ ուրախութիւն պատճառաւ էր յաջողութիւնը, իբրեւ մշտնջենական յիշատակ իրենց սիրոյն առ ս. եկեղեցիս Զէյթունի՝ նուիրեցին ձեռք մը թանկագին եկեղեցական զգեստ հողաթափով, երկու շապիկով ու երկու ուրարով հանդերձ, հատ մըն ալ թաւշապատ իւղարերից աւետարան, արծաթեայ ոսկեզօծ գեղեցիկ նկարներով՝ նոյնպէս մէջի պատկերները ու զիւսագիրները ոսկեզօծ։ Այս ձեռագիր աւետարանը, որ խիստ մաքուր ու գեղեցիկ գրուած է եւ որուն ձեռագիր ըլլալը մանրակրկիտ զննութենէ մը յետոյ միայն կարելի է հասկանալ, հնագէտներ 50 ոսկւոյ գնահատեցին եւ ուղեցին առնել, բայց զէյթունցիք չի հաճեցան վաճառել աղնիւ անձնաւորութեան մը մէկ յիշատակը։

Անոր յիշատակարանն այսպէս գրուած է.

“Սուրբ աւետարանս Ուլիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ նուիրեցի ձեռամբ քաջարի Տ. Օհան քահանայի, ի յիշատակ Թիւթիւնճեանց տոհմի Կ. Պոլսեցւոյ”։

“1833 Սեպտեմբ. 14.”

Քիչ մը ատեն Պօլիս մնալէ յետոյ տ. Օհան նորոգեալ հրովարտակը եւստացած նուէրները հետն առած՝ փառքով պատուով վերադարձաւ Զէյթուն, ուր 1835ին եւրոկիսացի ճարտարապետաց ձեռքով զմբէթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը շինել տուաւ իւր բերած դրամներովը յանուն սրբոյն Սարգսի՝ նոյն անուամբ մատրան տեղը, որ արդէն նեղ կու գար ժողովրդեան եւ որոյ մէջ կը հանգչի այժմ իւր մարմինը։

XI.

Իսլրահիմ՝ փաշա Եգիպտոսի. Տէլի-քէշիշ:

Տ. Օհանի օրովն էր 1836ին՝ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհէմմէտ Ալի որդին Իսլրահիմ փաշա Սուրիա արշաւելով՝ անկէ Փոքր Ասիա անցած ու մինչեւ Մարաշ հասած էր: Գիտէր զէյթունցւոց քաջութիւնը, ուստի չուզեց այնտեղ յարձակում տալ՝ մտածելով թէ մի գուցէ ձախող հետեւանք մը արատ բերէր ցայն վայր ձեռք բերած իւր զինուորական փայլուն յաջողութեան. «Զէյթունը քաջ է, չեմ ուզեր անոր դիպչել», ըսած էր նա. այս խօսք հաճելի եկած էր մեր լեռնականաց, եւ կ'ուզէին մեծարանք մ'ընել նմա, ընդ առաջ գնալով անոր, բայց այն օրեր դէպք մը պատահած էր: Փաշային Այնթապ գտնուած ատեն 7 հայ հերոսներ Մարաշու հայ երեւելիներէն Թօփալեանը պատահամամբ սպաններ էին իւնկիւթիւ կամուրջին վրայ: Այս արկածէն քիչ վերջը Իսլրահիմ փաշան երբ Մարաշ մտաւ՝ Թօփալեանք սպանելոյն արիւնշաղախ շապիկը անոր ներկայացնելով բողոքեցին զէյթունցւոց դէմ:

Արդ զէյթունցւոց մեծարանքը նորեկ փաշային յայտնելով հանդերձ՝ այս սպանման խնդրոյն մէջէն ապահով դուրս գալու համար միջնորդ մը պէտք էր: Այս միջնորդը եղաւ դարձեալ տ. Օհանը՝ որ գրեթէ միեւնոյն ատենները հասած էր ինքն ալ Պօլիսէն: Աղաչեցին անոր, որ՝ յարմար դատած անձինքը հետն առնելով՝ երթայ փաշային իբրեւ ներկայացուցիչ Զէյթունի եւ այն խնդիրն ալ անուշ տեղը կապէ:

Սիրով յանձնառու եղաւ քահանան եւ յիշեալ 7 հերոսները հետն առնելով գնաց ներկայացաւ փաշային՝ մինչ սա պալատին բակը ախոռի մը վրայ նստած էր: Մարաշի բնակիչք հայ եւ սաճիկ խումն բազմութեամբ դիմեցին ա-

սոնց ետեւէն, յուսարով թէ փաշան իսկոյն կախաղան բարձրացնել պիտի տար ասոնք ի պատիժ իրենց ոճրագործութեան:

Փաշան հարցուց՝ «Ո՞վ ես դու», «Զէյթունցի Տէլիքէշին եմ», պատասխանեց քահանան: Փաշան կրկնեց՝ «Ո՞վ սպաննեց Թօփալեանը եւ ինչո՞ւ»: «Ես, պատասխանեց քահանան, վասն զի Պօլիսէն դառնալուս երբ իմացայ Ձեր բարձրութեան Այնթապ մտնելը ու Մարաշի վրայ քաղելու խորհուրդը՝ ուզեցի ծառայութիւն մը մատուցանել ձեզ: Հետո գտնուող այս 7 անձանց հետ գնացի Ճամբան կտրելու Անտրոնի թուրքաց պետ Զիլֆար-օղլու Պաթթալ աղային՝ որ Մարաշի կառավարիչ Պայագիտ-օղլու Սուլէյման փաշային խորհրդով կառավարութեան գանձն առած կը փախցնէր. ես կը փափագէի ամբողջովին ձեզ դարձնել զայն, բայց չի յաջողեցայ. Զիլֆար-օղլուն փախաւ, ես ալ հրացանս անոր ետեւէն պարպեցի, սակայն դժբաղդարար վրիպեցաւ գնտակը եւ փոխանակ զայն սպաննելու՝ պատահամբ Թօփալեանը սպաննեց. — այս է եղելութիւնը: Այսուամենայնիւ չ'ուզելով դարձեալ ձեռնունայն երեւնալ Ձեր բարձրութեան առջեւ՝ յիշեալ Սուլէյման փաշայի 18 հատ փայտակիր ջուրինները խլելով՝ նուէր բերի ձեզ: Մ'աղաչեմ, որ հաճիք ընդունիլ զանոնք՝ որչափ ալ որ արժանաւոր ընծայ մը չի համարուին»:

Փաշան տեսնելով քահանային այս աստիճան պարզ ու անկեղծ խոստովանութիւնը եւ առ ինքն ցոյց տուած յարգանքը՝ պատասխանեց. «Շատ լաւ ըրած էք, շնորհակալ եմ. շատ սիրեցի քեզ միանգամայն եւ Զէյթունը, ուր թուրք միւսեղիւն մը կառավարիչ պիտի զրկէի, բայց այժմ կը փոխեմ այդ խորհուրդս եւ քեզ կը նշանակեմ միւսեղիւն Զէյթունի, վասն զի արժանաւոր ես». այս ըսելով թան-

կազին սուր մը բերել տուաւ այնտեղ ու իր ձեռքով կապեց քահանային մէջքը հետեւեալ նշանակալից խօսքն աւելցնելով . « Սուլթան Մահմուտ քեզի խաչ տուեր է , ես ալ սուր կու տամ , որ ըստ հարկին գործածես երբեմն մին , երբեմն միւսը , Եստոյ հրամայեց , որ բերած ջորիներուն կէսը թողլով՝ միւս կէսն ալ իւր հետ առնէ ու մեկնի խաղաղութեամբ :

Քահանան փաշային առջեւէն դուրս եկաւ զէյթունցիի մը յասուկ խորխտութեամբ եւ 15 հեծեալներով , փողերով ու թմբուկներով մտաւ Զէյթուն՝ ուր մեծ պատուով ընդունեցին զինքը : Այնուհետեւ բաւական տարիներ ալ ապրելով՝ 1858 ապրիլ 3ին , Աւագ չորեքշաբթի օրը , յանկարծամահ եղաւ իւր տան մէջ ի հասակի 95 ամաց :

Վերջին օծման արարողութիւնը տ . Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռամբ կատարուելով՝ հանդիսաւորապէս թաղուեցաւ Ս . Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ :

Պատկերը լրացնելու համար ասեմք եւ այն , որ այս եկեղեցականը վեց նշանաւոր գործ ալ կատարած ունի : Երուսաղէմի Զաքարիա պատրիարքին օրովը 47 անձէ բաղկայած զէյթունցի ուխտաւորներու մի խումբ՝ որոնցմէ 17 հոգի կ'ին , իսկ մնացեալը սղամարդ՝ ճանապարհորդութիւն կ'ընէր ցամաքային ճանապարհով դէպի ս . երկիրը : Ծանապարհին , Դամասկոսին օր մը մնացած՝ որ հասնէին , էնէդէ կոչուած արաբներ ի 70 հոգիէ կազմուած աւազակախումբ մը կարավանի առաջ կ'ելէ կողոպտելու համար . զէյթունցիք անձնատուր չ'ըլլալէն զատ՝ աւազակներէ 3 հոգի կըսպաննեն եւ 5 ին գերի կը բռնեն , որոց մէջ եւ աւազակապետ Շէյխ Սէյտի , իսկ իրենցմէ միայն մէկը կը վերաւորի , որ ետքէն աղեկցաւ : Ընդհարումին մէջ Տէլի-քէշէշի ձին ճաթեցաւ , սատկեցաւ , վասն զի տէր հայրը շատ աշխատած էր կռուին մէջ : Գերիները տարին Դամասկոս կամ Շամ , ուր

երկրին կուսակալը քաջարի քահանային լաւ արարական , մինչեւ 200 ոսկի արժող , ձի մը եւ արփա մը (Թանկագին վերարկու) նուիրած էր՝ փոխարէն իւր սատկած ձիուն եւ քաջագործութեան ու յաղթութեան աւագակախմբին դէմ: Նուիրած արուանիային օձիքը , թեւերը եւ քղանցքին ծայրերը ոսկեթելով բանուած էր:

Երբ որ Ս. Նրուսաղէմ կը հասնին՝ Աւագ շարաթ — «լուսաւորեա»-ի օրը Ս. Գերեզմանի շուրջը յոյներու հետ մեծկակ կուռի մը կը հանգին ղէյթունցիք եւ այլ հայեր. այստեղ ալ յաղթութիւն կը տանին լեռնցիք: Զաքարիա պատրիարք իւր վրայ առած Թանկագին ծաղկեայ փիրոնը կը նուիրէ Տէլի-Քէշիշին — տ. Օհանին՝ ի նշան յաղթութեան , զոր նա մինչեւ ցմահ , կոնդակաւ մը արտօնեալ , եկեղեցւոյ մէջ իւր վրան կ'առնէր:

Մի գէպք ալ տ. Օհանի կեանքէն — Թու էս 70 տարի առաջ Մարաշի մէջ հայ վարդապետ մը կը տառնայ: Հայեր որչափ որ կը փափագին յետս դարձնել՝ չեն յաջողեր , ուստի Մարաշու երեւելիներ կը գրեն Զէյթունի առաջնորդին այս եղելութիւնը եւ կ'աղաչեն , որ այս ուրացողը վաճառք բերել տայ եւ յետս դարձնէ իւր նոր կրօնէն: Անոնք կը գրեն , թէ երկու օրէն ուրացողը պիտի մեկնի Կեսարիա Սու-Չաթրի գծով , ուստի մարդ ղրկելու է անոր ետեւէն: Առաջնորդն ալ Տէլի-Քէշիշը կը կանչէ եւ կը հրամայէ երթալ բերել , իսկ եթէ անոր գալն անկարելի ըլլայ՝ իրաւունք կուտայ կենազուրկ անել զնա: Տէր Օհան 30 մարդ առնելով իւր հետ կ'երթայ Սու-Չաթր ըսուած տեղը , որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի: Անդիէն տեսնելով՝ որ հարիւրաւոր բազմութեամբ կարաւանը կուգայ՝ տէր հայրը սուրը կը քաշէ , կը կայնի կարաւանի առջեւ ու կ'ըսէ՝ «Բուցուցէք ինձ մի մարդ , որ հաւատը ուրացեր է. եթէ թաքուցանէք՝

ամենքդ ալ կը կողոպտեմ եւ կը մահացունեմ ալ՝ Նոքա ամենքն ալ տաճիկներ էին։ Նրբոր Տէրի-քէշիշի մերկացուցած սուրը տեսան եւ սպառնալիքը լսեցին՝ տաճիկները ճարահատեալ ցոյց տուին ուրացողը, որ գլուխը կանաչ փաթաթած պարթեւ մարդ մըն էր։ Կրօնասէր եւ ջերմեռանդ քահանան տեսածին պէս մէկէն ի մէկ ուրացողին ձիուն ասպանդակը եւ անոր ուրը համբուրեց լալագին ձայնով․ աղաչեց, պաղատեց, աղերսեց՝ «Հայր սուրբ, արի երթանք մեր վանք, անմիջապէս վեղար, փիլոն տալ կուտամ քեզի մեր ազգասէր առաջնորդէն եւ գքեզ փոխ-առաջնորդ կարգել կուտամ․ ահա՛ նորին սրբազնութեան արտօնագիր առ ձեզ ուղղեալ, կրկնեց տէր-տէրը, — արի երթանք, արի․․․»։ Ուրացողը յամառեցաւ, անկարելիութիւն ցուցուց․ — բոլոր աղաչանք պաղատանք տէր հօր կողմէ՛ իզուր։ Տէր հայրը այն ատեն կարա՛վանի տաճիկներուն պատուիրեց հանդիսատես ըլլալ նորակրօն Մուհէմմէտը Սատրգէֆէնտիին սպաննուելուն․ եւ ապա կապել տուաւ զանի չամի ծառի մը (մայրի)։ Գէր եւ մախրոտ էր ծառն ալ։ Այստեղ այլեւ տուաւ ուրացողը, վերադարձաւ Զէյթուն, եղածը պատմեց առաջնորդին եւ չորս իշխանաց․ առաջնորդը անոր ճակատը համբուրելով՝ շնորհակալութիւն մատուց քահանային եւ հրաման ըրաւ ս․ պատարապ մատուցանել․ նա ալ կատարեց տէր Բակոբոս եպիսկոպոս Պոստանեանի հրամանը։

Նահիէ տէրէպէյի Դայիշ-օղլու՝ Սիւլէյման աղա միւսէլիմը (տեսուչ) 1849 չեկ․ ամսուն մէջ 30 հիծելազօրքով եկաւ Փրնուզ եւ տուրք պահանջեց։ Փրնուզի նախկին վանահայր, ծերունազարդ ս․ Նիկողայոս եպիսկոպոսը, հիմա-

¹ Գայիշ-օղլու Խէնիճէ-գալէ գեղէն էր, որ կր գտնուէ Զէյթունի արեւմտ․ հարաւ 20 ժամ հեռաւորութեան վրայ․ հոս սպաննուեցաւ 1895 թ. կռուին հայր Սալվատոր։ Իսկ Փրնուզ Զէյթունի արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի։

կուան Նիկողայոս եպիսկոպոսի — որ առջինի եղբորորդին եւ ասեմով անոր փոքրաւորը եղած է տիրացու Նիկա անուանով — խորհրդին վրայ Զէյթունէն օգնութիւն խնդրեց:

Զէյթունի Սարգիս եպիսկոպոս Սանթրորեան եւ չորս իշխաններ Տէլի-քէշէշ տ. Օհանին առաջարկեցին որ շուտով երթայ Փրնուզ եւ սրիկայ միւսէլլեմ Գայիշ-օղլուն իրեններով բռնէ ու Զէյթուն բերէ: Բաջարի տ. Օհանը քսան կտրիճ առած հետը հասաւ Փրնուզը պաշարեց: Գայիշ-օղլուն, սարսափահար, առանց դիմադրութեան անձնատուր՝ եղաւ: Հայերը այդ երեսուն հոգին թեւթեւի կապած շղթայաբար, իրենց ձիաններով մէկտեղ, բերին Զէյթունի վանքը, ուր մէկիկ մէկիկ ախոռներուն մէջ կապելով բանտարկեցին: Վերջապէս երեք օր ետքը, մահաւանական ծէսով երգուընցներով զանոնք՝ որ անգամ մըն ալ Փրնուզ ոտք պիտի չի կոխեն, ետ ճամբեցին նորէն, բայց հետիոտն, որովհետեւ նախապէս անոնց ձիերը եւ ունեցածները գրաւած էին: Մինակ Սիւլէյմանին ձին վար չդրին: Ամբողջ Զէյթունը հանդիսատես եղաւ այդ երեսուններու: ձին ձմեռով կորակոր վերադարձին: Այդ առթիւ Տէլի-քէշէշը Զէյթունի վանքի մէջ Նիկողայոս եպիսկոպոսին ուղղեալ բարձրաձայն սա համբաւաւոր խօսքը արտասանեց՝ «Հայր սրբազան, Ֆէրման տէրման իսթէր, տէրման, տէրման» (հրովարտակը ուժ կ'ուզէ): Մինչեւ օրս Զէյթունի մէջ այդ խօսքը առածի կարգ անցած է՝ ֆէրման ֆէրման իսթէր:

Նիկողայոս եպիսկոպոսը այդ ձմեռը բոլոր զէյթունցիներուն պատուաւոր հիւրն եղաւ մինչեւ գարուն: Աւագ երկուշաբթիէն տ. Օհանէ մասնաւորապէս հիւրընկալուեցաւ մինչեւ Աւագ հինգշաբթի, որ օրը, 1850 տարիի 3, հանդիսաւոր ծաշու պատարագը ընելով, Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ, վերադարձաւ իր վանքը:

Վերոյիշեալ դէպքէն տարի մը առաջ արդէն Փրնուզի եպիսկոպոսը Պօլիս գացած եւ սուլթան Մէճիտէն Ֆէրման առեր էր, որ Գայիշ-օղլուն անգամ մըն ալ Փրնուզ ոտք չպիտի կոխէ եւն:

Ուրիշ դրուագ մը եւս տ. Օհանի կեանքէն: 1851ին Կիւրինի մէջ Ձափառ Թորոս անուն կտրիճ հայ մը տաճկոցեր էին. Տէլի-քէշէշը գնաց եւ թուրքերու ճիրաններէն ազատելով զայն իւր կնոջ Վառվառէի եւ երկու զաւակներուն հետ Զէյթուն բերաւ: Ձափառ Թորոս ետքէն Զէյթունի մէջ մանչ զաւակ մըն ալ ունեցաւ, որուն զէյթունցիք, անոր մօրը բարեպաշտութեանը համար, Վառվառ անունը տուին: Այդ բարեպաշտ կինը՝ տեսնելով որ իր ամուսինը տաճկութիւն կ'ընդունի՝ լուր կը զըկէ տ. Օհանին որ զայ զերենք ազատէ. անոր համար զէյթունցիք մեծ համակրութիւն ցոյց տուին այդ աղնիւ տիկնոջ:

Ձափառ Թորոսին ազատումին համառօտ պատմութիւնը այսպէս է. Տէլի-քէշէշը տասը զինուած մարդով կը մտնէ Կիւրին եւ կ'երթայ ուղղակի շուկան: Բոլոր շուկայի մարդիկը ոտքի կեշնեն յարգանքով ու Բէմէնանէրով կ'ընդունին տասը նորեկ հիւրերը. բայց շատեր չէին զիտեր անոնցով ըլլալը եւ ինչու պալը: Զարմանքով կը նայէին տ. Օհանի, որ՝ կարմիր նոյգի մը վրայ հեծած՝ իր 80 տարիներու սպիտակափառ մօրուքով ու աշխոյժ նայուածքով պատկառանք կ'ազդէր հանդիսականներուն. հագած էր «բօալ» (ոսկեթել) չուսա շալվար, մէջքը կապած էր լահորի շալ, վրայէն հագած էր «համաթան փէմբէ Գոփարան» եւ սրմալու աբլանիէ մը (մեծ վերարկու մը), գլուխը դրած Կալ Ֆէր» (կուկլակի պէս մեծ ֆէս մը). ֆէսին վրան ալ ոսկիէ խաչ մը կար զոր նուիրած էր սուլթան Մահմուտ. մէջքէն կախ ինկած էր արծաթէ թուր մը զոր Նգիպտոսի իպրահիմ փաշան ընծայած

էր. զոյգ մը արծաթէ տարձանակ ալ ձիուն թամբին երկու կողմը կախած էր: Նիւրինի հայերը կը հասկնան որ Զէյթունի նշանաւոր տէր Օհանն է. իսկոյն տեղին երեւելիներէն Գոչու- նեան Մարգար աղան զայն իր տունը կը հրաւիրէ. բայց տ. Օհան մերժելով հայուն հրաւերը կը խնդրէ որ զինքը քաղքին ամենէն հարուստ թուրքին տունը առաջնորդեն: Մարգար աղան կը վազէ իմաց կու տայ տեղին ամենէն երեւելի թուրքին՝ Հափուս Ալիզատէ Սատրգ աղային, որ անմիջապէս իր տղան կը ղրկէ Տէլի-քէշիշին եւ առօք փառօք իր տունը կը հրաւիրէ զայն իր մարդիկներով: Իրիկունը տ. Օհանը կը բացատրէ իր Նիւրին գալուն պատճառը եւ կը պահանջէ որ Զափառ Թորոսը իրեն յանձնուի: Սատրգ աղան կ'ալաչէ որ իրեն ժամանակ տրուի գայմագամին, միւֆթիին, գատըժին հետ տեսնուելու համար, որովհետեւ կը յարէ՝ «Ասիկա կրօ- նական խնդիր մը ըլլալով բաւական ծանր բան է. զուն համ- բաւաւոր մարդ մըն ես, եթէ զաւակս ուզես՝ չեմ խնայեր, բայց այս պարագային այդ պաշտօնական մարդոց հաւանութիւնը անհրաժեշտ է»:

Տէր հայրը հրամայօրէն կ'ըսէ Սատրգ աղային, «Գնա զուրցէ գատըժին, միւֆթիին եւն որ վաղը կէսօրին Զափառ Թորոսը իր ընտանիքով ու կահ կարասիքը տասը ջորիի վրայ բեռցած, առջեւս խառնէք որ Զէյթուն տանիմ, հակառակ պարագային կ'իջնեմ Դըսըգի՝ կիրճը չորս մարդուն տեղ 12 կիւրինցի տաճիկ կը բռնեմ ու Զէյթուն կը տանիմ զօրով կը հայացնեմ»:

Վերջապէս գայմագամ, գատը, միւֆթի եւ Սատրգ աղա՝ ամենքը մէկտեղ կու գան եւ կ'որոշեն Նէնի Մուհամ-

¹ Նիւրինցիներուն քերական Մարաշ, Այնթապ, Հալէպ երթալու համար Գըրըգ կերճէն կ'անցնի: Այդտեղ կը գտնուին զէյթունցի Աճը թէյեակեաններու ազարակատները: Զէյթունէն, արեւելեան կողմը, 6 ժամ հեռաւորութիւն ունի:

մէտը (Չափառ Թորոսը) յանձնել: Թուրքերը կը խնդրեն որ գիշերով յանձնուի. տ. Օհանը “չէ, կը պնդէ, պէտք է ցերեկով յանձնուին որ ամեն մարդ տեսնէ”: Տէլի-քէշիշին կամփը կը կատարուի: Սատրգ աղա 100 ոսկինոց ձի մըն ալ կը նուիրէ տ. Օհանին:

1852ին տ. Օհան իններորդ անգամը ըլլալով Երուսաղէմ գնաց, եւ վերջինը եղաւ աս: Նոյն տարին Մարաշի Դ-Է-Կապուլի եղաւ շօգրացի Մուսթաֆա փաշան: Տեղին թուրքերը գրգռեցին նորեկ փաշան որպէս զի զէյթունցիներուն անվճար թողած 150.000 զըշ. տուրքը պահանջէ. ատով, կըսէին, դրսի ժողովուրդը ձեզմէ պիտի վախնայ ու հնազանդի եւ տուրքերը դիւրաւ պիտի գանձէք:

Փաշան համոզուեցաւ գրգռիչ թուրքերուն խորհուրդին եւ թիֆէնքճիպաշի Հասան աղան Զէյթուն ղրկեց որ անոնց սալիք տուրքը պահանջէ: Զէյթունցիք բերին տուրքի տեղ թիֆէնքճիպաշին առջեւը լեցուցին երկաթ, պայտ եւ այլ երկաթեղէններ, ըսելով թէ երկիրնին նեղ տեղ մ'ըլլալով փող չունին եւ ինչ որ ունին՝ ան կու տան: Հասան աղան, տեսնելով որ հնչուն դրամ չէ կարող ստանալ, ձեռնունայն ետ դարձաւ:

Մուսթաֆա փաշան կանչեց Մարաշու մեծերը, յայտնեց անոնց եղելութիւնը եւ իրեն եղած մերժումը ու պզտիկութիւնը: Անատեն դիմեց նորէն աղաներու խորհրդին, որոնք կրկին համոզեցին զինքը որ Էսթաթ (արգելք) հանէ, այսինքն Մարաշ դաւառին մէջ եղած բոլոր զայմագամներուն եւ միւսիւրներուն հրահանգ ղրկէ՝ ուր որ զէյթունցի շտնեն բռնեն եւ հսկողութեամբ Մարաշ ուղարկեն:

Փաշան սաստիկ Էսթաթ հանեց չորս կողմը: Այդ ժամանակ զէյթունցիք փայեկ (լրատար) ղրկեցին տ. Օհանի ընդ առաջ, որ Երուսաղէմէն կը վերադառնար, որպէս զի

Մարաշ չի հանդիպի: Դժբախտաբար փայեկը ճամբան չի կրնալով հանդիպել անոր, տ. Օհան միամտորէն ուղղակի Մարաշ կու գայ եւ ծուղակը կ'իյնայ: Փաշան անմիջապէս բանտարկել կու տայ զայն (ապրիլ 15):

Զէյթունի իշխանները աս տխուր դէպքը լսելուն գրեցին պատրիարքարան, ծանօթ ամիրաներու բողոքելով փաշային անկարգութիւններուն դէմ եւ անոր պաշտօնանկութիւնը խնդրելով: Պօլսէն «կ'աշխատինք» ի լուր մը եկաւ միայն: Աղերսագիր մըն ալ ղրկեցին Մարաշու փաշային, որպէս զի արձակէ տ. Օհանը: Ապարդիւն մնաց:

Իշխանները խորամանկութեան դիմելով երկրորդ աղերսագիր մըն ալ գրեցին փաշային սա պարունակութիւնով. «Փաշա էֆէնտի, լսեցինք որ նոր թիւֆէնքճիպաշի մը եկեր է Թէմիր աղա անունով. ըլլալով ուժեղ մարդ մը՝ մարաշիք կը դողան եղեր անկէ: Եթէ այդ մարդը 60 հեծելազօրքով եւ տէրտէրն ալ հետը Զէյթուն ղրկէք, զէյթունցիք վախնալով իրենց անվճար պարտքը կը հատուցանեն: Նր խնդրենք առաջարկնիս մի մերժէք եւ Խառաֆալ վերցուցէք»:

Փաշան իշխաններուն առաջարկը խելքի մօտիկ գտնելով, կատարեց անոնց պահանջը: Թէմիր աղան թմրուկներով, հեծելազօրքով եւ Տէյի-քէշիշով (երեք ամիս բանտարկութենէ ետք) մէկտեղ մտաւ Զէյթուն: Իշխանները համոզեցին Թէմիր աղան, որպէս զի գրէ փաշային՝ թէ տուրքը երկու ամիսէն պիտի գանձուի: Խառաֆալ ալ վերցաւ: Զէյթունցիք այդ երկու ամսու մէջ, գիշերը ցերեկին խառնելով, սկսան Ալպիստանէն, Եարփուզէն, Նիզքսունէն, Մարաշէն եւն, միջիւնի պէս ցորեն, գարի, աղ, սապոն եւ այլ պաշարեղէններ կրել Զէյթուն:

Թէմիր աղան՝ բնիկ երզնկացի համբաւաւոր զօրապետ մըն էր: Իշխանները, անոր ժամանելուն երկրորդ օրը, առին

իր ձիաւորներով տարին Պէրիտ լեռը +էյֆէյ ընելու համար։ Օրական հինգ տաւար կը մորթէին։ Զէյթունի ակորժահամ գինիով եւ օղիով պատուականապէս կերան խմեցին մինչեւ տասնուհինգ օր։ Յուլիս 30ին վերադարձան Զէյթուն։ Իշխանները, որպէս զի ժամանակ չահին, Թէմիր աղային առաջարկեցին որ ջերմուղի գնայ եւ օգոստոս ամիսն ալ հոն քէյֆ ընէ։ Բայց նախապէս խնդրեցին որ իր ձիաւորներուն 40ը ետ զըկէ եւ քսանը միայն թողու։ Թէմիր աղան ատ ալ կատարեց եւ քսան հոգւով գնաց ջերմուղի, ուր օգոստոս ամիսը նմանապէս կերուխումով անցուց։

Օգոստոսի վերջերը կրկին վերադարձան Զէյթուն։ Զէյթունի իշխանները խնդրեցին Թէմիր աղայէն որ իրենց տուրքի հաշիւը ներկայացնէ, որ 150.000 դհ.-ի կը հասնէր։ Ան՝ ատեն զէյթունցիք բացէ ի բաց յայտարարեցին Թէմիր աղային թէ՛ իրենք նոր տարւան 30.000 դհ. հագրուող տուրքը կրնան միայն վճարել. աւելի փուլ մը չեն կրնար տալ։ Այդ 30.000էն 15.000ը արդէն եկեղեցիներուն պատկանելով, մնացած 15.000 դհ.-ը միայն կառավարութեան իրաւունքն էր՝։ Թէմիր աղան կը յորդորէին որ 15.000ը առնէ ու ելլէ երթայ։ Իրաւ է թէ կ'ըսէին մեր երկիրը դրախտի պէս կ'երեւայ, բայց պտուղի ծառերն ատոնք, իսկ գարի, ցորեն եւ այլ կենսական արմտիքներ չեն աճիր. ունինք մարտողական պաղ ջրեր, բայց ատոնք ստակ չեն շահեցնէր մեզի եւն։

Թէմիր աղան իշխաններուն առաջարկին վրայ կրակ կտրեցաւ եւ մերժողական դիրք առաւ, «պէնի պիլլի մի սինիզ, և օքսա իսմի մի իշթ միշինիզ» 150.000 զրուշը նագտ

՝ Զէյթունցիք սուլթան Մուրատէն եւ սուլթան Մահմուտէն ձեռք բերած ֆէրմաններուն վրայ կռթնած էին, որոնք Զէյթունցիներու հագրուող 30.000 տուրքին կէսը՝ անոնց եկեղեցիներու, կէսն ալ՝ լոյս Սոփիայի յառկացուցած էին։

ազձէի եարնն պու վազըթա գատար իսթէրիմ» (Գիտէ՞ք զիս, չէնէ անունս միայն ընր էք. 150.000 դահեկանը, զուտ ստակ, վաղը այս ատեն կ'ուզեմ)։

Իշխանները պաղարին կերպով ըսին՝ «ձեր բարկութեանը համար մենք պատասխան չենք տար. մեր պատասխանը՝ մեր կողմէն փափազ է՝ ֆէնտին թող տայ»։ Կանչեցին տ. Օհանը եւ՝ տ. հայր, ըսին, սա թուրքին դուն պատասխանէ, չէնէ հիմա կտոր կտոր կ'ընենք եւ շուներուն առջեւ կը նետենք. այս մարդը մեր պատիւները տեսնելով ուրիշ քաղքի հայերուն նմանցուց մեզ»։

Տ. հօրը պատասխանը սա եղաւ թէմիր աղային՝ «Աղա, մեր Զէյթունը 150.000 դըշ. պարտք ունեցեր է. լաւ. ես երեք ամիս բանտարկուեցայ, ամեն ամիս 50.000ական դըշ. հաշուելով, պէտք է 150.000 դըշ. ինծի վճարուի։ Ես սուլթան Մահմուտէն նշան, ֆէրման ունիմ. Մըսըրի իպրահիմ փաշայէն սուր ունիմ. մանաւանդ որ հայ եկեղեցական մըն եմ. չէ՞ որ Մարաշ փաշային պողաքի գողացի, դուք ալ այնտեղ ունկնդիր էիք, չըսի՞ր ինծի պէս մարդ մը մի՛ բանտարկեր, մանաւանդ որ Ս. Նրկրէն կու գայի, մեղք է, խղճի դէմ է, ամօթ է, չլսեց. չըսի՞ր ասիկա վրադ սուղե կը նստի։ Մեր իշխանները քեզ «ահլայէ «ահլա», զբօսանք պտըտցուցին. դեռ քէյֆդ ի՞նչ կ'ուզէ. 15.000 դըշ. ալ կու տան. առ, գոհ եղեր՝ ելի գնա։ Չէ՞ որ դուք զիս երեք ամիս բանտը թողուցիք, թէեւ մենք քեզ չեանտարկեցինք. ուզած տեղդ ալ պտըտցուցինք։ Իմ երեք ամսու բանտարկութեան համար օրական մէյմէկ ոսկիէն պէտք է վճարէք 90 ոսկի, 10 ոսկի ալ անոր շուքը, 100 ոսկի. 100 ոսկի ալ ձեր ձիերուն կերածնուն փոխարէն, կ'ընէ 200 ոսկի։ Հիմա, այդ 200 ոսկին ցնծաս ու մեկնիս»։

Թէմիր աղան չորս կողմը նայելով, տեսաւ որ բոլորն ալ

սպառազինուած են, ճարահատ ըսաւ՝ «փափազ էֆէնտի, վրաս երեք ոսկիէն զատ բան չունիմ. նոր եկեր էի Մարաշ, դեռ ամսական մը իսկ առած չէի»։ Տէր հայրը պահանջեց որ փաշային գրէ որպէս զի 200 ոսկին ղրկէ։ «Աս ալ չէինք առնել ձեզմէ, բայց դուք օսմանցի էք, եթէ չառնենք մեղք գործած կ'ըլլանք, ինչու որ մեր երկիրը առած մը կայ որ կ'ըսէ, «հացը օսմանցիին ծունկին վրայ կ'ըլլայ», այսինքն օսմանցի պաշտօնեան ապերախտ կ'ըլլայ, որքան պատիւ ընես վախէն ըրաւ, կ'ըսէ. ատոր համար ձեր ձիաններուն զարիի, խոտի գինը կը պահանջենք»։

Թէմիր աղան յուսահատ գրեց Մարաշու փաշային որ շուտով 200 ոսկի ղրկէ իր փրկանք։

Ջէյթունցիք Թէմիր աղան առօք փառօք, խայտառակօք, առին տարին Սուրէնեան Մարտիրոս իշխանի բերդը բանտարկեցին իր քսան ձիաւորներով։

Փաշային նամակատար զինուորը երեք օրէն վերադարձաւ 200 ոսկին հետը բերելով։ Տէրի-քէշիշը 200 կարմուկ ոսկիները առաւ, 100 ոսկին Ս. Սարգիս եկեղեցիին նուիրեց, հարիւրն ալ իշխաններուն շնորհեց, որոնք սակայն մերժելով հէլալ ըրին տէր Օհանին։

Թէմիր աղան պատրաստուեցաւ մեկնիլ։ Մեկնելէ առաջ շուկայի մէջ, ձիուն վրայ նստած, եւ բազմութեան ներկայութեան իր խօսքը չորս իշխաններու եւ տ. Օհանին ուղղելով ըսաւ՝ «պաքընըդ աղալար, պէյլէր, պէն 60 սիննինտէ պիր ատէմ իմ. իկիրմիտէ իքէն սիլքի օսմանը լըզա տախիլ օրմուշըմ, տէմէք 40 սէնէտէն պէրի պու մէմուրիյէթ տէ պուլունմըշըմ, պէն պէյլէ ֆէրզանտըզ կէօրմէմիշ իտիմ, աշք օլտուն սիլզէրէ. մէկեր Ջէյթուն, Ջէյթուն տէրլէր իսէ, եուտուլաճագ շէյ տէյիլ իմիշ. կէլիօր ի քէն տավլումպագ իլէ կէլտիմ, շիմտիք սըքուտ կիտիօրում»։

«Տեսէք, աղաներ եւ պէյեր, եւ 60 տարեկան մարդ մըն եմ. 20 տարեկան էի օսմանցիութեան պաշտօնի կարգը անցայ. ըսել է 40 տարիէ ի վեր այս պաշտօնին մէջ կը գտնուիմ. ես ասանկ հնարքներ չէի տեսած կեանքիս մէջ. ուրեմն կեցցէք զուք: Զէյթուն Զէյթուն կ'ըսէին կլուելիք բան չէ եղեր. եկած ատենս թմբկահարութիւնով եկայ, հիմա սուսփուռ կ'երթամ»:

Իշխանները պատասխանեցին, «Թմբուկդ զարնել տղւր նորէն»: «Զէ, չէ», ըսաւ աղուէսօրէն Թէմիր աղան: — «Դուք գիտէք», եղաւ իշխաններու պատասխանը, բայց, աւելցուցին իշխանները, փաշային մեր բարեւները տար եւ ըսէ՝ «ուխտաւոր տէրաէր մը բանտարկելը ատանկ չըլլար. ասանկ կ'ըլլայ վարպետութիւնը»: Իսկ տ. Օհանը իր կողմէն վրայ բերաւ՝ «ըսէ փաշային որ մենէ հեռու պտըտի: Մարաշը իր գլխուն նեղ կը բերենք, հա՛. դուք ալ երթաք բարով»:

Թէմիր գնաց եւ քիչ օրէն փաշան ալ պաշտօնանկ եղաւ: Զէյթունի քաղաքականութիւնը զէյթունցին ինքը լաւ գիտէ:

XII.

Աղճատաղի պատերազմը

Հրովարտակի նորոգմամբ Զէյթունի վիճակը փոքր ինչ բարւոքուելով՝ ժամանակաւոր հանդարտութիւն մը տիրեց, բայց խաբուսիկ երեւոյթ մ'էր այս եւ վաղանցիկ, մանաւանդ կառավարութեան ամբողջ միտքը ղեաղեցնուլ մեծամեծ ու կարեւոր դէպքեր տեղի կ'ունենային, ինչպէս էր եգիպտական խնդիրը, որոյ լուծումէն յետոյ նա նորէն ուշադրութիւնը դարձուց փոքր ազգութեանց վրայ՝ գէթ անոնք իւր սփին մէջ ուժով սեղմելու տխուր քաղաքականութեամբ: Եւ այս անգամ փոխանակ Զէյթունի՝ անոր զրակից քիւրտ ցեղի մը

վրայ փորձեց իւր առաջադրած կեդրոնացման խորհուրդի գործադրութիւնը: Այս ցեղը կը բնակէր Աղձատաղ կոչուած լեռը, բաւական ստուար թուով, Զէյթունէն 27 եւ Ալպսթանէն 15 ժամ հեռաւորութեամբ վայր մը: Ասոնք ոչ զինուորական ծառայութիւն կը կատարէին եւ ոչ տուրք կը վճարէին կառավարութեան երկար տարիներէ հետէ: Ուստի մեծ վէճեր հաճախ Ալի փաշա 1840ին ասոնց վրայ եկաւ սուլթան Մէճիտի օրով: Բիւրտերը բերդին մէջ ամրացած ըլլալով՝ դժուար էր անոնց հետ գլուխ ելնել. թուրք ջոկատներէն ոչ մին կը համարձակէր յարձակում գործել բերդին վրայ:

Ալի փաշա զէյթունցի հայերը իրեն օգնութեան կոչեց ոչ միայն անոնց անվեհեր քաջութենէն օգտուելու դիտումով, այլ եւ հայոց եւ այս հեռաւոր մահմետական ցեղերու մէջ ատելութեան ու թշնամութեան սերմեր ցանկելու նուրբ քաղաքականութեամբ:

Զէյթունցիք յօժարակամ յանձն առնելով եղած հրաւերը եկան եւ մէկ յարձակումով բերդին դուռը կոտրեցին եւ մտան ներս, ուր ապաստանող ապստամբք տկար դիմադրութենէ մը յետոյ անձնատուր եղան: Այս կռուոյն զոհ գնաց հռչակաւոր տէր (Հանի մէկ հատիկ զաւակը, որ հայ զունդին հրամանատարն էր եւ իւր մահ խորին ցաւ պատճառեց բոլոր զէյթունցւոց:

Փաշան տեսնելով հայոց քաջութիւնը ըսաւ. «Տէվլէթին եիկիրմի պին ատէմի օլմատան իսէ Զէյթունտան պին ատամը օլսա Էվլա տըր. — Զէյթունի 1000 մարդը տէրութեան 20,000 մարդէն լաւագոյն է»: Եւ խորին շնորհակալութիւն մատուցանելով նոցա՝ որ ընդ ամենը 500 հոգի էին՝ պատուով ղրկեց զանոնք իրենց տեղերը, իւրաքանչիւրին պարգեւելով երկուքական ոսկի եւ մէյմէկ ձեռք ճերմակեղէն:

**Այս կռիւն ալ իւր յիշատակութիւնն ունի Զէյթունի
երգոց մէջ :**

Աղճատաղտա Տէլի քէշիշին օղու
Հիւճիւմ իթտի գալէյէ գօշտու տօստօղու,
Գուրշունլա վուրուլուպ սերիլտի պաղըր,
Եար ու աղեարէտէ վերտի չօգ աղըր :

Թարգմ. Աղճատաղը Տէլի-քէշիշի որդին
Թարձակեցաւ, վազեց ուղղակի բերդին,
Հասաւ գնդակը զարկաւ իւր լերդին,
Մեծ ցաւ պատճառեց բոլորի սրտին :

XIII.

Խասէքիի պահանջումը

Աղճատաղի դէպքէն հազիւ մէկ տարի անցած՝ 1841ին
էր, Խասէքի մակիանուանեալ զինուորական պաշտօնեայ մը
500 հեծեալներով Զէյթուն մտաւ իբրեւ հիւր. հայերը
զանի պատուով ընդունեցին եւ իւր մարդիկն ալ 2—2 բաժ-
նեցին տուններու մէջ : Բայց հիւրը քիչ ատենէն իւր իսկական
գոյնը դուրս տուաւ 5 տարուան յետամնաց տուրք պահանջե-
լով անոնցմէ, երեք օր միայն պայմանաժամ շնորհելով անոնց :

Զէյթունցիք անպատեհ համարելով առ այժմ հա-
կառակել անոր դէմ, երեք օրուան մէջ բաւական քանակու-
թեամբ երկաթ ու պայտ հաւաքեցին մէջերնին ու առա-
ջարկեցին պաշտօնեայ Խասէքիին, որ իրենց ունեցած պար-
տուց փոխարէն ընդունելով զանոնք՝ ընկալազիր մը տայ իրենց :
Խասէքի մերժեց նոցա առաջարկը, հնչուն դրամ միայն պա-
հանջելով :

Այն ատեն քովը գտնուող չորս իշխանք՝ « ունեցածնիս
այս է, ուրիշ բան չենք կարող տալ », ըսելով մեկնեցան ,

ազդարարելով միանգամայն իրեն, որ դուրս չ'երլէ, «վասն զի, ըսին, մեր երիտասարդները այստեղ թուրք տեսած չ'ըլլան համար՝ ծանր պիտի թուի իրենց քո ներկայութիւնդ եւ առաջին անգամ հանդիպողը պիտի սպաննէ քեզ» :

Շատ բարկացաւ Խասէքի անոնց այս վարմունքին համար, բայց անկարող էր բան մ'անելու, որովհետեւ թէ՛ ինք եւ թէ՛ իւր զօրքեր անոնց ափին մէջ էին։ Զղջաց երկաթները չ'առնելուն համար. այժմ այն ալ ձեռքէ ելաւ. կը փափագէր՝ որ դոնէ իշխանը գալով խաղաղութեամբ արձակէին զինքը իւր տեղը դառնալու, բայց անոնք իրենց տեղ մի քանի հրոսակապետեր զրկեցին՝ Լճի-Ռէյէի, Վարա-Ժիւլահ, Սէրէն-Նէաճիւլի, Վարաճիւլի-Վիւսե, Վարա-Բըրաճի, Վարա-Տի-Ֆաճի, Ու-ճիւլ Սալաիւն եւ Վիլի-Օղլու անուններով՝ որք ի դիմաց իշխանաց յայտարարեցին նմա ըսելով, «էֆէնտիմ, պիզիմ տէօրթ տէրէպէյլերինին էմրի պու տըր, շեմտի աթընըզա պինիպ կիթ մէլիսինիզ, պիզ տախի քէմալ իսթիւրահաթ իլէ Մարաշ քէօփրիւսիւնէ գատար սիզի եօլճու իտէճէյիզ. — տէր, մեր չորս իշխանաց հրամանն այս է, որ դուք հիմա ձիերնիդ հեծնելով մեկնիք, մենք ալ ամենայն հանգստութեամբ ձեզ մինչեւ Մարաշի կամուրջը պիտի առաջնորդենք».

«սակայն — աւելացուցին — իբրեւ վարձք մեր ուղեկցութեան պէտք է տասնական ոսկի վճարէք, հակառակ պարագային կը կողոպտենք զձեզ եւ մերկամարմին ու հետիոտն կը ճամբենք. ձեր մարդիկը երէկ ուղարկեցինք Նիւրետինի ճամբով, ուր մեր հրոսակներ զանոնք ամենն ալ կողոպտեցին. մեզ ալ մի եւ նոյն հարկին մէջ մի գնէք» :

Խեղճ մարդը պարտաւորեցաւ կամայ ակամայ տառնական ոսկին վճարելով գլուխը փորձանքէ ազատել, եւ ինք որ եկած էր Զէյթ ունը կողոպտելու՝ կողոպտուած եւ ամօթաւ հար դարձաւ Մարաշ :

XIV.

ԹԼՃԻՐԼԵԳՆՈՅ ԿՈՒՐԸ

1842 թուին, յաջորդ տարին, դարձեալ զէնք առնելու հարկադրուեցան մերայինք, վասն զի Թեճիլլի թիւրքմէնները, որոնք Աղձատաղի քրդաց նման ապստամբ էին, սաստիկ նեղուելով իրենց վրայ եկող Եռեսուֆ փաշայէն, զէյթունցւոց օգնութիւնը խնդրեցին:

Թէեւ շատ անգամներ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ տեղի ունեցած էին ասոնց ու հայոց մէջտեղ, սակայն զէյթունցիներն սովորական եղած վեհանձնութեամբ իրեն բարի դրացու թեան պարտականութիւնը կատարեց նեղը մնացող թշնամւոյն օգնութեան ձեռք կարկառելով:

Փաշան Ղանտրլ կոչուած տեղը դրած ըլլալով իւր բանակը՝ պաշարած էր Թեճիլլեցիները՝ որոնք այլ եւս յուսահատ՝ աչքերնին յառած էին Զէյթունի վրայ:

Իրենց անկալութիւնն ի դերեւ չ'ելաւ: — Երեք իշխանք տ. Օհանի հետ մէկտեղ 500 ի չափ քաջարի հայոց զուլուն անցած յարձակեցան Եռեսուֆի բանակին վրայ, որ Զէյթունէն 8 ժամ հեռու կը գտնուէր: Կարճատեւ կռուէ մը յետոյ չարաչար յաղթեցին զանոնք ու ցիրուցան փախուցին: Զուգադիպութեամբ ըսելք կամ բախտի առանձին քմահաճոյքով մը՝ այս անգամ ալ Եաղուպեան մ. Աստուածատուր աղան իւր հիանալի նշանառութեամբը փաշային դրօշակակիրը զարկաւ սպաննեց. իսկ փաշան խոյս տալով միայն կարողացաւ իւր կեանքն աղատել ու Կէօքսիւն ապաստանիլ:

Թեճիլլեցիները յանհունա շնորհակալութիւն յայտնելով հայոց՝ շատ մը ընծաներ տուին եւ մշտնջենապէս բարեկամ մնալու խոստումներով ճամբեցին զանոնք:

Այս ալ իւր տեղն ունի Զէյթունի երգոց մէջ.

Տէլի քէշիշ տէր քի չըգտըմ տէջիւղէ,
Գարթալը գուզղունու տէգքտիւմ իւլեշէ,
Մընաֆըգա ույմա կէլ, Եուսուֆ փաշա,
Տուվալարը հադգա պաղը Զէյթունուն:

Եաղուպ օղլու տէտի՝ պիլիը հալիմտէն,
Նիշէ շահպաղարըմ չըգար գօլումտան,
Կեօզիւմ գան պիւրիւմիւշ գօրգմամ էօլիւմտէն,
Տէջիւշէ տէջիւն պայրամ թոյ տըր Զէյթունլու:

Սուրէն-օղլու տէտի՝ աշըէթ, աղլաման,
Իմտատճա հազըրըզ պօշա պէլէմէն,
Ենի-տիւնեա տէտի՝ գահըր էյլէմէն,
Շիմտէն սննրա տէջիւշ պէնիւմ, Զէյթունլու:

Շօվր-օղլու տա տէտի՝ էյ Եուսուֆ փաշա,
Թեծիրլի աշըէթէ օլտուն թամաշա,
Զէյթունլուար իլէ չըգաման պաշա,
Արշը ալայէ չըգմլշ իւնիւ Զէյթունուն:

Աշըգ խալիլիւմ պէն, ճիւմլէտէն կէտա,
Թեծիրլի աշըէթի օլմուշտուր ղատա,
Զէյթունլու չափուճագ եէթտի իմտատա,
Ղանտըլ տաղը օլտու շանըն, Զէյթունլու:

Թարգմ. Տէլի-քէշիշը կ'ըսէ. — «Ես կռուի ելայ,
Անգղ ու ազուաւ իջուցի գիականց վրայ,
Չար մարդերու մի նայիր, ո՛վ Եուսուֆ փաշա,
Զէյթունցւոց աղօթքը Աստուծոյ հետ կապուած է»:

Եաղուպեան կ'ըսէ. — «Դուն իմ վիճակս գիտես,
Քանի-քանի առիւծներ դուրս կ'ելան խմբէս,

Աչքս արիւն լեցուեր է, չեմ վախնար մահէս,
 Պատերազմը հարսնիք կ'ընդունենք մենք՝ Զէյթունցիք»:

Սուրենեան կ'ըսէ. — «Աշրէթ, մի արտասուէք.
 Օգնութեան պատրաստ ենք, ի զուր մի կարծէք»,
 Ենի-տինիա կ'ըսէ. — «Դուք վեշտ մի քաշէք,
 Ասկէ ետքը կոխն իմն է, Զէյթունցիք»:

Շօվրօեան կ'ըսէ. — «Ո'վ Եռեսուֆ փաշա,
 Թեճիրցւոց առջեւ խայտառակ ես եղեր,
 Զէյթունցւոց հետ գլուխ չես կրնար ելլեր.
 Ձեր անունը երկինք հասաւ, Զէյթունցիք»:

Աշըգ խալիլն եմ՝ խղճուկ մուրացկան.
 Թեճիրլի աշրէթը եղաւ թշուառական.
 Զէյթունը շուտով հասաւ օգնութեան.
 Ղանտըլ լեռը ձեր փառքն եղաւ, Զէյթունցիք:

XV.

Ալպուսթանցի Հաճ'աղան

Թուրք կառավարութիւնը, որ միշտ առիթ կը փնտռէր
 Զէյթունը հանելու իւր բացառիկ վիճակէն, իրաւացի պատ-
 ճառ մը նկատեց 1842 ի դէպքը, յորում զէյթունցիք օգնու-
 թեան հասան Թեճիրլիցւոց ընդդէմ Եռեսուֆ փաշայի, որ
 զանոնք նուաճելու եկած էր:

Ուստի այս գործը ի գլուխ հանելու համար ընտրուեցաւ
 Ալպուսթանցի Հաճ'աղան, որ Պօլիս երթալով խնդիր մատու-
 ցած էր արդէն սուլթան Մէճիտի այս բանին համար: Իւր
 ծրագիրն էր՝ արգիլել Զէյթունի ցորենը եւ ուրիշ ամեն ու-
 տելեքները, որք Ալպիսթանէն կը ստանային, եւ այսպէս նեղել

զանոնք քաղցով : Նոյնպէս խափանել անոնց երկաթահանքը, որ անոնց շահավաճառի գլխաւոր աղբիւրն էր եւ որ դարձեալ Ալպիսթանի մօտ կը գտնուէր : Զանոնք այս եղանակաւ նեղը ձգելէ յետոյ շատ մը պաշտօնագրաւորներէ բաղկացեալ բանակով մը պիտի յարձակէր անոնց վրայ, որոնք ստիպեալ պիտի պարտաւորէին անձնատուր ըլլալ : Այս ծրագրին յաջողութիւնն ստոյգ կը թուէր, հետեւաբար եւ պէսքէ եղած արտօնութիւնը տրուեցաւ 1844ին :

Սակայն Հաճաղային ամեն հաշիւները ի դերեւ ելան, վասն զի երբ նա Ալպիսթանի պաշարն սրգիլեց Զէյթուն մտնելը, անոնք ալ տաճկի գիւղերը աւարի տունն ու իրենց վրայ եկող պաշտպօղութներուն անանկ ջարդ մը տուին՝ որ Բասթալնի ելաւ :

Է Վ Է 2 Բ

(Ե Ր Գ)

Ալպուսթանը Հաճի աղա, հէմ տէրէ պէյի,
Ֆէրման թահսիլ էթտի էյիտէն էյի,
Զէյթունը վուրուշտու ալուրմ տէյի,
Թիւրքիւ մաղուպ էթտի Զէյթունըն քէյի :

Ճիհան նէհրին կէօզիւ Ալպուսթանտա տըր,
Տէմիր մատէն իսէ Պէրիտ տաղտա տըր,
Զէյթուն շէճիլէրի եիւզ աղարտան տըր,
Հաճ'աղա ենիլտի էլպէթտէ առ տըր :

Թարգմ. Ալպիսթանցի Հաճի աղան, տէրէ-պէյի լինելով,
Սուլթանէն ֆէրման մը ձեռք բերելով,
Զէյթունի հետ կռուեցաւ՝ « կ'առնում » ըսելով :
Զէյթուն գիւղը տաճկութիւնը նուաճեց :

Ճիհան գետին ակը Ալպիսթանի մէջն է .
 Երկաթի հանքն ալ Պէրիտի մէջն է .
 Երես ճերմկցնողը Զէյթունի քաջն է .
 Հաճ'աղան յաղթուեցաւ . հարկաւ ամսթ է :

XVI.

Թօփալ-Սատո

Ինչ որ Հաճ'աղան չի յաջողեցաւ, կը կարծէր ի գլուխ հանել Թօփալ-Սատո անուն զօրապետը, որ բազմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զէյթուն 1847 ին եւ ամեն օր կը սպառնար հայոց՝ լրբաբար մուկնեփիկ կանչել տալով՝ « Օն իքի սիննինտէ գըզ իսթէրիմ . — տասներկու տարեկան աղջիկ կ'ուզեմ » : Զէյթունցիք կը պատասխանէին՝ « Էֆքեարը մէք-րուհէնիդ իշիւն ինչալահ ըէզալէթը քեամիլէ իլէ ըիւսվայ օլուպ լաշէնիդ պու տալլարտա գուշարա նաֆազա օլաճագ տըր . — ձեր այդ պիղծ խորհուրդներուն համար Աստուծով կատարելապէս պիտի խայտառակուիք ու ձեր դիակը այս լեռներուն վրայ թռչնոց կերակուր պիտի ըլլայ » :

Սատո իւր բանակը դէմ յանդիման մօտեցուց Զէյթունի, վասն զի հայերը զանի հալածելու համար շատ առաջ չի գնացին, այլ դիտմամբ թոյլ տուին, որ կարելի եղածին չափ մօտ գայ . այնուհետեւ անոր ետեւի կողմէն ճամբան կտրեցին 1000 մարդով, որ չկարողանայ փախչել . 2000 հոգի ալ բիրերով ու կացիններով զինեալ անոնցմէ քիչ մը հեռու դարանի մտած էին, իսկ ուղղակի թշնամոյն դէմ 120 մարդ միայն կար՝ կոխուած յարդի 40 հակերուն ետեւ՝ զորս զիջելով կամաց գլորեցով թշնամոյն բանակին մօտեցուցած էին եւ իրրեւ պատնէշ կը գործածէին . 500 մարդ ալ առաջի 120 մարդոց ետեւի կողմը կեցած էին : Ասոնց ամենն ալ կէս գի-

շերին հրացանձգութեան պիտի սկսէին, երբ եկեղեցեաց կոշնակները զարնուէին. — այս էր իրենց նշանը:

Մուկը, որ ինք զինք առիւծ կը կարծէր, բոլորովին բռնուած էր թակարդին մէջ, բայց առանց վերահաս վտանգին տեղեակ լինելու՝ անուշ-անուշ կը քնանար. եւ ահա մէկէն կոշնակներու ձայնին հետ հրացաններն ալ պայթեցան ամեն կողմէ: Սատո եւ իւր զինուորը զարհուրած վեր թռան իրենց անկողիններէն, ամեն բան թողուցին այնտեղ եւ սկսան փախչիլ խուճապով, բայց ուր որ կը դիմէին՝ իրենց առջեւ կը տեսնէին հայ սպառազէնները:

Փոթորկալից քամիին զօրութեամբ ծառերէն վար թափուող աշնան տերեւներու նման իրարու ետեւէն կ'իյնային թուրքերը գնտակներու եւ սուրերու հարուածին տակ, այնպէս որ յուսահատ ու սրտաբեկ սկսան աղաղակել՝ « Աման, զարտաշար, եթիշիր, օրտույու թիւքէթտինիզ, մէրհամէթ խիւպ ճանրմըզու գըյմայըն, պիզի եսիր թութուն. — աման, եղբայրներ, բաւական է, բանակը սպառեցիք. յանուն գթութեան մեր կեանքերուն խնայելով՝ գերի վարեցէք զմեզ »:

Նոստրածը դադրեցաւ, բայց արդէն մարդոց ու կենդանեաց դիակներով լեցուած էր ամեն կողմ. հրամանատար Սատոն եւս ինկած էր անկենդան ու գրեթէ անձանաչելի. իւր վրայի սուրէն միայն ճանչցուեցաւ անոր ինքնութիւնը, վասն զի անունը գրուած էր սուրին վրայ. 500 հատ ալ մահմուտիյէ ոսկի ելած էր վրայէն: Այս պատերազմը բաւական շահաբեր եղաւ ղէյթունցւոց, որոնք լաւ մը կողոպտեցին բանակատեղին եւ ինկած ու գերի մնացած բոլոր զօրքերը:

Այս ձախող պատերազմով Սատո ալ բաղդ ունեցաւ ղէյթունցւոց բանաստեղծական երգերուն մէջ յիշուելու:

Թօփալ Սատօ կէլտի Զէյթունումուզա,
 Կէօղ տիքտի օն իքի եաշ գըզլարըմըզա,
 Թիւֆէնկ նշան ալտըգ տիզլէրիմիզէ,
 Սատօ պէկ գաթլ օլտու էլլերիմիզէ:

Թարգմ. Թօփալ Սատօն ալ արշաւեց Զէյթուն,
 Աշք տնկեց մեր տասներկու ամեայ կոյսերուն.
 Հրացանը տնկեցինք մէջ մեր ծնկներուն,
 Սատօ պէկ զոհ եղաւ մեր քաջ ձեռքերուն:

XVII.

Հայթաները

Թրքական բանակին պատահած դժբաղդութեան անտեղեակ կարգ մը կամաւոր անկանոն զօրքեր, որոնք հայկեր կոչուէին, հաղարաւոր բազմութեամբ Լյեյ-պէլէ անցքէն անցնելու նպատակաւ Կէօքսիւն եկած էին ու անկէ Սատօ գօրապետին բանակին հետ միանալու մտադրութեամբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէին: Ասոնք ցեղով առնաւուտ էին եւ իրենց ազգային սովորութեան համեմատ սպիտակ շրջազգեստ հագած էին:

Նրբ այս լուրն առին՝ Ֆրնուզըիք առանձին լրատարի մը միջոցաւ խսկոյն հաղորդեցին զէյթունցւոց՝ պէտք եղածն ի գործ դնելու համար: Պատերազմական ոգեւորութիւնը դեռ եւս անցած չէր, վասն զի Սատօի խորտակումէն մէկ շաբաթ միայն անցած էր. ուստի բոլոր սպառազէնները դիմեցին Աթ Օլուղու կոչուած տեղը, Թեքիր գետակին միւս եզրը, որ Զէյթունի արեւմտեան կողմը կը գտնուի՝ 7 ժամ հեռաւորութեամբ: 2 ժամի չափ դադարումէ յետոյ երեւցան հայկաւելքը, որոնք կոտորածի ու կողոպուտի փափագով ոգեւորուած գեղեցիկ երազներ կը տեսնէին, բայց այդ երեւակայա-

կան ամեն ցնորքներն յանկարծ օդը ցնդեցան, երբ առջեւին տեսան Զէյթունի կազմ եւ պատրաստ գունդը: Այնտեղ սկսան պատերազմը, որ տեւեց 2 ժամ: Այդչափ կարճ ժամանակի մէջ 2000 Ալպանացիներէն հազիւ 24 մարդ ողջ ազատեցաւ. միւսները ամենն ալ չարաչար կոտորուեցան: Պատերազմին տեղը կը կոչուի մինչեւ ցայսօր *Հայնա Բըբան* կամ *Վապը Բըբան*, որովհետեւ հայթաները Գապը Բըբան ալ կը կոչուէին:

XVIII.

Պայագլիտ-օղլու Ահմէտ փաշա

Զէյթունի անընկճելի ոյժը եւ յաղթական պատերազմները այլ եւս ականածելի դարձուցած էին զինքը ամենեցուն, եւ շատեր կը փափագէին ստանալ անոր բարեկամութիւնն ու աջակցութիւնը իրենց անհատական կամ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած խորհուրդներու յաջողութեան համար: Այսպէս Հաֆրը Ալի փաշա անոր ուժին պէտք տեսաւ Աղձատազի կռուոյն մէջ. թե՛ իրիցիները անոր կռթնեցան՝ Նուսուֆ փաշայի դիմադրելու համար. նոյնպէս մարաշլի Պայագլիտ-օղլու Ահմէտ փաշան ուզելով տեղւոյն կառավարչութիւնը ձեռք բերել՝ զէյթունցւոց պաշտպանութեանը դիմեց:

Սա 1853ին 20 հեծեալներով Զէյթուն գալով իւր խորհուրդը յայտնեց եւ՝ Լ'օքսիւզեան տ. Թովհաննէս եպիսկոպոսին թանկագին մատանի մը ու Ս. Աստուածածին վանքին ալ 30 ոսկի արժողութեամբ գեղեցիկ ջորի մը, չորս իշխանաց եւ Տէլի-քէշիշ տ. Օհանի ալ մէյմէկ արժանավայել ընծաներ տալով՝ աղաչեց անոնց, որ իրենց սեփական ուժերով Մարաշ իջեցնեն ու այնտեղ պաշտօնավարող կառավարչին տեղ հաստատեն զինքը, պատճառելով թէ նա օտար

մըն է, իսկ ինքը տեղացի, հետեւաբար եւ աւելի օգտակար պիտի ըլլայ հանրութեան եւ մասնաւորապէս Զէյթունի: Հաւանականաբար ուրիշ փառասիրական ձգտումներ ալ ունէր աւելի ընդարձակ ծրագրով, եթէ հանգամանքները թոյլ տային անոնց գործադրութեանը:

Զէյթունցիք ընդունեցին նորա առաջարկը պայմանաւ՝ որ իւր կնքով ու ստորագրութեամբ ապահովէ զիրենք այս առթիւ, ամեն պատասխանատուութիւն ինքը ստանձնելով: Ահմէտ յանձն առաւ այս պայմանը եւ տուաւ անոնց պահանջուած ապահովագիրը:

Այն ատեն իշխանք իրենց մօտ հաւաքելով 500 կտրիճ՝ պատերազմիկներ, տ. Օհանն ալ ի միասին, առին Ահմէտ փաշան (այս տիտղոսը ունէր արդէն) եւ Ախրրտաղիի գազաթէն սկսեալ անընդհատ հրացան արձակելով իջան Մաքաշ ու այնտեղ հաստատեցին զանի իւր փափագած պաշտօնին մէջ՝ առանց ո՛ր եւ է ընդդիմութեան հանդիպելու:

Շատ զոհ մնալով փաշան՝ մեծ ընդունելութիւն արաւ անոնց եւ Մարաշի զիշերապահութիւնը անոնց յանձնեց: Մեծ վախի մէջ մնացին տեղացի տաճիկները՝ կարծելով թէ այսպէս Մարաշ ղէյթունցւոց ձեռքն անցաւ. անոր համար շատերը խանութ բանալու ալ սիրտ չէին անել. բայց մէկ աւիսէն ղէյթունցիք վերադարձան իրենց տեղը, եւ Ահմէտ փաշան ալ հազիւ 5 ամիս կարողացաւ պահել իւր դիրքը. այնուհետեւ պաշտօնանկ եղաւ:

XIX.

Առաջին գաղափարական քարոզիչը

Այս ատենները (1853 թ.) Պօլսէն Զէյթուն եկաւ Մէլիքեան Արծրունի Յովակիմ աղան՝ իբրեւ գործիչ՝ ու հին պանդուկը (քէրվանսարայ) կառավարական պալատի ձեւ

մտցնելով՝ ինքը եղաւ կառավարիչ, չորս իշխանները ժողովոյ անդամ եւ Տիրացուեան տէր Մարտիրոսն ալ դատաւոր, ու այսպէս սկսաւ կառավարել շատ կանոնաւոր կերպով: Մէկ տարի վերջ Կիւրեանի բերդին նորոգութեան ձեռնարկեց եւ այս բանին համար չի կրնալով պէտք եղածին չափ դրամ հասցնել՝ խորհեցաւ Ռուսիա երթալ այնտեղէն դրամ ձայրելու համար: Արեւելեան պատերազմին բորբոքած ժամանակն էր, հետեւաբար եւ խիստ վտանգաւոր այսպիսի ճանապարհորդութիւն մը, ուստի իշխանք ընդդիմացան, բայց նա պնդելով իւր որոշման վրայ ճամբայ ելաւ ու Կարնոյ մէջ ճանչցուելով ձերբակալուեցաւ եւ տեղւոյն առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսի գործ դրած սաստիկ ջանքերուն հակառակ չի կրնալով ազատուիլ՝ կախաղան բարձրացաւ:

XX.

Քիրմէնի Հավաճայ:

Որովհետեւ արեւելեան պատերազմը բացուած էր՝ թուշակաւոր կամաւոր զօրք գրելու համար մէկը եկած էր Մարաշ Անգլիոյ կողմանէ Քիրմէնի Հավաճայ անունով, որ լիբանանցի էր՝ ազգաւ մարօնիտ (1854): Այդ կամաւոր զօրաց պէտքերու հոգն ալ ինք ստանձնած ըլլալով՝ մազէ վրաններ ալ հիւսել կու տար անոնց համար: Ինքը յատկապէս վրաններուն չափն ու ձեւը տուած ու հարկաւոր եղած յանձնարարութիւնն արած էր Մազմաններու թուրք շէյխին, բայց սա իրեն տրուած չափէն պակաս հանած ու խարդախած ըլլալուն վէճի բռնուեցան Հավաճային հետ, եւ չի կրնալով համաձայնիլ՝ դատաւորին վճռոյն դիմեցին. դատաւորը առանց ուշ դնելու Հավաճայի առարկութիւններուն՝ դատը վերջացուց ի նպաստ շէյխին: Այս անարդարութեան դէմ սաստիկ

զայրացած Հավաճան, մանաւանդ զօրաւոր պետութեան մը կողմանէ գործակատար նշանակուած ըլլալուն վրայ ինքնավստահ, աղաղակեց դատարանին մէջ «փեղեւնիկ, պէջլէ՞մի շէրիաթ քեսերլէր»։ — կաւատ, այսպէ՞ն կը կտրեն դատաստանը»։

Իթէ յանկարծ ահագին ռումբ մը պայթէր մոլեռանգ դատաւորին ոտքերուն տակ՝ այնչափ պիտի չի սոսկար նա, որչափ սոսկաց այս մէկ խօսքէն՝ որ կեավուրի մը բերնէն արտասանուեցաւ այսպէս անսպասելի յանդգնութեամբ։ Դսկոյն շուկան իջաւ, գրգռեց խուժանը, «մեր սուրբ օրէնքը եւ կրօնքը անարգուեցաւ, պէտք է վրէժինդիր ըլլալ»՝ աղաղակելով։

Տգէտ ու կատաղի ժողովուրդը, որ բռնկելու համար կայծի մը կը սպասէ միշտ՝ բորբոքեցաւ մէկէն դատաւորին զրգռիչ խօսքերէն, դիմեց ահագին բազմութեամբ Հավաճային բնակած տունը եւ կրակ տալով շէնքին՝ կենդանոյն այրեց խեղճ մարդը իւր տիկնոջ եւ մէկ զաւակին հետ։ Երկրորդ զաւակը ազատուեցաւ հասան .Բէօչէկ անուն անձի մը միջոցաւ։

Ասոնց համար յօրինուած երգին հետեւեալ տողերը կը նշանակենք.

Մազմանլարըն շէյխի չալը պիր մէհէնկ,
Հավաճա գատըյա տէտի փեղեվէնկ,
Գատը գազէպլէնտի, չէքտի պիր թիւֆէնկ.
Պագըն շիմտի Հավաճանըն հալընա։

Սենէ պին իքի իւզ եթմիշ իքիտէ
Օլտու պու ալամէթ թարիխ իսլամտէ,
Ինթիհասը մարտըն օթուզ պիրինտէ,
Սօն կիւնիւնտէ էյլէն Եանտը Հավաճա։

Թարգմ. Մազմաններուն շէյխը փորձանք մը բերեց,
 Հավաճան գատրին «կաւատ դու» գոչեց,
 Գատին ալ կատղեցաւ, հրացանը քաշեց.
 Յետէն հիմա Հավաճային վիճակը:

Հազար երկու հարիւր եօթանասուն երկուքին՝
 Պատահեցաւ այս դէպք թուրք թուականին,
 Խնդիրը վերջացաւ մարտ երեսուն մէկին,
 Վերջին օրուան ցերեկ Հավաճան ալ վառեցին:

Ի լուր այս քստմնելի ոճրոյն՝ արդար զայրոյթով բոր-
 րորած զէյթունցիք վճռեցին վրէժխնդիր ըլլալ Մարաշի
 բոլոր թուրքերէն եւ քրիստոնէութեան պատիւը պաշտպա-
 նել ընդդէմ բարբարոս մոլեռանդութեան, ուստի այնտեղի
 հայերէն մի քանին կանչելով պատուիրեցին, որ տաճկաց
 թաղերէն զատուելով մեկուսանան, որպէս զի յարձակման
 ժամանակ չի վնասուին իրենք ալ: Բայց մարաշիք այս ա-
 հագին գործին իրենց համար ունենալիք ծանր հետեւանք-
 ներուն վրայ մտածելով՝ աղաչեցին, թախանձեցին, որ այս
 խորհուրդէն հրաժարին: Շատ դժուարաւ հանդարտեցան
 զէյթունցիք՝ միայն Մարաշի հայոց ապագան մտածելով,
 բայց եւ այնպէս իրենց խղճին վրայ ծանրացող ճնշումէն այն
 ատեն միայն ազատուեցան, երբ տարաբաղդ զոհերու աճիւ-
 նին նուիրեցին մի քանի թուրքերու ջերմ արիւնը, որպէս
 պատարագ քաւութեան իսլամներու մեղաց:

Լիրիօք քաղաքակիրթ կոչուած Եւրօպան ալ, արդեօք
 քրիստոնեայ համարուած Եւրօպան ալ այս վեհօգի զէյթուն-
 ցիներու, այս ափ մը քաջաբազուկ հայերու ունեցած քրիս-
 տոնէական նախանձայուզութեան մէկ սաաներորդը կը կրէ՞
 իւր սրտին մէջ: Աւանդ, կը տարակուսինք... Հարիւր հա-

զարաւոր անմեղ հայոց խժդժարար թափուած արիւն իբրեւ
յաւիտենական բողոք դեռ եւս կը ծանրանայ քրիստոնեայ
աշխարհի խղճին վրայ: Կեցցէ Զէյթուն, որ կարող է ազնուու-
թեան կենդանի տիպար մը հանդիսանալ տիեզերահռչակ
Եւրոպային:

XXI.

Զէյթունցւոց ու Թեճիքիցւոց թշնամութիւնը:

1850էն սկսեալ շարունակ պատերազմ:

Ինչպէս յիշեցինք XIV գլխոյն մէջ՝ Թեճիքիցիք հաշտ
չէին զէյթունցւոց հետ եւ բազմիցս արիւնահեղ կռիւնք
մղած, այնպէս որ 5 տարուան մէջ 10 անգամ պատերազմ
ունեցած են իրարու դէմ, որ կը պատահէր միշտ գարնան եւ
աշնան՝ Թեճիքիցւոց ամառանոց երթեւեկելու ժամանակ:

Սոցա թշնամութեան պատճառն էր այս վաչկատուն
ցեղին յափշտակիչ ու աւարառու բնաւորութիւն մ'ունե-
նալը, որուն երեսէն հանգիստ չունէին Զէյթունի ջորեպան-
ներ եւ միշտ կը կողոպտուէին, կըսպաննուէին իրենց ուղեւո-
րութեան ատեն, երբ ասոնց վրաններուն քովէն կ'անցնէին
առանձինն: Զէյթունցիք ալ չի կրնալով Թեճիքիցւոց փնասել
անոնց վրաններու ցիրուցան եւ իրարմէ շատ հեռու տեղեր
շարուած ըլլալուն պատճառաւ՝ կըսպասէին գարնան եւ աշ-
նան եղանակներուն, յորս նոքա խմբովին կը չուէին ամառա-
նոց կամ կը դառնային անտի. զինեալ յարձակելով անոնց
վրայ՝ ընդ միոյ երեսուն եւ ընդ միոյ հարիւր կը փոխարինէին
անոնց գործած չարիքները, այնպէս որ անոնք իրենց երթեւե-
կութեան ճամբան՝ որ ի սկզբան Զէյթունի շուկային մէջէն
էր, պարսաւորեցան հետզհետէ Ասնկըօ, անկէ ալ Չոբոօ,
Աս-Լալը, Մէլիքիէն, Վէլիքիէն՝ փոխադրել (այս վերջինը
քաղաքէն 20 ժամ հեռու է):

Բազմաթիւ ընդհարումներու մէջ կը պատմենք միայն 1855 թուականի կռիւն՝ յորում վերջնականապէս պարտուած թիւն խոստովանելով Թեճիքիք առաջարկուած հաշտուածեան պայմաններն յանձն առին եւ թշնամութիւնները երկուստեք դադրեցան:

Նոյն թուականին գարնան եղանակին, երբ անոնք կը պատրաստուէին դարձեալ Դւնկիւթիւ կամուրջէն անցնելով ամարանոց երթալու՝ զէյթունցիք գնացին բռնեցին կամուրջը, որ ձգուած է Զահան գետին վրայ Մարաշէն 3 ժամ եւ Զէյթունէն 9 ժամ հեռաւորութեամբ, ասոր հարաւային կողմը:

Դետը սաստիկ յորդած ըլլալով՝ ջուրէն անցնիլ անկարելի էր. կամուրջի գլուխն ալ հայերը բռնած էին. ուրիշ ճար չի կար, — կամ կռուիլ, կամ հնազանդութիւն ցուցնել պէտք էր. կռուելու համար իրենց դիրքը շատ անպատշաճ էր, թէեւ Մարաշի բոլոր թուրքերը իրենց ետեւն էին: 15 օր իրենց կիներով, զաւկներով եւ ամեն անասուններով այնտեղ սպասելէ յետոյ վճռեցին հնազանդութիւն յայտնել ու հաշտուիլ զէյթունցւոց հետ:

Իրենց ցեղապետները, ուսերնուն վրայ պատանքի ձեւով ճերմակ կտաւ ձգած՝ իրրեւնշան խոնարհութեան, եկան մինչեւ կամուրջին մէջտեղը, ուր կեցած էին մեր մեծաւորները՝ չորս իշխանք մէկ կողմը եւ Տէլի-քէշիշն ու Պայճեան մ. Հալեոր աղան միւս կողմը դէմ առ դէմ: Գեղապետները այնտեղ «մեղայ» գոչելով եւ իրենց կրօնքի ու աւանդական սովորութեանց համեմատ ամենաժանր համարուած երդումները արտասանելով՝ հնազանդութիւն յայտնեցին ու հաշտութիւն խնդրեցին: Մեր իշխանք ընդունեցին առաջարկուած հաշտութիւնը՝ պայման դնելով, որ յետ այնորիկ չի համարձակին անոնք զէյթունցիներէն մէկուն կամ անոր անասնոյն մէկ մազին անգամ դպչելու: Այնուհետեւ տ. Օհան կա-

մուրջին բարձրագույն կէտին վրայ կանգնած՝ սուրբ երկնցուց ու անոր տակէն անցան բոլոր ցեղապետները, ապա թոյլ տուին անոնց, որ ամենը 1000 տուն էին, երթալ ամաւրանոց:

Բայց հաշտութեան այս դաշինք հազիւ չորս տարի տեւեց. Թեճիրլիցիք նորէն սկսան իրենց նախկին ընթացքը բռնել, վասն զի Մարաշի թուրքերը զանոնք գրգռեցին ըսելով՝ «ամօթ չէ՞ ձեզի՝ որ կեավուրներու առջեւ այդպէս խոնարհիք նուաստութեամբ. ձեր թիւն ալ անոնց թուոյն հաւասար է, մանաւանդ որ դուք ս. կրօնքի հզօրագոյն պատնէշն ունիք (սիզտէ տին գուվվէթի վար)»։ Դուք գործեցէք ըստ առաջնոյն եւ եթէ ինդիր ծագի՝ մենք ալ անտարբեր չենք մնար, կ'օգնենք ձեզ »:

Այսպէս ըսելով նպատակին էր դարձեալ խռովութիւն ձգել մեր եւ աշիրէթներուն մէջ եւ մէկզմէկ ջարդել տալ իրարու. վասն զի ինչպէս մեզմէ, նոյնպէս եւ Թեճիրլիցիներէն դժգոհ էին, իրենք ալ շատ անգամ մնասուելուն համար ասոնց երեսէն: Յերեկ ատեն, շուկային մէջ յայտնի համարձակ յափշտակութիւններ գործել՝ սովորական բաներ էին Թեճիրլիցուց համար, եւ այդ շահատակութիւններ կը գործէին ամենուն վրայ առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան: Ուստի թուրքեր չի կրնալով անոնց ուղղակի բան մ'անել, կ'աշխատէին անուղղակի կերպով մնասել. անոնք ալ յիմարարար գործիք դարձած այդ թուրքերուն նենգաւոր թելադրութեանց՝ սկսան իրենց հին փողը հնչեցնել:

Զէյթունցիք խորհուրդ անելով՝ որոշեցին այս անգամ գործը հիմնապէս կարգադրել առանց արիւնհեղութեան. բողոքելով ասոնց անզուսպ ու բիրտ ընթացից դէմ կեդրոնական կառավարութեան առջեւ՝ պահանջել որ Զէյթունէն 50 ժամ հեռաւորութեամբ տեղ մը փոխադրուին անոնք ու հատատուն բնակարաններու մէջ զետեղուին:

Այս գործին համար ընտրուեցան Մեսրոպ վարդապետն ու տ. Մովսէս քահանան, որոնք Պոլիս երթալով 1859 ին՝ յաջողեցան իրենց խնդիր ընդունել տալու Սուլթան Մէճիտ կայսեր, որ զանոնք տեղաւորեց *Չոփու-թէ* կոչուած տեղը՝ Զէյթունէն 5 օր հեռաւորութեամբ։ Սակայն տեղւոյն կլիմային սաստիկ տաքութեան չի կրնալով դիմանալ անոնք, շատեր ջարդուեցան։

Թեճիրլեցւոց այս կռուոյն ժամանակ Պալճեան Հաջի Հալւոր աղան ոչ միայն քաջալեր ու խրախոյս հանդիսացաւ իւր ազդու խօսքերով, այլ եւ նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններ արաւ աղքատ պատերազմիկներուն տալով յօժարակամ ինչ որ պէտք ունէին՝ հաց, զէնք, ռազմամթերք եւ այլն գրեթէ ամիս մը շարունակ։

XXII.

Տ. Օհաննէս վարդապետ եւ կրթական վիճակ

Թէեւ իրենց քաջագործութիւններով մեծ անուն կը ստանային զէյթունցիք, ցաւալի բան էր սակայն, որ կրթական գործին համար իրենց ունեցած անհոգութեամբ ժամանակին պահանջած անհրաժեշտ դաստիարակութենէն ու լուսաւորութենէն անմասն կը մնային։

Այս պէտքը մասամբ լրացնելու աշխատեցաւ զառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը, որ 1848 ին Զէյթուն գալով՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մօտը դպրոց մը շինել տուաւ ու սկսաւ ինքը դասախօսել, օգնութեամբ տեղացի տ. Ղազար քահանայի, եւ առաջին անգամն ըլլալով՝ ուսուցանել զէյթունցի մանկանց հայերէն հին եւ նոր լեզուները, որոնք բոլորովին անծանօթ էին այնտեղ. նոյն իսկ վարժարանը ինչ բան ըլլալը չը գիտէին. հետեւաբար եւ այս արժանաւոր եկեղեցականը դարձաւ հիմնադիր մեր կրթական գործին։

այնուհետեւ զպրոցներն անընդհատաբար պահեցին իրենց գոյութիւնը Զէյթունի մէջ թէեւ արտաքին ձեռնտուութեամբ ու ազդեցութեամբ:

Օհաննէս վարդապետի ձեռնարկութենէն ութ տարի վերջ 1856 թուականին Կ. Պօսէն եկաւ Խաչատուր պատուելի Իւթիւճեանը եւ, առաջնորդ տ. Յովհաննէս եպիսկոպոսի ու Պալճեան մ. Հալւոր աղայի աջակցութեամբ եւ չորս իշխանաց հաճութեամբ, ձեռք զարկաւ վարժարանի մը շինութեան՝ քաղաքին դիմացը գտնուած մեծ արտի մը վրայ, որ կը պատկանէր Պալճեանց եւ որ յիշեալ Հալւոր աղան նուիրեց վարժարանին: Հիմնարկութիւնը եղած ատեն եպիսկոպոսին հրաւիրմամբ բոլոր ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ դիմեց նոյն արտը, վարդապետի բշ. օրը, յորում հանդիսաւոր ս. պատարագ մատոյց առաջնորդ սրբազանը, եւ յետ աւարտման՝ Իւթիւճեան պատուելին ազդու բանախօսութեամբ ուսման եւ կրթութեան կարեւորութիւնը զգացնելով հանդերձ ի սէր եւ ի միութիւն յորդորեց ժողովուրդը: Ի միջի այլոց ըսաց նաեւ, «Դուք, ո՞ զէյթունցիք, որ ազատ էք եւ ազատութեան համար կը կռուիք, գերութեան նշաններ կը կրէք ձեր վրայ. ձեր երիտասարդաց եւ պատանեաց ականջներէն կախուած գինդերն դարաւոր գերութեան մը յայտարար նշաններն են. մէկդի նետեցէք ատոնք, վասն զի գերի չէք դուք»: Ներկայ գտնուող բոլոր երիտասարդք ու պատանիք զգածուած այս խօսքերէն՝ իսկոյն հանեցին գինդերը իրենց ականջներէն՝ այլ եւս չը գործածելու հաստատ մտադրութեամբ:

Ափսոս, որ այս ազնիւ անձնաւորութիւնը դեռ եւս չը հասած իւր ցանկալի նպատակին՝ վաղահաս մահը շուտ խլեց զայն մենէ: շէնքը կատարելապէս աւարտ չի հասած, որուն համար Պալճեան իւր քսակէն շատ ծախք արաւ եւ որ այժմ

փլատակ մը դառնալով՝ հողի ու քարի կոյտ մը միայն մնացած է:

Պատուելին գերեզմանը կը գտնուի Զէյթունի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն գաւիթը:

Հինգ տարի վերջ — 1861 ին՝ Մաշկերտցի Շարօեան Սարգիս պատուելին եկաւ Զէյթուն դասատուութեան, բայց նա ալ երկար չի կրնալով ապրիլ՝ երեք տարի վերջը մեռաւ:

1865 թուականին դասատու կարգեցաւ բնիկ զէյթունցի Յարութիւն էֆ. Չաքրըեան, որ իւր ուսմունք առած էր Կ. Պօլիս, Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ: Այս ատենն էր, որ Գահիրէ բնակող արարկերցի Պօղոս էֆ. Կարապետեան ազգասէր անձը Զէյթունի դպրոցներուն նուիրեց 400 ոսկի՝ դպրոցական ուրիշ ամեն պէտքերովն հանդերձ: Միեւնոյն ատեն ալէքսանդրաբնակ զմիւռնիացի Թադւոր փաշա Յակոբեան ալ 200 ոսկի նուիրեց նոյն նպատակաւ, իւր կողմէն դասատու զրկելով պ. Կարապետ Տէր Մինասեան (այժմ՝ Վահան վարդապետ): Այս նուիրատուութիւններն կարեւոր զարկ մը տուին Զէյթունի կրթական գործին:

1880 թուականին ալ Հայոց Միացեալ ընկերութիւնը, ինչպէս շատ ուրիշ տեղեր, Զէյթունի մէջ ալ վարժարան մը բացաւ իւր կողմանէ տնօրէն-դասատու կարգելով յաջորդաբար Բարսեղ Վարդուկեան, Պօյաձեան, Աբահակեան, Պօյաձեան բ. անգամ, Սմբատ Բիւրատ Տէր Ղազարեան էֆէնտիները, ի վերջոյ Աւետիք էֆ. Կեսիսեան, որ 1895 ի պատերազմին մէջ արիաբար կռուելով նահատակուեցաւ եւ վարժարանն ալ փակուեցաւ՝ 16 տարի անընդմիջապէս շարունակուելէ յետոյ: Սակայն երկու տարի վերջը վարժարանը վերաբացուեցաւ պատրիարքարանի կողմէ եւ այժմ՝ դասատուութիւնը կը շարունակուի նոյն վարժարանի հին շրջանաւարտներէն երկուքի ղեկավարութեամբ:

Գառնեցի տ. Օհաննէս վարդապետը իրրեւ դասատու վարժարանին մէջ անձնուիրաբար աշխատելէ զատ, իրրեւ տիպար ճշմարիտ ու պարտաճանաչ եկեղեցականութեան՝ տաճարին մէջ ու անկէ դուրս ալ սնդադար խօսած իւր հոգեշունչ խրատներով բոլոր ժողովրդոց, մանաւանդ չորս իշխանաց մէջ եղած միութիւնը եւ համերաշխութիւնն աւելի եւս ամրապնդեց։ Սորա խորհրդով Պօլիս ղրկուեցան 4 երեւելի հայեր հին հրովարտակը նորոգել տալու սուլթան Մէճիտի եւս։ Այս անձինքն էին՝ մ. Եովհաննէս Շօվրօեան ու Նազարէթ Սուրէնեան իշխանք եւ մ. Հալւոր Պալճեան ու մ. Յակոբ Զազրեան, հարուստ դասակարգէ, որոնք յաջողեցան ի գլուխ հանել իրենց յանձնուած պաշտօնը Մատթէոս պատրիարքի եւ վառօդապետ Տատեան Պօղոս պէյի միջնորդութեանց շնորհիւ։

XXIII.

Խուրճիտ փաշա

Թեճիրլիցւոց գործին համար 1859 թուականին Պօլիս գնացող Մեսրոպ վարդապետը եւ տ. Մովսէս քահանան նոյնպէս աշխատեցան այս հրովարտակը կրկին նորոգել տալու սուլթան Մէճիտէն, բայց չյաջողեցան. ընդհակառակն կառավարութիւնը ջանաց, որ զօրաւոր հարուած մը տալով Զէյթունի՝ սարսափի ազդեցութեան տակ աւելցնէ անոնց 24.000 դահեկանի որոշեալ տուրքը եւ ի վաղուց անտի հաստատեալ դրութիւնը վերցնէ անկէ։ Ասոր համար Մարաշի կառավարիչ Խուրճիտ փաշան 1860 յունիս 8ին 12,000 կանոնաւոր ու բաղմաթիւ անկանոն զօրքերով եկաւ Զահան գետին եզերքը բանակեցաւ եւ թուրքաց միւս մասանց մէջ հաստատուած եղանակաւ տուրք պահանջեց Զէյթունէն, 12 տարուանը մէկէն։

Զէյթունցիք երեք սուլթաններէ հաստատուած հրովարտակին պատճէնը ցոյց տալով անոր՝ ըսին թէ մենք 30.000 դահկանէ աւելի տուրք չենք ճանչնար, անոր ալ կէսը մեր եկեղեցիներուն կը պատկանի: Փաշան հրովարտակին կարեւորութիւն չտալով ըսաց. «Պէն Ֆէրման թանրմամ. — ես հրովարտակ չեմ ճանչնար»: Այն ատեն Շովրօեան Հազօր (Ղազար) աղան պատասխանեց. «Եթէ դուք այդ հրովարտակը չէք յարգեր, մենք կը յարգենք եւ անով մեզի տրուած առանձնաշնորհման պահպանութեանը համար պատրաստ ենք յօժարակամ մեր արիւնը տալու»: Մի եւ նոյնը հաստատեցին միւս իշխանք ալ եւ պատգամաւոր եկող մարաշցի թօփլամ-օղլի Ալի էֆէնտիին ձեռքով իրենց գրաւոր պատասխանը հաղորդեցին փաշային իրենց սիրած ոտանաւորի հակիրճ ոճովը:

Շովրօղլու տա տէփի սէջլիմէմ գըսսա փուսա,
Եարտըմճըմըզ վար տըր հազըէթի իսա,
Պապամ վասիյէթի պու ալթմըշ քիսէ,
Վէրիպ սանա գարշը տուրուր Զէյթունլու:

Թարգմ. Շովրեանն ալ ըսաւ կարճ կը կապեմ ես.

Տէր Յիսուս Քրիստոսը օգնական է մեզ.

Վաթսուն քսակ կտակ եղած է հօրմէս.

Կուտայ քեզի, դէմ կը կենայ Զէյթունցին:

Փաշան սաստիկ կատղեցաւ, երբ որ այս խրոխտ լեզուով գրուած պատասխանը կարդաց, ու մեծ սպառնալիքներով նոյն Ալի էֆէնտին, որ Լէ-Ֆէնիկէպաշէ էր, միւս անգամ ղըկեց դրամը պահանջելու: Մերայինք պատասխանեցին՝ «Մատէմ քէնտիսի իւշ փատիշահլարըն Ֆէրմանընը թանրմայօր՝ պիպ տէ քէնտիսիսի թանրմայըզ. — քանի որ ինք երեք թա-

զաւորաց հրովարտակը չի ճանչնար՝ մենք ալ զինքը չենք ճանչնար» :

Այս միջոցին Պօլիս գտնուող երկու եկեղեցականներէն նամակ մը հասաւ զէյթունցւոց, որով հրովարտակի մասին իրենց ձեռնարկի անյաջողութիւն ծանուցանելով եւ այս առթիւ մղուելիք պատերազմն ականարկելով կ'ըսէին՝ «մի վախէք, կըպրօք ուր բամպօկն իլէ — մի վախնաք, զարկէք որ բամբակն ելէ» :

Նամակի այս խրախուսիչ լեզուն եռապատկեց իրենց եռանդն ու ոգեւորութիւն, եւ առիւծի նման մռնչալով անցան Զահան գետը, կատաղաբար յարձակեցան Մուրշիտի վրայ, որ շփոթած ուզեց փախչիլ, բայց ճամբան ալ կտրուած ըլլալով՝ նեղը մնաց ու աղաչեց, որ կրակը դադրեցնելով՝ թոյլտուութիւն անեն իրենց Մարաշ դառնալու Ախրտաղէն :

Մեր իշխանք վեհանձնաբար շնորհեցին խնդրուած թոյլտուութիւնը եւ Մուրշիտի այնքան մեծադիւրդ աղմուկով սկսած պատերազմը ջուրի պղպջակի մը նման ցնդեցաւ առանց հետք մը թողելու :

Ահաւասիկ Մուրշիտի բաժինն ալ .

Խուրշիտ փաշա տէտի՝ եազըգլար պանա,
Ախրտաղնա ասքէր էմրինիզլէ տէօնէ,
Զօգ գուրպան ատատըմ էվէլքի կիւնէ,
Գօշ գօյուն ավազլը Խուրշիտ փաշա պու :

Թարգմ. Խուրշիտ փաշան ըսաւ. «ինձ հազար աւաղ,
Թոյլ տուէք զօրքերուս դառնալ Ախրտաղ,
Առջի օրը խոստացեր եմ շատ մատաղ,
Խոյի ձայնով Խուրշիտ փաշան է ահա :»

XXIV.

Լեւոն՝ իբրեւ գաղափարական քարոզիչ.

Ազիզ փաշա:

Լեւոն մի քանի տարիներ՝ գրեթէ խաղաղ ու հանդարտ, մինչ 1861ին ձմեռը Հաճընէն Զէյթուն եկաւ Լեւոն անուն մէկը, որ ինքզինքը իշխան կ'անուանէր, ու չորս ամսոյ չափ մնալով այնտեղ՝ հանրագրութիւն մը պատրաստեց նոյն ժամանակի Փրանսայի վեհապետ Նափօլէօն Գ. կայսեր ներկայացնելու համար: Հանրագրոյն իմաստը այն էր թէ՝

« Մենք — Տօրոս լեւանց մէջ բնակող հայերս՝ 70.000 զէնք բռնելու կարող մարդ ունինք, կը փափագինք որ մենք մեզ կառավարելու առանձնաշնորհումն ունենանք, ասոր համար կ'աղաչենք Ձեր կայսերական վեհափառութիւնը, որ հաճիք միջնորդել Թիւրքիոյ կայսեր մօտ, որ մեր ցանկացած ազատութիւնը շնորհելով մեզ՝ հայ իշխան մը նշանակէ մեր վրայ իբրեւ կառավարիչ »:

Փարիզ գնալով Լեւոն ներկայացուց սոյն հանրագիրը Նափօլէօնի՝ որ կարեւորութիւն տալով անոր՝ այս իմաստով հրահանգ եւս ղրկեց Պօլսոյ Փրանսական դեսպանին, սա ալ իւր կարգին ղիմեց մեծ Նպարքոս Ալի փաշային, որ այսպիսի անակնկալ միջնորդութեան մը հանդէպ շուարած՝ վեց ամիս պայմանաժամ խնդրեց հարկ եղած քննութեան ձեռնարկելու համար. ապա փութաց ծպտեալ պաշտօնեաներ նշանակելու, որոնք, գալով նախ Հաճըն, ապա Մարաշ, Զէյթուն, ամեն բան աչքէ անցուցին, բայց նախայիշատակեալ 70.000 զինեալ մարդիկը ոչ ուրեք տեսնուեցան: Զէյթուն ունէր 1000 տուն, Մարաշ 3000, Հաճին 5000 տուն՝ որոնք անկարող էին այդչափ թուով զինավարժ մարդ հանել, ուստի այս իմաստով տեղեկագրեցին Ալի փաշային, բայց Զէյթունի

մասին կարեւոր ակնարկութիւններ կենալուն՝ խորամանկ եպարքոսը միտքը դրաւ մէջտեղէն վերցընել այս փոքրաթիւ, բայց անհանդարտ տարրը, եւ յատուկ այս նպատակաւ իբրեւ կառավարիչ Մարաշ ղրկեց Ազիզ փաշան, որ երիտասարդ զպրոցաւարտ մ'էր եւ հրահանգ ունէր Ալի փաշայէն ո՛ր եւ է պատրուակաւ Զէյթուն մտնելով կարճ ժամանակի մը մէջ բնաջինջ անել զբնակիչսն: Այս առիթն ալ շուտ ներկայացաւ քեթմանցի երկու թուրքերու մէջ տեղի ունեցած առեւանգութեան խնդրոյ մը պատճառաւ: Առեւանգող իպրահիմը պարտէզին մէջ սալոր հաւաքած ատեն իւր հակառակորդ իպիշի կողմանէ սպաննուեցաւ. այս դէպքն իմանալով, անոր ազգականները երբ որ եկան դիակը վերցընելու, իպիշ ընդդիմացաւ անոնց, սպառնալով որ զիրենք ալ կը մեռցնէ, վասն զի անթաղ պահելով զայն՝ կ'ուզէր գազանակեր ընել տալ զայն: Անոնք ալ ճարահատեալ դրակից Պէշէն գիւղ դիմեցին, եւ անոնցմէ օգուտ չը տեսնելով Արեգին գիւղի Կարապետ քեհեայի դիմեցին, որպէս զի այս գործին միջամտելով՝ ազատէ դիակը այդպիսի անպատուութեան մը ենթարկուելէ:

Այն միջոցին Մնի-տիւնեա Աստուածատուր իշխանի եղբայր Փանոս փաշան, որ չէլ փաշա եւս կը կոչուէր, Կարապետ քեհեայի մօտ գտնուելով՝ կը հաւանի եղած առաջարկին եւ կը յորդորէ Կարապետ քեհեան օգնել իպրահիմեանց՝ որպէս բարի դրակից: Նա ալ իւր փեսան՝ Վարդանեան Թակոր քեհեան եւ ուրիշ տասն անձինք հետն առած գնաց իպիշի մօտ եւ առաջարկեց, որ թոյլ տայ դիակը վերցնելու, բայց անի դարձեալ յամառեցաւ, եւ երբ այս կողմէն յարձակում եղաւ իւր վրայ՝ չարագործ իպիշը գնդակն ալ: ձակելով Թակոր քեհեան ալ սպաննեց ու փախաւ:

Այն ատեն երկու դիակներն ալ վերցնելով՝ Թակոր քեհեան Փրկիշ վանքը եւ իպրահիմը իւր յատկացեալ տեղը

Թաղեցիին: Յետոյ Կարապետ քեհեան Արեգինէն 70 հայ զինեալներու գլուխն անցած՝ գիշերով գնաց Բեթման գիւղը, ուր ապաստանած էր Իպիշ, ու 14 թուրք սպաննեց, բայց չկրցաւ դժբաղդարար ձեռք անցնել չարագործ Իպիշը: Մարաշի թուրք խաղախորդ մը՝ Կիւլ Ալի կոչուած՝ հոն կը գտնուէր. իւր ազգակցաց պատահած այս անցքէն յուզուելով՝ 14 սպանելոց արիւնաթաթաւ շապիկներն ի ձեռին գնաց բողբեց փաշային քեթմանցւոց կողմանէ:

Սոյն պատահարը պատուական առիթ մ'էր Ազիզ փաշայի՝ իւր ծրագիրը առաջ տանելու համար: Ուստի փութաց Զէյթունի չորս իշխանաց ուղղեալ պաշտօնագրով մը պահանջելու այն 70 անձինքը՝ որպէս զի ըստ օրինի պատժուին իրենց գործած ոճրին համար: Նամակաբեր քիւրտը եկաւ Փրկչի վանքը ու պաշտօնագիրը յանձնելով վանահայր Մամբրէ վարդապետին՝ պատասխան պահանջեց: Վանահայրը իրեն կանչելով չորս իշխանները՝ նամակը տուաւ անոնց, որոնք թուրքի մը կարդալ տալով իմացան եղելութիւնը, մինչդեռ անկէ առաջ բան մը չը գիտէին այս պատահած անցքերու մասին. նոյն իսկ Յակոբ քեհեայի մահը չէին լսած: Այսու հանդերձ եղածը եղած էր, պէտք էր պատասխան մը տալ փաշային, ուստի նոյն թուրքին գրել տուին թէ՝ «Այս ամեն չարեաց պատճառը Իպիշն է, որ ազատօրէն կը քայլէ. պէտք է զանի ձերբակալելով պատժէք, այնուհետեւ ալ մենք այն 70 անձինքը կը պատժենք այստեղ»:

Նամակը յանձնեցին քիւրտին. երբ փաշան առնելով զայն կարդաց՝ սաստիկ բորբոքեցաւ եւ երկրորդ նամակաւ մը կրակ ու բոց թափելով զէյթունցւոց գլխուն՝ խստիւ կը պահանջէր յանցաւորները, հակառակ պարագային՝ սպառնալով Զէյթունը բնաջինջ կործանել: Իշխանք առանց խռովելու այս խոշոր խօսքերէն միւս անգամ՝ պատասխանեցին.

«Փաշա էֆէնտի, ձեր գրութիւններէն բացայայտ կ'երեւայ, թէ մտադրած էք անպատճառ մեր հետ զարնուելու. հրամանեցէ՛ք, պատրաստ ենք ձեզի դէմ ալ փորձելու մեր զէնքերու ուժը, ինչպէս ձեր նախորդաց դէմ. մենք ոչ թէ 70 հայ՝ 70 հաւ ալ չենք զրկեր ձեզ. այսպէս գիտցած ըլլաք. *իւլէճէյն* վար իսէ՛ *իւլէճէյն* Կէ վար — գալը կայ, տեսնալն ալ կայ (եթէ գաս՝ կը տեսնես): Եթէ դուք ձեր թագաւորին ապաւինած էք՝ մենք ալ մեր Աստուծոյն ապաւինած ենք »:

Ազիզ փաշա իսլամական մոլեռանդութեան բոլոր թափովը ոգեւորուած՝ շուկաները, փողոցները մոռնետիկ կանչել տուաւ, որ զէնք բռնելու կարող ամեն իսլամ կամաւոր գրուի այն բանակին, որ պէտք է արշաւէր Զէյթուն: Եւ ահա քաղաքէն ու շրջականներէն գունդագունդ եկան խռնուեցան ահազին բազմութեամբ խաժամուժ ամբոխի մը ամեն կարգի ներկայացուցիչները՝ իրենց յատուկ տարազներով, պէյեր, շէյխեր, մօլլաներ, էսնաֆներ, գեղջուկներ եւայլն: Ասոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէին չէրքէզները, որոց խոստացած էր Ազիզ փաշա Զէյթունի մէջ բնակեցընել զիրենք, եթէ յաջողի նուաճել զայն:

12.000է բաղկացեալ սոյն խաժամուժին գլուխն անցած Ազիզ փաշա եկաւ Ջահան գետին եզերքը բանակեցաւ 1862 յունիսի վերջերը: Մեզմէ 500ի չափ անձինք Մնի-տիւնեա Աստուածատուր եւ Շովրօեան Հազօր աղաներու առաջնորդութեամբ վնացին անոնց բանակին առջեւը դաշտանման վայր մը, որ *Չառլու-Կէրէի-Էֆէի* կը կոչուի, ու այնտեղ դիրք բռնեցին թշնամւոյն անցքն արգիլելու համար: Այս դիրքը անյարմար ըլլալով միւս իշխանք ընդդիմացան անոնց ծրագրին, բայց անօգուտ, վասն զի անոնք պնդեցին իրենց որոշման վրայ: Թշնամիք գիշերայն Ղազմա կոչուած տեղէն դաղտագողի անցնելով գետը՝ ամենայն զօրութեամբ յարձա-

կեցան մերայնոց վրայ, որոնք մեծ քաջութեամբ ու ոգեւորութեամբ կռուեցան թէեւ, սակայն տեղւոյն անյարմարութեան եւ իրենց թուոյն անհամեմատ սակսւութեան պատճառաւ նահանջեցին ու խոյս տուին մինչեւ Զէյթուն, կռուոյն վայրը թողլով 72 հայ մարտիրոսներու դիակը, որոց վրայ մինչեւ այժմ կ'ողջայ ժողովուրդը: Այստեղ ինկան նաեւ նախայիշատակեալ երկու թուրք անձնուէր նահատակները (տես «Նախազգիտե՞լք ի վերջ»): Այս անձնական կարեւոր կորուստներէ զատ՝ նիւթական մեծ փնամներ ալ եղան, վասն զի այն օրը այրեցին թուրքերը ամբողջ Արեգին գիւղը, իսկ Զէյթունի վրայ եղած արշաւանաց ատեն ալ աշիրէթներն այրեցին Աւագ-Նալ գիւղը՝ Թշնամոյն կորուստն էր 200 հոգի, բայց յաղթութիւնը իրենց կողմն ըլլալով ամենամեծ ուրախութեամբ այն օրն իսկ յառաջացան մինչեւ Ջերմուկի դաշտը, որ Զէյթունէն 1 1/2 ժամ միայն հեռաւորութիւն ունի, իսկ մերայինք դիրք բռնեցին Սաղիւր կոչուած տեղը Թշնամոյն բանակին դէմ՝ կէս ժամ հեռու անկէ:

Նացութիւնը ծանր էր եւ վտանգը մեծ, որոյ նմանն անցելոյն մէջ չէր պատահած: Բայց զէյթունցին յուսահատիլ չը գիտէ բնաւ: Ամբողջ Զէյթուն ոտք ելաւ, նոյն իսկ ծերերն ու պատանիները եւ զէնք բռնելու կարող կիները: Զորս իշխանք ի խորհուրդ գումարեցան վանքին մէջ եւ լուրջ դիտողութիւններ փոխանակելէ յետոյ իրենց զինուորական կարգադրութիւններն արին: Ամբողջ պատերազմողներու թիւն

¹ Այն օրն իսկ Ս. Փրկչի վանքը խուժելով հոն դանուող չմշկածագի Մամբրէ վարդապետը եւ արեգինցի Նարապետ անուն երիտասարդը սպաննեցին եւ շուն մ'ալ զարնելով վարդապետին քովը երկնցունցին՝ բերանը անոր բերնին մօտ դնելով: Այդ վարդապետը մնացեր էր վանքը ուշք չը դարձնելով Մնացական Սէմերճեանցի խորհրդին եւ նախազգուշութեան, որ (Սէմերճեան) թուրքաց զօրքի գալէն մի ժամ առաջ Զէյթուն փախցուց վանքէն այնտեղի բոլոր սրբազան անօթները:

էր 5.000, որոնք մասերու բաժնելով՝ ամեն մէկուն տեղն ու պաշտօնը նշանակեցին՝ խիստ կարգապահութիւն պատուիրելով : Յիշատակաց արժանի է այն որոշումը, որով դեռահաս կանայք եւ օրիորդք ինք զինքնին Շուղուր գետը պիտի նետէին լաիրշ թուրքերու անարգ կրից չմատնուելու համար, երբ պատերազմին բաղդը ձախորդ երթար : Այս պատճառաւ անոնք ամենն ալ հաւաքուեցան Նաղուպեան թաղի մէջ բարձր կամուրջի տները :

Պատերազմը չսկսած՝ փաշային կողմանէ պատգամաւոր եկան Կեալուր-տաղիի եւ Պուլանըզի տէրէպէյի Փէդդահ օղլի Ազէ պէյ եւ մարաջի ղաթըրճիպաշի Ղարաճա անուն հայը, որոնք յայտարարեցին թէ՝ «վաղը յարձակման պիտի սկսուի, սակայն փաշան խղճալով ժողովրդեան վրայ կը փափագի, որ գործը խաղաղութեամբ վերջանայ, ուստի կը պահանջէ որ Կարապետ քահանայ եւ Վարդանեան Զափարը իրեն յանձնէք. այս չափով գոհ մնալով պիտի ձգէ երթայ» :

Իշխանք պատասխանեցին՝ «մենք մեր նախկին որոշման վրայ հաստատ կեցած ենք, հաւ մըն ալ չենք յանձներ փաշային» : Այս պատգամաւորութիւնը կրկնուելէ յետոյ երրորդ անգամին բաւական զիջում անելով՝ փաշայի ներկայացուցիչները ըսին՝, «Եթէ պահանջուած մարդիկը յանձնելը հաճելի չէ ձեզ, գէթ երկու ուրիշ աննշան անձնաւորութիւն անոնց փոխարէն կրնաք զրկել, որպէս թէ փաշային ուզած մարդիկն են. ասով չարիքը մէջտեղէն կը վերնայ», — «Անկարելի է այդպիսի նենգութեամբ երկու անմեղներ զոհել ուրիշներու փոխարէն՝ որ ըստ մեզ աճմեղ են նոյնպէս», պատասխանեցին իշխանք. — «Եւ սակայն, յարեցին պատգամաւորները, բազմութիւնը խիստ մեծ է եւ հետզհետէ աւելնալու վրայ. փաշային հրամանին տակ գտնուած 40.000 կամաւորներէն¹

¹ Մարաշ այն ժամանակ կանոնաւոր զօրք չկար : Այդ 40.000 կամաւորներու հետ կային միայն 50 զինուոր, այն ալ թնդանթաձիգ :

զատ 12.000 ալ 12 պէյերու հրամանին տակ կը գրտնուին. այսչափ ահագին բազմութեան չէք կարող դիմադրել»,

Այն ատեն Շօվրօեան Հագօր իշխանը լի ցասմամբ եւ խորին արհամարանօք գոռաց. «Ձեր այդ 12 պէյերն ալ, անոնց ընկերացող Օսման պէյն ալ, հրամանատար Ազիզ փաշան ալ ճանճերու չափ արժէք չունին մեր աչքին. ինչ որ կրնան՝ թող անեն անյապաղ. զնա՛ այսպէս բարեւ խօսէ. մենք շատ պէյեր ու փաշաներ խայտառակարար փախուցած ենք, Աստուծով ասոնք ալ իրենց փառքին կը հասցընենք. մենք ամենափոքր զիջում մ'իսկ չենք աներ, ընդհակառակն՝ կ'ուզենք, որ յարձակումը տեղի ունենայ, որպէս զի մենք ալ պատեհհուութիւն ունենանք այն սպաննուած 72 անձանց եւ վանքին մէջ ձեր բարբարոս փաշային խժոժարար սպաննել տուած վարդապետին ու իւր ընկերոջ վրէժը լուծելու»:

Բանակցութիւնը դեռ լրացած չէր՝ երբ Զէյթունի մօտէն գիւղացի թուրք մը, Թօռուն-օղլու Ահմէտ անուն, հեւ ի հեւ եկաւ իշխանաց մօտ լուր տալու, թէ «Պայազիտ-օլլու Ահմէտ փաշան ալ 5.000 զօրքով կու գայ եւ արդէն Աւազ 'իէտիկի կիրճը մտած է. ես կերպով մը համոզեցի զինքը, ըսաց, որ այնտեղ սպասէ քիչ մը, եւ ահա՛ ձեզ կ'իմացնեմ, վասն զի ես վայելած եմ ձեր բարիքը»:

Ասի այն Ահմէտ փաշան էր, որ զէյթունցւոց պաշտպանութեամբ Մարաշի կառավարիչ եղած էր եւ այժմ ալ ապերախտութեամբ անոնց դէմ կռուելու կու գար: Ուստի ամենէն առաջ այս անպիտանին լաւ դաս մը տալու համար պատգամաւորները այնտեղ արգիլեցին ու 500 սպառազէն հայեր զատելով զըկեցին անոր դէմ: Ասոնք երթալով իրիկուան մօտ յարձակեցան թուրքերու վրայ՝ երբ անոնք կերակուր ուտելու զբաղած էին, եւ բաւական մարդիկ կոտորելով

15 հոգի ալ գերի բռնած՝ կէս գիշերին վերադարձան յաղթական երգեր երգելով :

Մինչդեռ հայք ոգեւորուած յաջորդ օրուան մեծ պատերազմին կը պատրաստուէին¹, Ահմէտ փաշայի փախստական գունդը խուճապով հասնելով մեծ բանակը՝ իւր երկիւղե սարսուռը կը ծաւալէր բոլոր զօրաց վրայ: Գրեթէ միեւնոյն երկիւղե ազդեցութեան տակ վհատեցուցիչ լեզուաւ խօսեցան պատգամաւորներն ալ, որոնք այլ եւս արտօնուած ըլլալով վերադառնալով՝ հաղորդեցին սպայակոյտին հայոց տուած պատասխանը:

Այն գիշերը քահանայք հսկում կատարեցին Ս. Աստուածածնի վանքը, որուն ներկայ գտնուեցան բոլոր զէյթունցիք² եւ շատեր հաղորդուելով Բրիտոսի ս. մարմնոյ եւ արեան՝ հոգեւորապէս ալ սպառազինուեցան: Այնուհետեւ եկեղեցականաց ու իշխանաց կողմանէ համառօտ բանախօսութիւններ ըլլալով ժողովրդեան ունեցած խանդն աւելի եւս արծարծեցաւ, այնպէս որ անհամբեր կը սպասէին պատերազմի սկզբնաւորութեան ժամուն: Արտասանուած բանա-

¹ Իշխանք կարգադրեցին այսպէս. Եազուպեան իշխան 1500 զէյթունցիներով պէտք է կանգնէր Աւագ-կալ գիւղը բանակած զօրքին դէմ (12 զէյթունցի «Ի՛վանի-բո» դէմ), Սուրենեան եւ Շօվրօեան իշխանք պէտք է բանակէին Ջէյթունի դիմաց քայքայուած ճեմարանի մէջ 1500 հոգով, եւ Ենի-տիւնիա իշխանն ալ 1500 մարդով պէտք է դարան մտնէր Աստուածածնայ վանքի եւ Ջէյթունի մէջտեղը գտնուող ձորին մէջ. ասոկէ զատ իշխաններու եզրաքց հրամանատարութեան տակ գրուեցան 500 հոգի, որոնք պատուէր ստացան մօտ երկու ժամ կռուիլ թշնամոյն դէմ եւ ապա յաղթուած ձեւանալով փախուստ տալ դէպի Ջէյթուն եւ այդպիսով դարանաւ կանխուել վրայ բերել թշնամին: Այդ բոլորէն, ըստ կարգադրութեան, Ջէյթունի մէջ կանխները պիտի հնչեցնէին՝ դարանականքներուն իմաց տալու համար:

² Մեր պատերազմիկները նոյն գիշերը քիչ մ'աւաջ վերադարձեր էին Սադիրէն, այնտեղ թողլով քսան հոգի պահակներ, եւ այժմ կը գտնուէին վանքը:

խօսութեանց համառօտ բովանդակութիւնն այս էր թէ՛
 “Քրիստոնեայ ըլլալնու համար է, որ այսչափ կը հալա-
 ծուինք, ուստի անվախ պատերազմինք՝ հաւատարմով թէ
 մեր կրօնի հիմնադիր երկնաւոր Վարդապետը մեզ պիտի
 պաշտպանէ. եթէ մեռնինք, նահատակաց ու մարտիրոսաց
 կարգը պիտի դասուինք. եթէ մեռցնենք ու յաղթանակը
 չաշինք, խաչը պիտի բարձրանայ եւ ս. եկեղեցին փառաւո-
 րուի մեզմով”:

1862, օգոստոս 2ին, երբ առաւօտ եղաւ, թուրքաց
 զլխաւոր բանակը, 40.000 կամաւորներէ բաղկացեալ եւ
 2 թնդանօթներով, Ազիզ փաշային հրամանատարութեամբ
 յառաջ խաղաց Սաղիւրի գծով, եկաւ “Պիւչախչիւնց-մօտ”
 (Պուչախչոնց բլուր) ըսուած տեղը կայնեցաւ. Աւագ-կալ
 գիւղի մօտ բանակած 12.000 թիւրքմէն աշիւթներն ալ
 Պայազլուտ-օղլու Սուլէյման փաշայի որդի Օսման պէյին հրա-
 մանատարութեամբ՝ Զէյթունի հարաւէն $1\frac{1}{2}$ ժամու հե-
 ռաւորութեամբ ծռելով իրենց ճանապարհը՝ անցան Զէյթիլքի
 դաշտէն ու Անի ձորէն եւ եկան մեծ բանակէն քառորդ ժա-
 մու հեռաւորութեամբ շարուեցան մեր ճեմարանի մարտկոցին
 դէմ: Ադ թիւրքմէն սէկմէններուն (պաշտպօզուկներուն) հե-
 ռանայէն ետքը, Նաղուպեան իշխան իւրայիններուն հետ՝ ակ-
 ռանին կրճտելով ձեռնունայն ետ դարձան եւ միացան ճե-
 մարանի մէջ գտնուած 1.500 զէյթունցիներուն, որով 3.000
 հոգի եղան այդտեղ:

Մեր իշխանները պատուիրեցին մեզ հրացան չարձակել
 հեռուէն, խնայել մեր գնդակներուն, մինչեւ թշնամիք այն-
 քան մօտենան, որ “վառօղն ալ գնդակին հետ փորերնին
 մտնայ”:

Թուրքերուն թնդանօթները սկսան քիչ մը ետքը որո-
 տալ, իսկ թիւրքմէններու կողմէն առաջին անգամ Ղարաքե-

հեա-օղու Ղարաբեհեա նախամարտիկը ձիարշաւ ըրաւ դէպի ճեմարանի մարտկոցը: Եաղուպեան Թաղի Խորհրդարանի մըխար(մահտեսի) Վանէս յայտնի նշանառու հրոսակը խնդրեց իշխաններէն, որ իրեն Թոյլ տան առաջին գնդակը նետել այդ յանդուգն Թիւրքմէնի վրայ, եւ Թոյլտուութիւնն առնելով առաջին հարուածով ձիուն վրայէն գետին տապալեց անօրէնր, որուն մէկ Թուշէն մտեր՝ միւսէն ելեր էր գնդակը, Թափելով բերնին ակռաները: Մինչեւ այժմ՝ ալ այդ Թիւրքմէնը կայ, Օսմանիա գիւղաքաղաքը Գեաւուրտաղի մէջ կ'ապրի եւ Թուշերուն վէրքերու հետքերը ցոյց տալով կ'ըսէ, « Զէյթուն եատիկեարը, (Զէյթունի յիշատակն է):

Վիրաւորուած Թիւրքմէնը գլորուած տեղէն կաղալով, սողալով փախաւ իր բանակատեղին: Ընկերները ադ տեսնելով սարսափահար եղան եւ այլ եւս մէկն ալ տեղէն չչարժեցաւ: Այդպիսով այդ կողմը կռիւր գրեթէ դեռ չսկսած զադարեցաւ:

Մինչ այդ՝ միւս կողմը Պուշախնոց բլուրէն սկսան դէպի Աստուածածնայ վանքը քալել զլիսաւոր բանակին չորս դրօշակակիրները, անոնց ետեւէն ալ 200ի չափ շէյխեր ու տէր-վեշներ ձեռքերնին տեսակ տեսակ գործիքներով, գողգողալով, անէծք Թափելով զէյթունցւոց վրայ եւ օգնութիւն հայցելով Ալլահէն Թուրքերու համար. « Հիւ, Ալլահ, Հիւ, քիւ Ֆարը հէլաք էյլէ, իսլամա գուվվէթ վէր. — Ով Աստուած, անհաւատ հայհոյիչը ջախջախէ, իսլամին զօրութիւն տուր »:

Վանքի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր 75 ամեայ հերոս Մարտիրոսեան մահտեսի Գրիգոր աղային (մըխար Գուգուր էղէն), որ իրեն հետ ունէր 7 հրոսակ եւ մի քանի 10—15 տարեկան դպրոցականներ՝ ամենքն ալ զինեալ:

Դրօշակակիրները մօտենալով վանքին դիմեցին անոր մեծ դռուր, բայց զանաղան անկիւններէն արձակուած զըն-

դակները գետին փռեցին չորսին ալ դիակները: Այն ատեն թուրք բանակէն խուժք մը կռուողներ նետուեցան դէպի նոյն տեղը եւ սկսան կացիններով ջարդել դուռը, բայց ներսէն պարպուած հրացանները շատերուն սպաննելով սարսափ ազդեցին անոնց եւ ի փախուստ դարձուցին: Այդ թուրքերու ձեռքով սպաննուեցաւ վանքի միաբան Գալուստ վարդապետը, որ անխոհեմաբար այդ վտանգաւոր պահուն վանքի պարտէպն իջեր էր դուռ մ'ժողվելու, չուզելով պտուղը թողնել թուրքին:

Այնուհետեւ թուրքի վանքը հանգիստ թողին եւ մօտ հազար հոգի վանքի վերեւէն Ղաթ կամ Զարթօշ քօրըսուած տեղէն ուզեցին անցնիլ՝ Զէյթուն իջնալ: Սակայն այդտեղ անոնց կը սպասէին 500 կտրիճ զէյթունցիներ, որոնց նախօրէն պատուիրած էին իշխանները քիչ մը կռուելէն ետքը յաղթուած ձեւանալով փախչիլ դէպի իրենց դարանակալ ընկերներու կողմը: Անոնք տեսնելով՝ թուրքեր սկսան կատաղի կռիւ մը. թնդանօթներ կորոտային անդադար եւ հրացանի գնդակները կարկուտի նման կը տեղային: Մերայինք 2 ժամի չափ քաջ դիմադրութիւն ցոյց տալէն ետքը իբր պարտեալ ի փախուստ դարձան: Թուրքեր սկսան հալածել անոնք՝ դիմելով այն կողմ, ուր Մնի-տիւնեա իշխանը դարան էր մտած իւրայիններով:

Դարանամուտք սպասեցին մինչեւ մեր կտրիճներուն փախուստէն քաջալերուած թուրքերը խրոխտաբար անցան արեւելեան ձորին կամուրջը եւ՝ «Անքնայ քարոտկ, ին (Անքանի քարտակ) մօտ չէրքէզներէն մէկը բռնեց պարտէզներէն վերադարձող Մաւրը անունով հայ կնոջ մը թեւէն: «Ձիս սպաննեցէք, ճչաց հայ կիներ, չէրքէզները զիս չի տանեն»: Իր փեսան, որ դարանամուտներէն մէկն էր, քարի մը ետեւէն հրացանը պարպեց, եւ չէրքէզը վայր իյնալով գլորուեցաւ

ՀԷՅԹՈՒՆՅԻ ՄԸ:

ձորը եւ Մաւրըն փախաւ Զէյթուն: Այդ բոպէին Զէյթունի մէջ սկսան զարնել կոշնակները (ընկուզի փայտէ եւ պողպատէ շինուած): Դարանամուտք դուրս ցատկեցին իրենց թազատեան տեղերէն եւ շրջապատեցին թուրք զօրագունդը: Այնպիսի աղմուկ մը բարձրացաւ, որ կարծէք երկինք երկիր գողաց: Թնդանօթներուն որոտը, հրացաններուն ձայնը, կռուողներուն աղաղակները, կոշնակներուն դղրդիւնը, անասուններուն բառաչը իրար խառնուեցան: Հայերը այնպիսի ճշդութեամբ կրակ կ'ընէին, որ հարուածներէն եւ ոչ մին կը վրիպէր իւր նպատակէն եւ թշնամիներուն դիակները դէզ ի դէզ կը կուտակուէին ձորին մէջ, որ այնուհետեւ սկսաւ « Կոտորածի ձոր » (Գրոգըն-տէրէսի) կոչուիլ:

Թուրք զօրքին այդ զօրագունդին մեծամասնութիւնը եւ ամենէն աւելի եռանդով կռուողները չէրբէզներն ըլլալով ամենէն շատ կորուստն ալ անոնք տուին 756 դիակ թողլով ճակատամարտին տեղը իրենց 9 պէյերուն հետ, որոնց անունները գրուած էին իրենց սուրերուն վրայ: Այդ ջարդը այնքան սաստիկ ազդեց մինչեւ այն ատեն Զէյթունի նկատմամբ անփորձ չէրբէզներուն վրայ, որ անոնք իրենց աղքատ թուրքերէնով առած մը յօրինեցին, որ մինչ այժմ կ'ըսեն՝ « Մարաշ տուրաղան, Զէրբէզ վարաղան, Զէյթուն վուրաղան, աման աման, փեպք եաման », (Մարաշը կեցեր է, չէրբէզը կը յարձակի, զէյթունցին կը զարնէ, վայ մեզ, վայ մեզ, շատ անխիղճ են):

Մինչդեռ արեւելեան ձորին մէջ մեր դարանակալք այսպէս դաս կուտային չէրբէզներուն, անդին 10 բոպէ հեռաւորութեամբ մեր քահանայից դասը մէկ ձեռքին մէջ զէնք, միւսին մէջ խաչ ու աւետարան՝ կը կարդար Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաց երգը՝ « Արի, Աստուած հարցն մերոց, որ ապաւէնդ ես նեղելոց. հաս յօգնութիւն ծառայից քոց, լեր օգնա-

կան ազգիս հայոց», եւ անոնք շրջապատող սպառազէն խումբը կ'աղաղակէր բարձրաձայն՝ «կեցցէ հայ, կեցցէ քրիստոնէութիւն»։ Այդտեղ կը գտնուէր մեր դրօշակակիրը՝ Աստուածածնայ վանքի տիրացու Մկրտիչ Զօփուռեանը՝ որ ուսին յենած կը պահէր երկար ձողի մը ծայրը գամած խաւ ելե՛ծ (խաչվառը) Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ մեծ պատկերով։ Անոր քովն ալ տէր Ղազար ուսեալ աւագ քահանան երկիւղածութեամբ կը կրէր Գող Ղապի հռչակաւոր Աւետարանը իբրեւ տապանակ ուխտի։

Այստեղ երեւան եկաւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան եւ անձնուիրութեան այն վսեմ ոգին յանձին Մարկոս աղա Թաճեանի, որ հազուադէպ իրողութիւն մը չէ սակայն զէյթունցոց համար։ Սա մօտենալով աւագ քահանայ տէր Ղազարի, որ կը նախագահէր բանակին մօտ հսկում կատարող եկեղեցական դասուն, յայտնեց անոր իւր խորհուրդը, որ յղացած էր շուտով վերջ տալու համար այս վտանգաւոր պատերազմին։

«Տէր հայր, պիտի երթամ Թնդանօթաձիգն սպաննեմ», ըսաց նա հանդարտութեամբ։ — «Անմիտ, աղաղակեց քահանան, մեռնելո՛ւ կ'երթաս»։ — «Այո, պատասխանեց քաջասիրտ Մարկոսը. գիտեմ թէ պիտի մեռնիմ, բայց ուրիշները պիտի ապրեցնեմ»։ — «Օրհնեալ ըլլաս, որդեակ, ըսաց քահանան յուզեալ սրտով. գնա՛, Տէրը յաջողէ»։ Եւ իսկոյն անհետացաւ մեր վեհօգի Մարկոսը. մերթսողալով, մերթ քալելով՝ ամենայն զգուշութեամբ մօտեցաւ Թնդանօթաձիգին, քաշեց հրացանին բլթակը եւ թաւալազոր ձգեց մարդը հրամանատար Ազիզ փաշայի ոտքերուն տակ. թշնամիի գնդակ մ'ալ զինքը տապալեց, բայց նա արդէն հառած էր իւր նպատակին։

¹ Յետոյ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս անուամբ։

Փաշան այս անակնկալ յանդգնութենէն եւ չէրքէզներուն պարտութենէն զարհուրելով վճռեց փախչել, բայց սարսափի տպաւորութիւնը այնքան մեծ էր, որ ամբողջ մարմնով կը դողար եւ իրեն ներկայացուած ձիին վրայ չէր կրնար նստիլ, վասն զի ծունկին կապերը թուլած էին. հարկ եղաւ վերջապէս մարդու մը շալակ դնելով զայն փախցնել այնտեղէն: Այս փաշայակիր անձն էր Շաքարենց Գալուստ անուն հայազգին, որ իբրեւ ջորեպան բանակին մէջ կը ծառայէր: Զայս տեսնելով միւս պետերը եւ զօրքերը սկսան իրենք ալ խառն ի խուռն փախչել՝ շատ զէնք եւ ռազմամթերք թողլով բանակին մէջ 2 թնդանօթներով միասին, զորոնք մեր մարդիկ Զէյթուն փոխադրեցին մեծ հանդիսով, իսկ փախստական զօրքերը մինչեւ Զահան գետը հալածելով՝ բաւական մարդիկ ալ այնտեղ կոտորեցին՝ մեծաւ մասամբ չէրքէզ շատեր ալ գետամոյն եղան: Զէյթունցիներն այսօր իսկ կը յիշեն իրենց քաջ հերոսը ամեն անգամ, երբ Ազիզ փաշայի պատերազմի վրայ խօսք ըլլայ:

« Զէյ կիտի Տէշճիւնց Մերկիւս աղօ, գեղջէն համօր հիգէն տվօվ. թօփճին կպուց, զգեղջէն է հիգէն խլասից. — Ա՛խ, Թաշճեան քաջ Մարկոս աղան, գիւղին՝ համար հոգին տուաւ. թնդանօթ աճիգը սպաննեց, գիւղին հոգին ալ ազատեց »:

Պատերազմը վերջացաւ կէսօրին եւ մենք վերադարձանք Աստուածածնայ վանքը: Այդտեղ մեծ հանդիսով թաղեցինք վանքի գերեզմանատան մէջ մեր հինգ նահատակները՝ վերոյիշեալ Գալուստ վարդապետն ու Մարկոս աղա Թաշճեանը եւ երեք ուրիշ քաջեր՝ Աբարտեան Զօպու, Թորոսենց Յակոբ ու Գուգուրենց Փանոս (վերջին երկուքը Արեգին գիւղէն):

¹ Զէյթունը գեղ (գիւղ) կը կոչուի միշտ տեղացւոց լեզուով:

Թաղումէն ետքը սկսան հնչեցնել ուրախութեան կոչ-
նակները, եւ բոլոր ժողովուրդը փութաց եկեղեցի ու սկսաւ
ծնկաչոք երգել Յովնանու ապաշխարութեան շարականը,
ապա Յարութեան շարականը, որ շատ կը յայրմարէր դէպքին՝
«Փարաւոն հանդերձ կառօքն ընկղմեցաւ ի հոսանս ջուրց եւ
որդիքն Դարայելի գնացին ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն»։ Արարո-
ղութիւնը վերջանալէն ետքը ամենքը ողջոյն կուտային իրարու
«շնորհաւոր նոր տարի» ըսելով (Թէպէտեւ օգոստոս 2ն էր),
որովհետեւ այդ օր Զէյթուն ահռելի վտանգէ մը ազատեցաւ։

Թշնամիներուն դիակներն ալ անուշադիր չթողին մե-
րայինք։ Զէյթունի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը կանչեց
իր քով գէյթունաբնակ թուրքաց մօլլա Մուսթաֆան (որ
այնքան հայասէր էր, որ Զէյթուն մզկիթ չըլլալուն՝ ամեն
կիրակի հայոց եկեղեցի կու գար իր աղօթքն ընելու) եւ հրա-
մայեց անոր, որ երթայ սպաննուած թուրքերուն դիակները
թաղէ ըստ իսլամի օրինաց։ — «Մեծ մեղք կ'ընեմ, առար-
կեց մօլլան, եթէ իսլամի ծիսօք թաղեմ այդ անպիտան-
ները, վասն զի անմեղներու արիւնը խմելու եւ մեր կանանց
պատիւը բռնաբարելու եկած էին անոնք»։ Սակայն եպիսկո-
պոսը պնդեց իր ըսածին վրայ եւ մօլլան մեծ փոս մը փորել
տալով մահմէտականներուն՝ բազմաթիւ դիակները թաղեց
մէջը։ Պալճեան մահտեսի Հալվոր աղան դիակի գլուխ հրե-
սուն փարա վճարեց թաղող թուրքերուն։

Այդպէս ուրեմն այդ պատերազմին մէջ թշնամոյն մօտ
երկու հազար սպաննուածներուն ու խեղդուածներուն դէմ
մենք ունեցանք ընդ ամենը 77 կորուստ՝ 72ը առաջին օրը
Չաքրը-տէրէի եւ 5ը մեծ կռուին մէջ։ Թուրքաց արձակած
թնդանօթներու 41 ռումբերէն միայն սեւ էջ մը սատկեցաւ,
որ կ'արածէր Պոստանինց արտը եւ որ անմահացաւ Զէյթունի
երգերուն մէջ։

Սէնէ պին սէքիզ եիւզ այլթմըշ իքիտէ,
 Բուսի աղօսթօսուն հէման իքիտէ,
 Ձերքէզէր գըրըւոր գըրգըն քէօփրիւտէ,
 Լաշէլեր չօգլուղու գուշար իւրքիւտէ:

Ազիզ փաշա կէլտի՝ թօփունու գուրտու,
 Գըրդ պիր կիւլէ աթուպ՝ պիր մէրքէպ վուրտու,
 Թաշճեան էլիյլէ թօփու վուրուտու,
 Փաշա գօրգուպ հէման եէրէ սէրիլտի:

Փաշանըն տիզէրին պաղը չէօզիւլտիւ,
 Գօրգու թէլաշընտան պաղըր իւզիւլտիւ,
 Ձերքէզէր գաֆասը եէքտէն էզիլտի,
 Օրտու գըրգ պին իքէն հէման պօզուլտու:

Թարգմ. Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
 Յունական օգոստոս ամսուն երկուքին,
 Ձերքէզք ջարդուեցան Գըրգընի քէօփրին.
 Դիակաց կոյտերը թռչունները վախցրին:

Ազիզ փաշան եկաւ թնդանօթ լարեց,
 Քառսուն մէկ ուումք նետեց, մի էշ գլտորեց.
 Թաշճեանը թօփչին զարկաւ տապալեց,
 Փաշան ալ սոսկումէն գետին փռուեցաւ:

Փաշային ծունկերուն կապը քակուեցաւ,
 Վախ ու սարսափէն լեղին պատուեցաւ,
 Ձերքէզաց գլուխը մէկէն ճզմուեցաւ.
 Քառսուն հազար զօրք էր՝ իսկոյն ցրուեցաւ:

Ազիզ փաշայի բանակին իբրեւ օգնական եկած էին
 հազարական եւ աւելի զօրքերով հետեւեալ աշիրէթները:

1. Չագալը քիւրդ	7. Նետիրլի թիւրքէն
2. Աղմալը քիւրդ	8. Պէկթաշը թիւրքէն
3. Սինեմինլի քիւրդ	9. Գումարը թիւրքէն
4. Գըլըճը քիւրդ	10. Պօղպօղան թիւրքէն
5. Ավշար թիւրքէն	11. Ճէրիտ թիւրքէն
6. Ռէհանը թիւրքէն	12. Թեքիրլի թիւրքէն

Ասոնց ամենուն հրամանատարն էր մարաշցի Պայաղիտ օղլու Օսման պէյը, որ իւր բանակը ի սկզբան դրաւ Աւագ-կալ գիւղը եւ յետոյ միացաւ մեծ բանակին հետ:

Թէպէտ Գօզանի լեւանց տիրապետող Նուսուֆ աղային ալ առաջարկուեցաւ, որ մասնակցի այս սուրբ պատերազմին, սակայն նախատեսելով նա իրաց անյաջող վախճանը, Զէյթունի վրէժխնդրութենէն ալ վախնալով, մերժեց՝ «բարեկամիս հետ թշնամի ըլլալ չեմ ուզեր», ըսելով:

XXV.

Գօզանի պէյերը

Տեղն է այժմ, որ ուղղենք 1894ին Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած «Նիլիկիա» անուն գրքուկին մէկ սխալը, որով հարկատու կը ներկայացնէ Զէյթունը Գօզանի պէյերուն: Յիշեալ գրքի 338 երեսին մէջ այսպէս կը գրէ պատուարժան հեղինակը. «Վիկտօր Լանգլու այի Նիլիկիա այցելած ժամանակ (1852) Զէյթունը վայելում էր ինքնավարութիւն չորս իշխանների ներքեւ, որոնք տարեկան հարկի կէսը վճարում էին Դօզանեան բռնակալին եւ կէսը Սոյ կաթողեկոսին»:

Այսպիսի հարկավճարութիւն բնաւ չէ պատահած Զէյթունի՝ ոչ 52ին, ոչ անկէ առաջ, ոչ անկէ ետքը. Վիկտօր Լանկլուա սխալած է այս բանին մէջ, ինչպէս որ սխալած է

նաեւ իւր տուած ուրիշ շատ մը տեղեկութեանց մէջ ալ, վասն զի չկրնալով Զէյթուն մտնել՝ Սիսէն ետ դարձած է, հետեւաբար եւ իւր տեղեկութիւնք անհաւատարիմ աղբիւրներէ քաղած, թէպէտ 1896 ին Վենետիկ տպուած «Պատմութիւն ժամանակակից», անուն գիրքը կ'ուզէ հաստատել, թէ Զէյթուն մտած է նա: Ասոր մէջն ալ շատ սխալ ծանօթութիւններ կան Զէյթունի մասին, բայց անոնք մի առ մի հերքելը մեր նպատակէն դուրս է:

Գոզանցիները ոչ տուրք կ'առնէին եւ ոչ ալ կրնային առնել Զէյթունէն, ընդհակառակը իրենք գրեթէ ամէն տարի նուիրատուութեան անուան տակ տուրք մը կը վճարէին մեր չորս իշխանաց — ձիեր, գորգեր, մուշտակներ եւայլն: Թիշնք այստեղ այդօրինակ նուիրատուութեան դէպք մը, որ կատարուեցաւ հաճընցի Գալէնտերեան մականուն հայու մը միջոցաւ: Թանկագին պարգեւներն ընծայելէ յետոյ Գալէնտերեան կը հրաւիրէր իշխանները Գոզան երթալ, Եռսուֆ աղային հետ տեսակցելու: Ամենուն կողմէն զնաց Եազուպեան իշխանը, որ մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ եւ մի քանի օր վերջ դարձաւ նորանոր պարգեւներով: Եթէ կայ ճշմարտութիւն մը՝ այս է, որ հաճընցիները կը վճարէին տարեկան տուրք մը յիշեալ պէյերուն, եւ այդ լուծն ալ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, իրենք ստեղծելիք ինքնաբերաբար: Եւ ահա ինչպէս:

Այնթապու մէջ գտնուող մաղագործ գնչուներէն, որոնք խըզան¹ (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբայր՝ Քրիստոսի 1640 թուականին՝ կու գան Հարզան (Հաճին): Ասոնք իրենց արհեստը ժամանակ մը գործ ածելէ յետոյ՝ յան-

¹ Այս ցեղը թէեւ մահմետականաց յատուկ անուններէն կը գործածէ, բայց իսկապէս մահմետական չէ,՝ այլ տեսակ մը աղանդ, որ ոչ աղօթք կը կատարէ եւ ոչ ծամ կը պահէ:

կարծ բաղդերնին կը բացուի: Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ խնդրոյ մը պատճառաւ սաստիկ երկպառակած էին ու չէին կրնար համաձայնութիւն գոյացնել մէջերնին, վասն զի ամեն մարդ կ'ուզէր, որ իւր խօսքն առաջ երթայ: Խեղացիներէն ոմանք այս չարեաց դարման մը տանելու համար նոր գիւտ մը կ'ընեն. կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրենց պետ ճանչնալ ու ամեն խնդիր անոնց դատաստանին յանձնել: «Ասոնք մոլեռանդ թուրքերուն պէս չեն, ուզած ատեննիս ալ կրնանք զանոնք վարել մեր մէջէն», ըսելով կը հաւանին ամենն ալ այս խորհուրդին ու խրզաններն իրենց իշխան կ'ընդունին: Բայց քիչ ժամանակէն այդ երկու մաղագործները կը դառնան մէյմէկ բռնաւոր եւ նեղելով, հարստահարելով կը մեծանան, սիւննի մահմետականութեան ալ յարելով՝ թուրքաց առաջեւ համարում կը ստանան: Այդ ժամանակն է, որ իրենց իրաւն անունը Գօզան օղտէ կը փոխեն: Եետ ժամանակաց կրտսեր եղբայրը Հաճընէն ելնելով Սիս կ'երթայ, վրան լարելով կը նստի ու այնտեղի հայոց, մանաւանդ վանքին վրայ կը բռնանայ. այս ալ կը կոչուի Չատըրճօղտ:

Գօզանցիներու համար այս տեղեկութիւնք երեւան եկան Սուլթան Ազիզ կայսեր 1862ին գաղտնապէս ղրկած լրտես պաշտօնէից քննութեամբ: Այս թուականէն երեք տարի վերջն ալ 1865ին Տէրվիշ եւ Դամայիլ փաշաները բաւական զօրութեամբ ասոնց վրայ գալով երկու հայերու աջակցութեամբ՝ կամ աւելի ուղիղ կ'ըլլայ ըսել մատնութեամբ՝ ձեռք անցուցին Գօզանեանց ամբողջ ցեղը եւ շատերը սպաննեցին: Այս Գօզանեանց անունով Տօրոս լեռը կոչուեցաւ Գօզանի լեռ:

XXVI.

Ազիզ փաշա եւ զէյթունցի պատգամաւորներ

Ազիզ փաշա զինու զօրութեամբ չկրնալով նուաճել զէյթունցիները, ուղեց ուրիշ եղանակաւ փճացնել զանոնք եւ իւր խղճալի պարտութեան վրէժը լուծել։ Դրեն իշխած գաւառին ամեն կողմը հրաման հանեց, որ իսլամութիւն դաւանող ամեն անձ ուր որ հանդիպի զէյթունցիի մը՝ պարտաւոր ըլլայ զանի մեռցնելու եւ անոր ունեցած գոյքն յափըշտակելու։

Վատասիրտ թուրքին համար ասկէ աւելի հրապուրիչ միջոց մը չէր կրնար ըլլալ քրիստոնէից դէմ իւր ունեցած ատելութեան ծարաւը մարելու համար. Եւրոպայի ու Կոստանդնուպոլսի — ահա՛ այն միակ իղէալը, որուն հետամուտ եղած է իսլամութիւնը իւր հիմնարկութեան թուականէն ի վեր, եւ այն միակ շաւիղը, որուն վրայէն քալած է նա անընդհատ, դարուց ի դարս, սարսափ, արհաւիրք, սոսկում ազդելով ամենուրեք. մեռցնել ու կողոպտել առանց ամենափոքր պատասխանատուութեան երկիւղ մ'ունենալու ոչ աշխարհիս եւ ոչ հանդերձելոյն մէջ, ընդհակառակն երկնային վարձատրութեան սպասելով այն համեմատութեամբ՝ ինչ թափով ու չափով դործադրած է նա իւր իսլամական այս քրտոմենի պարտականութիւնը։

Բայց եթէ անցելոյն մէջ իւր վեթիսարի զօրութեան միակ խարխիւր կը կազմէր այն, ներկայիս մէջ ալ իւր գահաժէժ անկման կարապետը եղած է. ինչ որ ժամանակաւ անունդ մ'էր կենսատու՝ այժմ թոյն է մահատու. դարուց ի վեր իւր ծովացուցած արեան ովկիանոսին մէջ վերջապէս պիտի խեղդուի իսլամութիւնը։

Ազիզ փաշա եթէ ճշմարիտ զինուորական մը չէր, ճշմարիտ իսլամի մը ամեն սուաւելութիւնն ունէր, ուստի պատե-

րազմի դաշտին վրայ իւր կորուսած պատիւը իսլամական մոլեռանդութեամբ ձեռք բերելու ջանաց այսպիսի նուաստացուցիչ հրաման մը հանելով, այնպէս որ այլ եւս անկարելի կը դառնար զէյթունցւոց իրենց երկրէն դուրս ելնելը. հետեւաբար եւ մօտալուտ սովի մը երկիւղը սկսաւ տազնապել զանոնք:

Այս աննախանձելի վիճակին դարման մը տանելու համար վճռեցին նոքա պատգամաւորութիւն մը ղըկել Պօլիս պատրիարքարանի եւ ընդհանուր ազգին ուշադրութիւնն հրաւիրելու համար Զէյթունի վրայ: Եւ Տէլի-քէշեշեան տէր Թակօր քահանան, որ նշանաւոր տ. Օհանի հօրեղծօրորդին էր, ու աշխարհական մը՝ որ, եթէ յիշողութիւննիս չի խաբեր մեզի, Սէմէրճեան Մնացական էֆէնտին ըլլալու էր՝ պատգամաւոր նշանակուելով ճամբայ հանուեցան: Ասոնք մինչեւ Հաճին լեռնային ճամբաներով հետիոտն գնացին, անկէ Գօզան օղլուի պաշտպանութեան տակ ապահովապէս Սոյ կաթողիկոսին մօտ հասնելով՝ հարկ եղած գրութիւններն ստացան անկէ ու Մերսինի նաւահանգստէն Պօլիս մեկնեցան 1862 սեպ. 18ին եւ հասան նոյն ամսոյ 27ին:

Բոլոր զգայուն հայոց սրտերն ուրախութեամբ կը բարախէին արդէն ի լուր քաջագործութեան Զէյթունի հայոց, ուստի մեծ ընդունելութիւն աւին այս նորեկ պատգամաւորներուն եւ անոնց ամեն պէտքերը հոգացին: Ամենէն առաջ փութաց անոնց այցելելու մեծանուն հայ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշեկթաշեան, որ հիացմամբ ու յափշտակութեամբ կ'ունկնդրէր Զէյթունի գործած մէն մի դիւցազնութեանց կենդանի պատմութիւնը, զոր ճշմարիտ գոյներով կը ներկայացնէր պատգամաւոր Մնացական Սէմէրճեան էֆէնտին: Լարուած հետաքրքրութեամբ լսեց նաեւ պատմութիւնը Բասմեան Մելքիսեղի, որ Ձալըր-տէրէի-քեփիրը պատե-

լազմող հայոց մէջ երկու տեղէ ծանր վերքեր առնելով ինկած էր, բայց յետոյ ինքզինքը ժողուելով կրցած էր հասնիլ մինչեւ Փրկչի լեռը ու այնտեղ մնացած, ձեռքով ամուր բռնելով փորին վրայ բացուած սուրի ահագին վերքը, որ պէսզն աղիքները դուրս թափելէն արգիլէ. յանկարծ այնտեղ կը հանդիպին քիւրտեր եւ մեռեալ կարծելով զանի ականջներն ալ անոնք կը կտրեն. քաջասիրտ ղէյթունցին մեռեալ ձեւանալով լուռ կը տանի այս անդամահատութեան պատճառած տաժանեղի ցաւերն ալ. ուր ուրեմն գիշերուան մէջ այնտեղ հանդիպելով իւր մայրն, որ դիականց ու վերաւորելոց մէջ ժամերով շրջելով զինքը կը փնտռէր՝ կ'ողջագուրէ զայն եւ կը համբուրէ, եւ պատերազմի ելքն, իրենց ու թշնամեաց ունեցած կորուստը մի առ մի պատմելէ յետոյ իւր սիրասուն զաւակը կը փոխադրէ տուն, ուր պէտք եղած դարմանը տանելով կ'առողջացնէ զայն:

Այս պատմութեան հետեւեալ օրն իսկ պատգամաւորաց եւ այլոց առջեւ կարդաց անմահ բանաստեղծը իւր յօրինած «Դու զո՞վ խնդրես, մայր իմ անուշ», գեղեցիկ երգը:

XXVII.

Բողոք առ Նափօլէօն Գ. կայսր

Ջէյթունի նկատմամբ հայ ազգին սէրն ու համակրանքն այնչափ վառ էր, որ պատգամաւորաց զալէն լուաջ Պօլսէն Փարիզ ղրկուած էր արդէն ղէյթունցի մը Նափօլէօն Գ. կայսեր բողոքելու համար տեղի ունեցած այս ամեն անհանդուրժելի բռնութեանց ու հարստահարութեանց դէմ:

Ջէյթունցին միանալով հոգելոյս Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի հետ՝ որ այն ժամանակ Փարիզ կը գտնուէր՝ ներկայացուց բողոքը կայսեր, երբ կառքով կ'անցնէր նա, եւ ապահովութիւն ստացաւ՝ պէտք եղած ուշադրութիւնն ըն-

Ծայելու իրենց խնդրոյն, եւ իրօք քիչ ատենէն Պօլոյ Ֆրանսական դեսպանին հրահանգ եկաւ, որ Բ. Դրան քով միջնորդէ ի նպաստ Զէյթունի՝ դադրեցնելու համար թշնամութիւնները այդ սակաւաթիւ, բայց արիասիրտ քրիստոնեայ ժողովրդեան դէմ:

Մէկ կողմէն նափօլէօնի այս միջամտութիւնը, միւս կողմէն մեր բարձրաստիճան ամիրայից միջնորդութիւնը թուրքաց մեծամեծ պաշտօնատարաց քով՝ իրաց վիճակը կերպարանափոխեցին, եւ ոչ միայն Զէյթունի վրայ քաշելու համար նոր ճամբայ հանուած զօրքերը ետ դարձուցին, այլ եւ Ազիզ փաշան պաշտօնանկ անելով Սիւլէյմանիա զըկեցին եւ անոր տեղ Աշիւ փաշան նշանակեցին, որ սակայն նոյնպէս հայատեաց թուրք մըն էր. զէյթունցւոց երթեւեկութեան դէմ հանուած ամեն արգելքներ ալ վերցուեցան:

Բաց յայսցանէ քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որ Մարաշ երթալով պիտի քննէր, իմանար այս ամեն չարեաց հեղինակը եւ պատասխանատուն, վասն զի Բ. Դուռը կ'ուրանար Ազիզ փաշայի յարձակումը իւր խորհրդով ըլլալը: Հայոց կողմանէ այս յանձնախումբի անդամ ընտրուեցաւ Նօզդատի առաջնորդ Մատթէոս վարդապետ, որ դեռ ճամբայ չելած՝ մահը վրայ հասնելով վախճանեցաւ, իսկ անոր տեղ նշանակուեցաւ Սասգիւղի քարոզիչ Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանը: Այս ալ Ատանա հասնելով իրրեւ ճանապարհածախս իրեն տրուած 100 ոսկին գործածեց Սոյ կաթողիկոս կիրակոս Բ. սրբազանէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար եւ յաջողեցաւ ատանացի նշանաւոր հայազգի Սամուր-դաշեան Մանուկ պէյի միջնորդութեամբ:

Եպիսկոպոսանալէ յետոյ երբ միւս անգամ Ատանա վերադարձաւ՝ այնտեղ գտաւ Զէյթունի իշխաններէն Աստուածատուր աղա Ննի-տիւնեա եւ հազօր աղա Շօվրօեանը ու

տէր Մովսէս քահանան՝ որոնք Պօլիս պիտի երթային Զէյթունի իրաւունքները պաշտպանելու համար: Ներսէս եպիսկոպոս փոխանակ Մարաշ երթալու՝ ասոնց հետ Պօլիս վերադարձաւ՝ համոզելով զանոնք, որ Պօսոյ մէջ ինքն աւելի օգտակար պիտի ըլլար իրենց. եւ յիշաւ շատ օգտակար եղաւ:

Պատրիարքարանը եւ ամիրայք սաստիկ բարկացան Ներսէսի այս ընթացքի համար՝ սակայն զէյթունցի իշխանաց միջնորդութեամբ հրաժարեցան անոր նկատմամբ իրենց մտադրած պատիժը գործադրելէն: Այնուհետեւ իշխանք վարժապետեանի առաջնորդութեամբ Ալի փաշայի ներկայանալով ամեն բան մանրամասնաբար հասկացուցին անոր եւ իրաւունք ու արդարութիւն պահանջեցին. եպարքոսը խոստացաւ արդարութիւն անել հարկ եղած քննութիւնը կատարելէ յետոյ ի նորոյ կազմելի յանձնաժողովի մը միջոցաւ:

Նախկին պատգամաւորք վերջնոց զալէն 15 օր յետոյ Պօլսէն մեկնեցան դէպի Զէյթուն Դաղդիոյ դեսպանատան բ. թարգման պ. Ժիւլ-Րօպէրթի հետ, որ 20 օրի չափ մնալով Զէյթուն՝ շատ մը բաներ քննելէ, աչքէ անցընելէ վերջ վերադարձաւ Պօլիս: Դսկ այնտեղ գտնուող մեր իշխանք տարիի մը չափ ուշացան Պօլիս:

XXVIII.

Եանձնախումբը. Պօյաւմեանի սպանումը:

Մեծ եպարքոս Ալի փաշայի խոստացած յանձնախումբը շուտով կազմուեցաւ հետեւեալ անձերէ.

1. Շահին պէյ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Բ. Դրան.
2. Սարգիս էֆ. Աղաբեկեան՝ ներկայացուցիչ հայոց պատրիարքարանի, եւ
3. Տավուտ էֆ. ներկայացուցիչ կաթոլիկ հայոց:

Ասոնք եկան ու նախկին կարգը վերահաստատելով մեկ-նեցան առանց որ եւ է փոխարինութիւն անելու Զէյթունի կրած այնքան մեծամեծ վնասներուն. ոչ ալ հիմնական կարգադրութիւն մ'արին խաղաղութիւնը մշտապէս հաստատելու համար: Ուստի կառավարութեան ու մեր մէջ եւ մեր ու շրջակայ բարբարոս ցեղերու մէջ յարաբերութիւնները մնացին նոյնը. — անոնք մեզի դարանամուտ կ'ըլլային, մենք ալ անոնց՝ որ ատեն որ պատեհութիւն գտնէինք:

Այսպէս 1863 մայիսին Պոլսմեաններու տունէն մէկը Նարփուզէն Զէյթուն վերադառնալու համար Չավտար-պէլ կոչուած կիրճէն անցնելու ատեն զնդակահար սպաննուեցաւ չէրքէզէ մը՝ որ ժայռի մը ետեւ պահուած էր: Զէյթունցիք իմանալով՝ դիակը բերին թաղեցին, բայց զերեզմանէն տուն չդարձած ուխտեցին անոր վրէժը լուծել ու այնպէս դառնալ, ուստի զէնքերնին բերել տալով սպառազինուեցան 70 մարդիկ ու դիմեցին նոյն չէրքէզէ գիւղը, որ Զէյթունէն 10 ժամ հեռաւորութիւն ունի, անոնցմէ 6 մարդ սպաննելէ վերջ ամբողջ գիւղն ալ աւարի տալով վերադարձան, իրենց պարտականութիւնը կատարողի մը զգացած խղճի հանդարտութեամբ:

XXIX.

Զէյթունի ա. գայմազամը

Զէյթունի պատուաճանաչութեան ու աղատասիրութեան այս ոգին՝ որ միշտ դէպ ի վրէժխնդրութիւն կը մղէր զինքը, անհաճոյ էր թուրք կառավարութեան, եւ — ինչպէս կ'ըսէին եւ դեռ կը կրկնեն տաճիկները — ակռայի ցաւ մ'էր Զէյթուն սուլթանին համար, որ չէր կրնար հանգիստ մնալ՝ մինչեւ որ միւս գաւառներու վարչական վիճակին չենթարկէր զայն: Ուստի 1865 թուականին կեդրոնական կառավարու-

Թեան հրահանգովը Մարաշի զօրաց հրամանատար Բէլ Հասան փաշան առաջարկեց մեր իշխանաց, որ Զէյթունի համար նշանակուած Թուրք զայմագամը յօժարակամ ընդունին ու Մարաշ երթալով իրենք անձամբ տանին հաստատեն զայն իւր պաշտօնատեղին, հակառակ պարագային սպառնալով զինու զօրութեամբ գործադրել Բ. Դրան հրամանը:

Իշխանք լրջութեամբ մտածելով իրաց վիճակին վրայ եւ հանգստանալէն չհատուցելով Թեան առնելով՝ լաւագոյն համարեցին առժամանակեայ ընդունելութեամբ վերահաս չարիքէն խուսափել, եւ մէկ ամիս վերջ տ. Մովսէս քահանան Մարաշ զրկեցին իրիւր հրաւիրակ նորրնտիր զայմագամին, որ Սալէհ էֆէնտի կը կոչուէր: Անոր հետ եկան նաեւ զատաւոր մը եւ հազարապետ մը՝ որպէս բարենորոգիչ պաշտօնեայ՝ Հիւսէին պէյ անուամբ հայատեաց երիտասարդ մը:

Սղբա սկսան ժողովուրդը նեղել, իրենց կարողութենէն շատ վեր ծանր տուրքեր բեռնաւորելով անոր վրայ հակառակ Սուլթան Մուրադի եւ յաջորդ երկու սուլթաններու խաթթը շէրիֆներով հաստատուած առանձնաշնորհումներով՝ որ այսպէս վերջ կը գտնէր սուլթան Աղիզի օրով:

Իշխանք տեսնելով այս վիճակը դառնացան եւ կը սպասէին յարմար ժամանակի մը Թօթափել իրենց վրայէն այս ծանր լուծը, բայց յիշեալ հազարապետը միջոց չտալու համար անոնց՝ խարդախութեամբ առաւ զանոնք Մարաշ տարաւ, անկէ ալ Հայէպ, ուր մնացին երկու ամիս չափ ժամանակ: Այնուհետեւ կուսակալ Ծէվլետ փաշա Պօլիս զրկեց զանոնք, ուր մնացին մէկուկէս տարի Թագթագեան Պօղոս պատրիարքի օրով, որ փոխանակ Զէյթունի իրաւունքները եւ անոր տարագրուած իշխանները պաշտպանելով՝ յիմարաբար կը համոզէր զանոնք, որ Թողուն Զէյթունը ու գաղթեն Ադրիանուպօլիս, խոստանալով անոնց՝ Թագաւորին կողմանէ,

Թոշակ սահմանել իրենց գերդաստանի ամեն անդամներուն, նոյն իսկ օրօրոցի մանկանց: Իշխանք միաբերան պատասխանեցին՝ «Սրբազան հայր, մենք ոչ Թոշակ կ'ուզենք, ոչ ալ ուրիշ շնորհք, այլ մեր երկիրը եւ մեր հողն ու ջուրը. անոր մեզի տուած չոր հացը օտար երկրի մը կարկանդակին հետ չենք փոխեր. մենք կը մեռնինք եւ ուրիշ տեղ չենք գաղթեր»:

Իշխանաց այս հաստատ որոշումը տեսնելով՝ պօսեցի ականաւոր ազգայինք աղաչեցին սուլթանը եւ ուրիշ պաշտօնեաները արտօնել զանոնք իրենց տեղերը դառնալու: Սուլթան Ազիզ զիջանելով անոնց թախանձանաց եւ նորրոտիք Գէորգ Դ. կաթողիկոսի եւ ռուսաց իգնաթիիւ գեւպանի միջամտութեան թոյլատրեց զանոնք վերադառնալու, Էֆէնպէո-Նեան տիտղոս եւ միանգամայն անոնց ճանապարհի ծախուց համար պէտք եղած դրամն ալ շնորհելով, եւ այսպէս անոնք ողջ առողջ ու պատուով դարձան երկիր ի մեծ ուրախութիւն համայն զէյթունցւոց:

Այս ատենները հալէպի առաջնորդական տեղապահ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետը Զէյթուն գալով Շահնազարեան վարժարանը աշակերտելու համար 7 պատանիներ ընտրեց ու տարաւ Պօլիս. այս ընտրեալներէն կարեւոր տեղ մը կը բռնէ այժմ Փիլիպպոս պատու ելի Փիլիպպոսեան: Բիւ վերջն ալ Նրուսաղէմի միաբաններէն զէյթունցի Ատուրեան Աթանաս վարդապետը հոգեւոյս Նսայի պատրիարքի կողմանէ գալով Ս. Բակորայ վանքին մէջ բացուած Ժառանգաւորաց վարժարանին համար 9 աշակերտներ առաւ Զէյթունէն. տանոնց մէջ ալ արժանաւոր տեղ բռնած են Մանուկ պատուելի Զգօնեան, Սմբատ պատուելի Տէր-Ղազարեան, տէր Կարապետ քահանայ տէր Կարապետեան ի Փրնուզ եւ տէր Սահակ քահանայ Նաղուպեան ի Զէյթուն:

XXX.

ՏԱՎՈՒՄՈՒ ՆԻԱՂԻ ԷՖԷՆՈՒԻ

Իշխանաց վերադարձէն յետոյ բաւական տարիներ խաղաղութիւն ունեցաւ Զէյթուն, բայց 1875ին Տավուսոու Նիաղ Էֆէնտի անուն միականի գայմադամին օրով նորէն վրդովեցաւ այդ խաղաղութիւնը այդ անպիտան պաշտօնէին պատճառաւ։ Սա դրամ կորսնցնելով՝ Թօփուզեան Յարութիւն անուն հայ ոստիկանին վրայ կը կասկածի եւ կը սկսի զանինեղել, տունջել, անօթի թողուլ, եւ երբ ո՛ր եւ է յայտնութիւն մը չի լսեր անոր բերնէն՝ իւր բնակած տան յարդնոցին մէջ կախելով՝ խեղդամահ կ'անէ զայն։

Ժողովուրդն իմանալով՝ խուռն բազմութեամբ դիմեց կառավարական պալատը ու իսկոյն կտոր-կտոր պիտի անէր ոճրագործ գայմադամը, եթէ Աղճապեկեան Ստեփան վարդապետը աղաչելով, պաղատելով չկասեցնէր զանոնք։ Հետեւեալ օրն ալ այս գործին համար Մարաշէն հազարապետ մը եւ Տէվլէթ Էֆէնտի հայազգին քննիչ գալով համոզեցին ժողովուրդը, թէ գայմադամին պէտք եղած պատիժը պիտի տրուի, ուստի հարկ չկայ յուզուելու, նորանոր խռովութիւններ յարուցանելու։

Թուզեալ ամբոխը թէև առժամայէս հանդարտեցաւ, բայց մի քանի օր վերջը իմանալով, որ ոճրագործն ազատ թողուած է Մարաշի մէջ, սաստիկ զայրացաւ եւ գայմադամը ձեռքէ հանած ըլլալով՝ բոլոր բարկութիւնը թափեց կառավարական շէնքին եւ մզկիթին վրայ, որ դեռ նոր շինած էին, զոր հիմնայատակ կործանեց՝ մին այրելով եւ միւսը քանդելով։ Ասոնց տեղը այժմ բանջարանոց եղած է։

Այս դէպքէն վերջ երեք տարի շարունակ ազատ ապրեցան զէյթունցիք առանց գայմադամի, ըստ վաղեմի դրութեան ինքզինքնին կառավարելով Մարաշէն անկախ։

XXXI.

Հաճի Մամբրէ եւ Եայծօղլի

Հին վիճակին դառնալով՝ գէյթունցիք սկսան ազատ շունչ քաշել, մանաւանդ այն ծերուկ գայլերը, որոնք արձակ-համարձակ լեռները շրջելու վարժուած ըլլալով՝ թուրք կառավարութեան մոլտ գտնելէն ի վեր կաշկանդուած էին։ Այսպիսի մէկն էր Վեզիր-օղլու Հաճի Մամբրէ անուն ծերունին, որ ամբողջ կեանքը լեռներու ու պատերազմներու մէջ անցուցած էր գրեթէ եւ որ իրեն այնքան սիրելի եղած զէնքը մէկ կողմ դնելու ստիպուած ըլլալով՝ միշտ կը հառաչէր եւ այն երջանիկ օրերուն վերադարձին կրսպասէր ակնդէտ։ Ամեն օր սովորութիւն արած էր սա կրակին վրայ քիչ մը վառօդ այրելով գլուխը անոր վրայ բռնել ու անոր հոտը ծծել անյագաբար, որպէս թէ վարդ ու մեխակ կը հոտուրտար։

Նըջանկութեան գազաթնակէտը հասաւ հաճի Մամբրէ՝ երբ իւր ցանկացած վիճակին մէջ տեսաւ նորէն Զէյթուն, ուստի 1878 թուականին օր մը 30 զինեալ ընկերներով գնաց Պունտուխ գեղի լեռը եւ սկսաւ հրացանաձգութիւններ անելով զուարճանալ։ Անտըռնի բռնակալ Եայծօղլին, որ այն կողմը ամառանոց ելած էր՝ Վառլա-լայի կոչուած տեղը, իրեն դէմ ցոյց մը համարելով Վեզիրեանի վարմունքը, իւր հրամանին տակ գտնուած հայու մը միջոցաւ լրտեսելէ վերջ՝ հասկնալով որ Վեզիրեանի ընկերներ սակաւութիւն են, շուտ մը մարդիկ հաւաքեց իւր քով՝ գրեթէ 500ի չափ՝ ու յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, երբ անոնք կերակուրի նստած էին. երկու կողմէն սկսան զնդակներ տեղալ իրարու վրայ եւ հակառակ իրենց սակաւութեան՝ մերայինք յաջողեցան զանոնք վանելու։ Այս լուրը հասնելով Փրնուզի վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսին փութաց երթալ կուոյն

վայրը, իսկ նորա սարկաւազ Մինաս էֆ. (այժմ Բարթողիմէոս վարդապետ) 200ի չափ մարդ հաւաքելով՝ անոնց պէտք եղած բաները — զէնք, գնդակ, վառօդ — իւր իսկ ծախքովն հոգաց ու հետեւեալ օրը գնաց միացաւ եպիսկոպոսին՝ Նայ-ճօղլիի յանդգնութիւնը չափելու եւ պատժելու համար։ Մի եւ նոյն ժամանակ բռնաւորն ալ զգալով՝ որ այս բանին հետեւանքը սուղի պիտի նստի իրեն՝ նիապանու քեհեա Վարդիվար աղա Գրոծըլեանը պատգամաւոր ղրկեց եպիսկոպոսին ներողութիւն խնդրելու համար, հրաւիրելով միանգամայն եպիսկոպոսը, որ հաճի իրեն երթալ բանակցելու հաշտութեան վրայ՝ որպէսզի պարապ տեղ արիւն չթափուի։

Գնաց եպիսկոպոսը մի քանի մարդերով, բայց քիչ վերջը այնտեղ հասաւ սարկաւազը հարիւրէ աւելի զինեալ բազմութեամբ, ի տես որոց զարհուրելով Նայճօղլին՝ սկսաւ դողալ ու եպիսկոպոսին ոտքն իյնալ, որ գլխայ ու իրենց կենաց խնայէ՝ յետ այնորիկ մշտնջենական բարեկամ եւ իրենց հրամանին հնազանդ մնալու հաստատ խոստումներ ու ծանր երդումներ տալով։ Ասկէ զատ իրրեւ նուէր ձի մը եւ 100 ոսկի ներկայացուցին սրբազանին, բայց նա մերժեց ու իրենց դարձուց երկուքն ալ՝ պատուիրելով որ հաւատարիմ գտնուին միայն իրենց խոստման, եւ ապա զատուեցան իրարմէ։

XXXII.

Պապիկ փաշա՝ Փոյրազ Ալի։

1875—1878 թ., երեք տարուայ ազատ շրջանին մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Մնի-տիւնեա Մարկոս աղայի որդին Պապիկ փաշան, որոյ գործոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ

¹ Պապիկ փաշա Ննի-տիւնեա իշխան Աստուածատուր աղայի հօրեղբորդու՝ Մարկոս աղայի տղան էր։ Այս մեծագործ անձը իւր կենաց մէջ գրեթէ 15 տարի շարունակ ազգօգուտ հերոսութեան գործերով զբաղեցաւ։

Պօզտօղան աշիրէթին հետ ունեցած կռիւը, ուր սպաննուեցաւ ադ աշիրէթին պետը — Փօյրազ Ալի:

Սա՝ իբրեւ թուրք տէրէպէյի՝ իրաւունք կը համարէր իրեն կապանցի հայոց կորեկի ցանքն կերցնելու իւր անասնոց, իջեւանելով անոնց արտերուն մէջ իւր բոլոր ցեղակիցներով, որոնք 500 տունէ կը բաղկանային:

Դապանու Վարդիվար քեհեան՝ Մարաշ երթալով կառավարչին բողոքեց այս բռնաւորին դէմ, բայց նա՝ «Պօզտօղանցիները չեմ կրնար զսպել ես, դուք ալ այս տարի կորեկ հաց մի ուտէք», ըսելով քովէն դուրս վանեց: Քեհեան գալով իւր գիւղակիցներուն մօտ՝ փաշային տարօրինակ պատասխանը հաղորդեց անոնց, որոնք յուսահատ՝ դիմեցին զէյթունցու պաշտպանութեանը:

Պապիկ փաշա ընդունելով սիրով անոնց առաջարկը՝ նուիրական թմբուկը՝ զարնել տուաւ: Բոլոր լսողները — թուով 300 — եկան հաւաքուեցան անոր մօտ, եւ Պապիկ փաշա անոնց գլուխն անցած գնաց Դապան՝ որ Զէյթունէն 16 ժամ հեռաւորութիւն ունի, զարկաւ Ալի պէյը, որ իբր նախամարտիկ սորչաւեց անոր դէմ, եւ ապա պօզտօղանցու վրանները, անասունները, — ուլտ, եզ, կով, ձի, էշ, ոչխար, — հազարաւոր թուերով կիներ, աղջիկներ, պզտի լամուկներ գերի վարեց ի Զէյթուն, սակայն ըստ վաղեմի սովորութեան

Սաիդ փաշայի, ապա Քեամիլ փաշայի ջանքերը հպատակութեան բերել զայն՝ ի դուր անցան: Իր փաշայութեան տիրոջը թագաւորաց կողմէն չէր տրուած. այլ իւր մեծամեծ գործերուն համար հառարակութիւնը զինքն այս անունով պատուեց: Չէ թէ միայն ազգայնոց կողմանէ փաշա կը կոչուէր, այլ եւ տաճկաց կողմէն: Այս պատուական անձը բնական հիւանդութեամբ իւր մահկանացուն կնքեց 1886 օգոստոս 21ին քառասուն տարեկան հասակին մէջ ու թաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ Ս. Աստուածածնայ վանքի բակը գտնուող գերազմանոցը. եւ զէյթունցիք բազում արտասուզք կոծ մեծ արին ի վերայ նորա:

Յ Այս թմբուկը օծած էր Սարգիս եպոս. Ալիիկեան, որպէս զի անոր ձայնը լսողը անհրաժեշտաբար հետեւի անոր՝ արագան կոչ մը համարելով զայն:

կանանց եւ աղջկանց պատուոյն բնաւ չդիպան զէյթունցիք, այլ մարդկութեան պահանջած պայմաններուն տակ հանգիստ պահելով զանոնք՝ ապա վերադարձուցին, իսկ կենդանիները բոլոր զէյթունցւոց մէջ բաժնուելով՝ առատ-առատ վայելցին զանոնք, այնպէս որ նոյն տարին 1645 «Էնէ» (պատառի տարի) կոչուեցաւ, վասն զի ամեն տուն մէյմէկ սպանդանոց դարձած էր:

Այս յաղթանակի ամբողջ նշանակութիւնը հասկանալի դարձնելու համար յիշենք եւ այն, որ զէյթունցիք ամենքը, բացի Պապիկ փաշայէն եւ անոր գրագիր Մերկերիոս Էֆէնտիէն, հետիոտն էին, մինչդեռ թշնամին ամբողջովին հեծեալներէ կը բաղկանար, եւ կռիւր տեղի ունէր բացդաշտի մէջ:

XXXIII.

Զատըրճօղլի. Եօթը փեշին տարին

(Եօթը փաշային տարին)

Մինչեւ 1878 թուականը շարունակուեցաւ Զէյթունի այս ինքնագլուխ վիճակը, որ ատեն ռուս-թրքական պատերազմը այլ եւս վերջացած ըլլալով՝ կառավարութիւնն սկսաւ նորէն ուշադրութիւն դարձնել զէյթունցւոց վրայ:

Այն ատեններն էր, որ Սոյ տէրէպէյի Զատըրճօղլի Ահմէտ պէյը՝ որ սուլթանէն փաշա տիտղոսը ստացած էր, Պօլսէն խոյս տալով Հաճին եկած էր եւ կ'աշխատէր համոզելու ժողովուրդը, որ միաբանելով իւր հետ՝ ապստամբի թուրք կառավարութեան դէմ. «Վասն զի, կ'ըսէր, արդէն բաժնուելու վրայ է անոր երկիրը Պերլինի վեհաժողովին մէջ եւ փոխանակ ուրիշները տիրանալու այս երկրին՝ մենք բնիկներս տիրենք. Գօզանի լեռներն ալ շատ ձեռնտու են մեր այս խորհուրդին»։ Այս իմաստով Զէյթուն ալ նամակ գրած էր նա, սակայն հաստատ ու որոշ պատասխան մը դեռ չտրուած

անոր՝ հաճընցի հայոց մատնութեամբ Ատանայի կուսակալը եւ Սոյ կառավարիչը ուրիշ երեք զինուորական փաշաներու հետ բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Ահմէտ պէյը եւ ձերբակալելով՝ պարտեցին զայն:

Դարգը եկած էր Զէյթունի, բայց գիտնալով որ դիւրամարս պատառ մը չէր այն՝ աւելի զոռուշութիւններ ձեռք առին: Արդէն եղած զօրութեան վրայ հալէպի կուսակալը եւ Մարաշի կառավարիչ Վէյսի փաշան ալ զինուորական բաւական մեծ զօրութեամբ աւելնալով հանդերձ՝ չհամարձակեցան ուղղակի Զէյթունի վրայ քայելու, այլ իրենց սովորական եղած խարդախ միջոցներուն դիմեցին: — Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը համոզեցին՝ որ Զէյթուն երթայ ու այնտեղի իշխանները եւ ուրիշ երեւելիները յորդորէ հրաժարիլ ասպատակութիւններէ եւ հնազանդիլ թուրք կառավարութեան: Իրենց հնազանդութեան գործնական ապացոյց մ'ըլլալու համար պէտք է որ, ըսին, անձամբ գտնուին իրականացնող հրամանատարներուն եւ իրենց համար ընտրուած գայմազամի ալ հետերնին առնելով վերադառնան:

Եպիսկոպոսը եկաւ եւ այս մտօք սկսաւ յորդորել՝ մեծաւորները, որոնք միամտաբար խաբուեցան ու անոր հետ գնացին մինչեւ բանակը, որ կը գտնուէր Զահան գետին եզերքը: Երբ սոքա — թուով 12 անձինք — բանակը մտան, զօրականները՝ զինուորական փողերը հնչեցնելով իսկոյն չըջապատեցին զանոնք եւ իրրեւ կալանաւոր պահեցին իրենց մօտ: Մի եւ նոյն ժամանակ իրենք ալ Զէյթունի մօտ գալով բա-

1 1864ին ճիշդ այսպէս համոզելով Մարաշի առաջնորդ Ալապահան Նիկողոս եպիսկոպոսը, որ յետոյ ինքնած կաթողիկոս եղաւ Սոյ, Մարաշ տարաւ Զէյթունի գլխաւորներէն Ենի-տիւնեա փաշան, Արեգինի կարապետ քեհեան եւ Վարդանեան Չափաբը, որոնք այնտեղ բանտարկուեցան: Փանոս փաշան թունաւորուելով բանտի մէջ մեռաւ, միւսներն ալ — 7 տարի բանտ մնալէ յետոյ հազիւ ազատուեցան:

նակեցան եւ սկսան հանդիպածնին բռնելով գերի տանիլ Մարաշ՝ այլ թէ կին՝ 300ի չափ անձինք, որոնց մէջ էին Պապիկ փաշայի մայրն ու կինը. սոցա պաշտպանութեան համար ինքնաբերաբար Հալէպ գնացին միասին Պապիկ փաշայի եղբայրը (Նազարէթ աղան) եւ աներորդին:

Զէյթունցիք չուկեցին այս անգամ դիմադրել թուրք փաշաներուն, վախնալով որ թշնամոյն ձեռքը գտնուող մեծաւորներուն կեանքը կը վտանգուի: Սակայն Պապիկ փաշան, որ միւս իշխանաց հետ գնացած չէր, իւր հրամանատարութեան տակ գտնուող 400ի չափ հրոսակներով սկսաւ պատերազմիլ թուրքաց դէմ աջակցութեամբ փրնուզի վանքին վանահայր Նիկողոս եպիսկոպոսի եւ Յարութիւն պատուելի Զաքարեանի, որոնք գերի բռնուեցան այս պատերազմին մէջ Նոխուտեան Փանոսի հետ. բացի այդ՝ երկու ուրիշ հայեր ալ մեռան այդ կռուին մէջ՝ Պետրոս Հասէսեան եւ Սաւեր Գէորգեան անուամբ, իսկ թուրքաց կողմէն ընկան 60 հոգի եւ շատեր ալ վիրաւորուեցան:

Պապիկ փաշա սաստիկ բարկացած եւ զայրացած Պետրոս եպիսկոպոսի դէմ, որ անգիտաբար մատնիչ մ'եղած էր, յարձակեցաւ Ս. Աստուածածին վանքին վրայ, ուր կը գտնուէր նա, որպէս զի սպաննէ զայն, սակայն վանահայր Սահակ վարդապետը (այժմ Կարապետ եպիսկոպոս) գաղտուկ տեղ մը պահելով զայն՝ ստեց Պապիկի՝ «Այստեղէն փախաւ» ըսելով: Եւ իրօք ալ վրէժխնդիր իշխանի մեկնելէն վերջ փախաւ, հազիւ կրնալով հասնել Հաճին շնչասպառ:

Իսկ գերի բռնուած Նիկողոս եպիսկոպոսը իւր երկու ընկերներով թուրքերը խիստ անարգութեամբ ու խայտառակ վիճակի մէջ տարին Մարաշ, ուր մըսթրը Մօնթքօմրի ամերիկացի հայասէր միսիօնարը տեսնելով ասոնց անտանելի կացութիւնը՝ դիմեց կառավարութեան ու ասոնց համար

երաշխաւոր ըլլալով պահանջեց որ արձակուին, բայց կառավարութիւնը մերժեց առարկելով մանաւանդ թէ նա՝ միսիօնար մ'ըլլալով իրաւունք չունէր քաղաքական գործերու խառնուելու, մինչդեռ անգլիական հիւպատոսի փոխանորդութիւնն ալ կը վարէր, եւ այս պաշտօնին իրեն տուած ուժին կռթնելով թէեւ պնդեց իւր պահանջման վրայ, սակայն կառավարութիւնն անդրդուելի մնաց իւր որոշման մէջ, խիստ լեզու գործածելով նաեւ անոր դէմ:

Մըսթր Մօնթքոմբին հեռագրել ուզեց ի Պօլիս, բայց հեռագիրը մերժեցին «արգելուած է», ըսելով. նա ալ ձին հեծնելով Այնթապ գնաց 10 ժամէն, մինչ 18 ժամու հեռաւորութիւն ունէր, որպէսզի այնտեղէն հեռագրէ, բայց հոն ալ մերժուեցաւ: Ազնուասիրտ ամերիկացին չյուսահատելով ուղղուեցաւ դէպի Հալէպ եւ այնպիսի խուճապով կը վարէր իւր նժոյգը, որ չկրնալով դիմանալ խեղճ կենդանին — որ 120 ոսկի կ'արժէր — սատկեցաւ կէս ճամբան: Ուր ուրեմն հասնելով Հալէպ՝ ամերիկացի միսիօնարը տեսնուեցաւ հիւպատոսներուն հետ եւ անոնց խորհրդով հեռագիր տուաւ Անգլիոյ դեսպանին, Բ. Դրան եւ հայոց պատրիարքարանին՝ Զէյթունի եւ բանտարկելոց անտանելի վիճակը նկարագրելով:

Դեսպանն ու պատրիարքը այս հեռագիրն ի ձեռին դիմեցին Բ. Դրան եւ պահանջեցին, որ փաշաները ետ քաշուին Զէյթունի առջեւէն, եւ Նիկողոս եպիսկոպոսն ալ Պօլիս բերուի երկու ընկերներովը մէկտեղ: Դուռը համակերպելով այս պահանջման՝ պէտք եղած հրամանները տուաւ ուր որ անկ էր, ու այս խնդիրն ալ փակուեցաւ այսպէս:

Բոլոր զէյթունցիք խորապէս զգածուած ազնուասիրտ միսիօնարին այս արիական գործունէութենէն՝ սրտագին շնորհակալութիւն մատուցին նմա՝ երբ վերադարձաւ Մարաշ:

Այս թուականը տեղական բարբառով կը կոչուի « Եօթը փէշին տարըն-եօթը փաշային տարին », որովհետեւ թուրքաց զօրքը կը գտնուէր երեք զինուորական փաշաներու հրամանատարութեան տակ եւ բացի այդ՝ անոնց հետ էին Ատանայի, Հալէպու, Սսոյ եւ Մարաշու փաշաները:

XXXIV.

Պապիկ փաշա եւ ընտարկեալը

Զօրաց ետ քաշուելովն իրերը առերեւոյթ հանդարտութիւն մը ստացան թէեւ, բայց սրտերը նոյն էին, լի ատելութեամբ միմեանց դէմ, եւ այդ զգացման մարմնացումն էր զէյթունցւոց մէջ Պապիկ փաշա, որ իւր հերոսներով կը չըջէր տակաւին լեռները, զլիաւորապէս Փիսիր՝ կոչուած լեռը իրեն օթեւան ընտրելով: Իւր մօր եւ տիկնոջ հետ խարդախութեամբ բռնուած բոլոր զէյթունցիք Մարաշի եւ Հալէպի բանտերուն մէջ կը հեծէին դեռ եւս, եւ միջոց մը կը փնտռէր քաջ հերոսապետը զանոնք ժամ առաջ եւ անփնաս իրենց տեղերը վերադարձնելու: Այս նպատակաւ փաշաներուն մեկնելէն 3 ամիս վերջ՝ օր մը յանկարծ Զէյթուն իջաւ իւր հերոսներով եւ կառավարութեան պալատը զգուշութեամբ պաշարման մէջ դնելէ յետոյ՝ ինքը ներս մտաւ գայմագամին եւ այլ պաշտօնէից հետ տեսնուելու: Այնտեղ սուրճ հրամցուցին իրեն, որմէ յետոյ ոտքի ելաւ՝ որպէս թէ մեկնիլ կ'ուզէր. տխմար գայմագամը հրամայեց, որ տեղէն չշարժի. « վասն զի, ըսաց, հիմա ոստիկանք քեզ պիտի ա-

¹ Զէյթունի տկար ժամանակը Պեշէն գիւղի թուրք պէյերը Աստուածածնի վանքին վրայի լեռը գալով՝ վրան կը լարեն կը նստին եղեր. զէյթունցիք ալ իրենց չտիրած անմաքուր բաները որովհետեւ փէշ կը կոչէին, ամեն անգամ որ այս պեշէնցիք կուգան՝ փէշիւ եկան կ'ըսեն եղեր, այսպիսով տեղւոյն անունը մնացեր է Փիշիւ, որ այժմ Պապիկ փաշայի տան կալուածն է:

ռաջնորդեն քու արժանաւոր բնակարանդ (բանտը)․ դու այնչափ ատեն տէրութեան երկիրը եւ զօրքերը անհանգիստ արիւր, մեծամեծ ծախքերու դուռ բացիր, այնչափ անմեղ մարդոց բանտարկուելուն պատճառ դարձար ու ինքդ ազատ շրջեցար առանց ձեռք անցնելու․ այժմ բաղդը այնպէս բերաւ որ թռչունի մը պէս ինքնին եկար, ծուղակի մէջ բռնուեցար․ օ՛ն ուրեմն բանտ․․․» :

Ժիծաղեցաւ քաջ գէյթունցին ու ըսաց՝ «դու ինքդ ալ իմ ձեռքիս մէջ կը գտնուիս այժմ բոլոր պաշտօնեաներովդ հանդերձ․ օ՛ն ուրեմն երթանք․ ես ձեզի աւելի լաւ տեղ պատրաստած եմ վանքին մէջ․․․» :

Ապշեցաւ գայմազամը այս անակնկալ պատասխանն առնելով եւ պատուհաններէն դուրս ժուռ ածելով իւր ակնարկ՝ տեսաւ որ կատարելապէս պաշարուած էր, ու արձանի մը պէս անշարժ մնաց։ Դերերը շուտ փոխուեցան։ — Հիմա կարգը եկած էր, որ թուրքը խոնարհի ու հայը հրամայէ։ Թուրքական բնաւորութեան յատուկ եղած գձձութեամբ մը, որ տկարին առջեւը գտնուած ատեն ամպերուն մէջէն կ'որոտայ իր պատգամը, իսկ զօրաւորին առջեւ՝ անոր ոտքին տակ կը սողայ, գայմազամն ալ իսկոյն կերպը փոխելով՝ «Տէ՛ր իմ, կակազեց, թոյլտուութիւն արա՛ ինձ գէթ միանգամ տեսնուելու ընտանեացս հետ, այնուհետեւ պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու»։ — «Վանքին մէջ կրնաք տեսնուիլ, պատասխանեց Պապիկ, վասն զի ամբողջ ընտանիքդ հոն փոխադրուած է արդէն»։

Խեղճ գայմազամը յուսահատ ու կորագլուխ հնազանդեցաւ հայ իշխանի հրամանին եւ դատաւորին ու այլ պաշտօնակալաց հետ — թուով 22 անձինք — հրոսախումբէն շրջապատուած ելան վանք, ուր շղթայուելով դրուեցան ախոռներու մէջ։

Հերոսապետի հրամանով Մարաշի կառավարութեան ուղղեալ նամակ մը գրեց գայմազամը, ուր իրենց այս ծանր վիճակը նկարագրելով կ'աղաչէր որ ժամ առաջ արձակեն հայ բանտարկեալները, որ իրենք ալ ազատուին: Ամբարտաւան կառավարութեան համար որչափ ծանր պայման. բայց ի՞նչ կարող էր անել: Զէյթունցիքն լաւ սերտած էր մոլմխսական օրէնքը — «աչքի տեղ՝ աչք, ակռայի տեղ՝ ակռայ», մանաւանդ աւելի առաջ կ'երթար նա, — մէկ աչքի տեղ՝ տասն աչք կը հանէր, մէկ ակռայի տեղ ալ՝ ամբողջ գլուխը կը քարդէր շատ անգամ:

Կամայ ակամայ ստիպուեցան կատարել գայմազամին խնդիրքը եւ անմիջապէս արձակուեցան թէ՛ Հայէպի եւ թէ՛ Մարաշի մէջ բանտարկուած բոլոր զէյթունցիները. այն առեւն Պապիկ փաշան ալ ազատ թողուց իւր բանտարկած պաշտօնեաները, որոնք լռիկ մնջիկ նորէն անցան իրենց պաշտօնի գլուխը:

XXXV.

250 չէրքէզներու ջարդը

(1879) Մարաշի կառավարիչը կասկածելով որ միւս անգամ կը կրկնուի նոյն անհաճոյ դէպքը՝ օրական վարձքով 250 գաղթական չէրքէզներ ղրկեց Զէյթուն, հազարապետի մը հրամանին տակ, ի պաշտպանութիւն կառավարական պաշտօնէից եւ իրենց ընտանեաց:

Սակայն ասոնք դեռ եւս քաղաք չմտած՝ մեծ գերեզմաննոցին քով Պապիկ փաշա դէմերնին ելաւ իրենց գաղտնեան պատճառն իմանալու համար, եւ երբ անոնք յայտնեցին իրենց ինչ պաշտօնով գալը, հերոսապետը ապահովեց զիրենք՝ թէ այսուհետեւ այդ բաները պիտի չըլլան եւ կրնան իւր խօսքին վստահելով դառնալ իրենց տեղերը, «քանի որ

այսչափ եկեր էք, ըսաց, երեք օր ձեզ կը հիւրընկալեմ տուներու մէջ, այնուհետեւ պէտք է երթաք»:

Անոնք պատասխանեցին թէ՛ «Մենք փաշային հրահանգին միայն կը հնազանդինք եւ ըստ այնմ կառավարութեան ապարանքը պիտի երթանք»: — «Լաւ ուրեմն, կրկնեց իշխանը, պէտք է զէնքերնիդ ինձի յանձնէք ու առանց զէնքի մանէք Զէյթուն»:

Անոնք այս առաջարկն ալ մերժեցին: — «Ուրեմն ասկէ վերջը պատահելիք չարեաց պատասխանատուն դուք էք», ըսելով քաշուեցաւ գնաց Պապիկ փաշա. անոնք ալ գնացին կառավարութեան ապարանքը, ու հազիւ մէկ շաբաթ տեւեց, իրենց ինչ ստոր արարածներ ըլլալը շուտով երեւան եկաւ: Գրեթէ ամեն օր զինոյնալով աղբիւրներուն գլուխը կը հաւաքուէին ու ջրկիր կանանց եւ աղջկանց անվայել ու անպարկեշտ խօսքեր կը զրուցէին լկտի ու շուայտ շարժումներով:

Իրենց բարոյական սրբութեան ծայրայեղապէս նախանձախնդիր՝ բոլոր կանայք, խորապէս յուզուած այս անառակ իսլամներու լիրձ վարմունքէն, դիմեցին Պապիկ փաշային եւ խստիւ պահանջեցին, որ այն օրն իսկ հանէ Զէյթունէն այս վատազգի «նուզաները», «ապա թէ ոչ, ըսին, մենք զինուելով կը ջարդենք զանոնք, այն ատեն ձեր ֆէսը մեր գլուխը դրուի, մեր «շեաշն» ալ (շղարշը) ձեր գլուխը»:

Այս գանգատէն օգուտ քաղելով հերոսապետը իսկոյն ժողովի հրաւիրեց քաղաքին զխաւորները եւ խնդիրը անոնց ներկայացնելով պահանջեց, որ իրենց որոշումը տան: Երկար խորհրդածելու պէտք չկար, շուտով տուին նոքա իրենց որոշումը — պատերազմ:

Հանգիստ նստել ճակատագրուած չէր երբէք զէյթունցիին, եւ խաղաղութեան հազուադէպ ժամանակներն ալ կարճատեւ զինադադարներ էին իրեն համար: Արիւն ու սուր

— այս էր իւր բաժին. ազատութիւն կամ մահ — այս էր իւր սկզբունքը: Ուստի վճռեց նորէն դուրս քաշել սուրբ իւր պատեանէն՝ ուր կատարելապէս մխուած չէր արդէն եւ որուն վրայ տակաւին թարմ կը մնային թշնամոյն արեան վերջին կաթիլները:

Պապիկ փաշա օծեալ թմբուկը զարնել տալով իւր մօտ հաւաքեց 300 զինեալ հերոսներ ու անոնց գլուխն անցած՝ գնաց պաշարեց կառավարական շէնքը, ուր կը գտնուէին չէրքէզները, յետոյ բարձրաձայն հրաւէր կարդաց անոնց, որ դուռը բանան ու յայտնեն իրեն, թէ արդեօք իրենց ձեռքը բարձրագոյն տեղէ մը հրամանագիր ունէ՞լ՞ն այստեղ գալու եւ այսչափ սանձարձակ վարուելու:

Անոնք փոխանակ դուռը բանալու՝ հրացան մը պարպեցին՝ «մեր հրամանը մեր հրացանին բերանն է» ըսելով: Հերոսապետը շարունակեց, «կը գթամ ձեր վրայ. լաւ կ'անէք, որ խաղաղութեամբ ելէք հեռանաք այստեղէն. պատուոյս վրայ կ'երդնում որ ձեզի մնաս պիտի չհասցնեմ ամենեւին, եւ մեր երդումը, նոյն իսկ պարզ խոստումը՝ ձեր խարդախ պաշտօնեաներու երդումէն հազարապատիկ աւելի արժէք ունի. վստահ եղիք ու գնացէք»: Ներսէն ձայն մը պատասխանեց — «Մեր օրէնք թոյլ չի տար մեզ կեաւութեան մը հնազանդիլ. եթէ կեաւութին հնազանդիլ ուզէինք՝ Մոսկովիին մէջ կը մնայինք»: — «Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր, — գոռաց հայ հրամանատարը, — պէտք է ուրեմն ջարդուիք»: Ոսլամի այս նորրնծայ ձագերը ճշմարիտ հաւատացեալի մը ներքին համոզումով աղաղակեցին՝ «կեաւութի գնդակը մեզի չի ներգործեր» . — «կրակ» որոտաց Պապիկ փաշա: Եւ ահա շէնքին ամեն կողմերէն գնտակներու տարափ մը տեղալ սկսաւ. 250 չէրքէզներէն միայն 5ը ողջ մնաց, բոլորն ալ այնտեղ ինկան՝ Մուհամմէտի փառաց պսակը վայելելու համար անդի շաշ-

խարհին մէջ: Հազարապետն ալ նստոյ տեղէն զարնուեցաւ,
երբ խոյս կու տար ու յետոյ Բասիլոսեան հաճի Կարապետադայի
տունը տարուելով՝ այնտեղ դարմանուեցաւ: Կենդանի մնա-
ցած 5 հոգին Մարաշ Վէյսի փաշային ղրկեցին, որ երթան
իրենց տեսածին պէս պատմեն: Այս կուռոյն մէջ հայոցմէ
երկու հոգի միայն նահատակուեցան:

Է Ո Վ Է Ո 2 Գ (Ո Ի Է 2 Գ)

Վէյսի փաշա տէտի՝ Զէյթունա վարամ,
երին վիրան իտիւպ, մալլերին ալամ,
Զէյթուն թէքքէսինտէ պիր զէման ղալամ,
Եագարըմ Զէյթունու նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի, քիմնէյի թագմամ,
Հալէպ վալիսինին աղղընա պագմամ,
Եիւզ պին ասկէր կէլսէ՝ երիմոէն գալգմամ,
Ալամանկ շու պիզի լաֆ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ ասկէրիմ չաղլար,
Աթարըմ կիւլլէլէր, տէվերիր տաղլար,
Զարպըմոէն թիթիրէր, Զէյթուն ղան աղլար,
Եագարըմ Զէյթունը նառ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ պէլլէ վատընը,
Զիպիլ խարարընա գոյտում գատընը,
Պրագմամ Մարաշտա իսլամ ատընը,
Եագարըմ Հալէպի նառ իլէ, պէյլէր:

Վէյսի փաշա տէտի՝ աղղընա պագմազ,
Կնավուր հալի իլէ իսլամ պըրագմազ,
Ճանի ահվալլէրին տէ պըրագմազ,
Օնօռուն երգարըմ զօռ իլէ, պէյլէր:

Պապիկ փաշա տէտի՝ գըլըճը չէքտիմ,
Բերթիզ, Բիւրթիւլ, Նետիրլիի պրագտըմ,
Պօզտօղան աշիրէթին աթէշէ եագտըմ,
Պիլլահի սուսատըմ զանիլէ, պէյլէր:

Թարգմ. Վէյսի փաշան ըսաւ. «Ունիա երթամ,
Տեղն աւերեմ, ինչքերն ալ աւարի տամ,
Զէյթունի վանքն ալ ատեն մը ձնամ.
Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Մէկն ալ չեմ ճանչնար,
Հալէպի վալիին ականջ չեմ ի տար,
Հարիր հազար զօրք բերես՝ տեղէս չեմ երերար,
Մեզ խօսքերով չէք կրնար առնել, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Կ'որոտան իմ զինուորները,
Ռուսները կ'արձակեմ, կը տապալեն լեռները,
Երկիւղէս կը դողան, արիւն կուլան Զէյթունցիները,
Հրով կը վառեմ Զէյթունը, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Միտքդ պահէ քու երգումը,
Աղբի պարկին մէջ դրի ձեր դատաւորը,
Մարաշի մէջ չեմ թողուր տաճկին անունը,
Հրով կը վառեմ Հալէպը, իշխաններն»:

Վէյսի փաշան ըսաւ. «Բերնին չի նայիր,
Կեալուր հալոյն ալ տաճիկ չի ձգեր,
Իր արեան գործերը միտքը չի բերեր.
Պատիւդ կը քանդեմ բռնի, իշխաններն»:

Պապիկ փաշան ըսաւ. «Սուրը քաշեցի,
Բերթիզ, Բիւրթիւլ, Նետիրլին ալ ձգեցի,
Պօզտօղան աշիրէթը ի հուր վառեցի,
Աստուած վկայ, արեան ծարաւ եմ, իշխաններն»:

XXXVI.

Մասնաժողովը

(1879) Զերբէզները կոտորուելէն երեք օր վերջը Մարաշէն վեց անձէ բաղկացեալ մասնաժողով մը եկաւ, որոց երկուքը թուրք, երկուքը լուսաւորչական հայ, մէկը կաթոլիկ եւ մէկը բողոքական հայ էր: Ասոնք հարցաքննութիւն բանալով տեղեկագիր մը պատրաստեցին՝ հիմնեալ գլխաւորաբար վերաւոր հազարապետին յայտարարութեանց վրայ, որ արդարեւ ճշմարտութիւններ էին: Սակայն Մարաշ ղրկուելէն վերջը այնտեղի թուրք պաշտօնեայք իրենց սովորութեան համեմատ խարդախեցին հարազատ տեղեկագիրը եւ իրենց ուզածին պէս երկրորդ մը պատրաստելով՝ Մարաշ դարձող յանձնաժողովոյ անդամոց ալ ստորագրել տուին. միայն բողոքականաց ազգապետ Ուռուպեանը ամեն անձնական նկատումները արհամարհելով՝ քաջութիւն եւ ազնուութիւն ունեցաւ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու եւ չստորագրեց ալ: Ղրկուեցաւ սակայն սոյն անհարազատ տեղեկագիրը Պօլիս եւ Հալէպ՝ ուր քննութեան առնուելով՝ հարկ դատուեցաւ վերադարձնելու Մարաշ Ուռուպեանին ստորագրութիւնը չկրելուն համար. ասոր վրայ պարտաւորեցան ճիշդ տեղեկագիրը ղրկել, որով արդարացան զէյթունցիք եւ Ղէյսի փաշան ալ Մարաշի կառավարչութենէն պաշտօնանկ ըլլալով փոխադրուեցաւ Լիեսարիա, ուր մի քանի շաբաթ վերջ, կառավարական շէնքը յանկարծ վրան փլելով, չարաստուեցաւ, իւր հետ տանելով զէյթունցիներու քաղցր յիշատակը եւ իւր պատճառաւ կեանքերնին կորուսանող չէրքէզներու ընտանեաց սրտաբուխ օրհնութիւնները:

XXXVII.

Նոր կարգադրութիւնք

Սուլթան Համիտի գահակալութեամբ եւ արեւելեան պատերազմին յառաջ բերած հանգամանքներու շնորհիւ նոր շրջան մը բացուած էր Թիւրքիոյ համար՝ խիստ վտանգաբեր հպատակ քրիստոնէից, մանաւանդ զէպի ազատութիւն ձգտող ժողովուրդոց։ Զէյթուն ի հարկէ իւր կարեւոր բաժինը պիտի ունենար թրքական կամ — աւելի ճիշդը — հաֆսիական այս նոր քաղաքականութեան մէջ։ Բայց կանուխ էր դեռ ժամանակը, ուստի լաւ համարեց սուլթանը պատեհութեան սպասել չար մտադրութեանց գործադրութիւնը յաջողցնելու համար, առ այժմ՝ խաղաղական միջոցներով Զէյթունը սիրաշահելու քաղաքականութեան հետեւելով։

Այս ուղղութեամբ 1879ին սուլթան առանձին իրաւով Զէյթուն ղրկեց Մազհար փաշան եւ Նուրեան էֆէնսին, որոց ապա ընկերակցեցան Հալէպի անդլիական հիւպատոս Ժեներալ Ճերմայտ եւ Դիլիկիոյ հայոց Տ. Մկրտիչ կաթողիկոսը, որոնք յանուն կայսերական կառավարութեան ներում հրատարակեցին թէ՛ Պապիկ փաշայի համար՝ զոր քաղաքապետութեան նախագահ կարգեցին, եւ թէ՛ իւր հերոսական ամբողջ խումբին համար՝ որոց ամեն գործած հակառակարարական արարքները չեղեալ համարուեցան։ Բաց յայտցանէ որովհետեւ զէյթունցիք խստիւ կը զանգատէին հետզհետէ իրենց վրայ ծանրացող տուրքերու քանակութեան մասին, այդ ալ ուշադրութեան առնելով՝ տուրքերը շատ նուազեցուցին։ Իսկ խաղողի այգիներուն համար ըստ հաճոյից տուրք առնելու դրութիւնը ջնջելով՝ տարուէ տարի 9000 դահեկանի որոշ տուրք մը սահմանեցին։

Այնուհետեւ փաշան ընդհանուր ժողով գումարելով՝ բանախօսութիւն մ'ըրաւ այնտեղ, յորում Զէյթունի նախորդ թուրք պաշտօնէից արարքը քննադատելով՝ դատաւարանց իրենց անխոհեմութեան եւ անհեռատեսութեան համար, որոց այս ուղղութեան վերագրեց պատահած ամեն անկարգութիւնները: Ապա զէյթունցւոց դառնալով ըսաւ՝ «դուք ալ քիչ աղէ (թոյն) չէք. թագաւորը իւր առատասրտութեամբ ներից ձեզ, բայց չգիտեմ Աստուած ալ պիտի ներէ»:

Այս բանախօսութիւնէն վերջը զօրաց համար ձմեռանոց մը շինելու ինդիլը մէջ դրուելով՝ թեր ու դէմ շատ մը վեճաբանութիւնք եղան եւ վերջապէս յաջողեցան համոզելու զէյթունցիները, որ ասոր դէմ արգելք մը չհանեն, եւ իրենք անձամբ շէնքին հիմնարկութիւնն ընելով՝ մեկնեցան, նորընտիր գայմագամին խոհեմութեանը թողլով Զէյթունի խաղաղութեան պահպանման ծանր հոգը: Երբ զօրանոցի շինութիւնը աւարտեցաւ, 800 ալ կանոնաւոր զօրք գալով՝ գայմագամի հսկողութեան գործը բաւական դիւրացուց եւ այսպէս անցաւ 5 տարի առանց միջադէպի:

XXXVIII.

Զէյթունի նրդեղը

1884 թուականը շատ աղէտալի եղաւ Զէյթունի համար՝ պատահած մեծ հրդեհին պատճառաւ, որ ամբողջ քաղաքը մոխիրի վրայ նստեցուց: Կրակը Սուրէնեան թաղի Եղեկիէեանց տան յարգանոցի մէջէն ելաւ պատահմամբ, կէս գիշերին ասեննները, եւ հրշէջ գործիներու չպոյութեան պատ-

¹ Սոյ կաթողիկոսը ինքը զօրանոցի հիմքին առաջին քարը դրաւ, ըսելով հայերուն՝ «աս զօրանոցը իրօք ձեր զօրքերուն համար է, այնպէս գիտցէք»:

Ճառաւ ծաւալեցաւ ամեն կողմը, այնպէս որ չորս թաղերէն միայն Շովրօեան թաղի կէսը ազատեցաւ: Գրեթէ ամենն ալ իրենց սան հետ բոլոր գոյքերնին եւ ուտեստնին ալ կորսնցուցին: Կացութիւնը շատ ծանր էր եւ վտանգն անխուսափելի՝ եթէ, օգնութեան չհասնէին ազգը եւ կառավարութիւնը կարեւոր գումարներով, որով քիչ ատենէն վերականգնանութիւն ստացաւ Զէյթուն: Ուրիշ շէնքերու հետ այրեցան նաեւ չորս եկեղեցիք իրենց մէջի անօթներով ու զարդերով, մանաւանդ հին ձեռագիր մատենաներով եւ այլ կարեւոր հնութիւններով: Եղած նպաստներու շնորհիւ ինչպէս մանաւորաց տուները՝ նոյնպէս Ս. Աստուածածին ու Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիները վերաշինուեցան գեղեցիկ ու փառաւոր կերպով, մանաւանդ առաջինը:

Սակայն բնութիւնը օձին խայթելու յատկութիւնը միայն տուած է եւ ոչ երբեք սիրելու. չէր կրնար ուրեմն թուրքը բարերարել՝ առանց ցոյց տալու իւր իսկական բնութիւնը, առանց ի հանդէս բերելու իւր ճշմարիտ դերը, որուն սահմանուած է նա էապէս իւր գոյութիւն ունեցած թուականէն ի վեր, — կեղեքել, հարուածել, խայթել: Այսպէս Տէտէ փաշա, որ պաշտօն ունէր կառավարական նպաստը բաժնելու արկածահար ժողովրդեան, մէկ ձեռքով ցանածը միւս ձեռքով քաղելու համար սկսաւ նեղել արեգինցիները տուրքի համար, իրենց ունեցած պարտքին կրկնապատիկը պահանջելով անոնցմէ, առարկելով թէ իրենք փնասուած չեն հրդեհէն: Անոնք իրենց աղքատութիւնը մէջ բերելով կը մերժէին համախելիլ այս պահանջման, բայց նա կը մնար միշտ անողոք. վերջապէս գործը այն աստիճանին հասաւ, որ արեգինցիք բացէ ի բաց ապստամբելով՝ հրոսախուժելու կազմեցին ու կարեւոր դիրքերու բռնելով՝ ասպարէզ կարդացին փաշային: Այդ ապստամբութեան պարագլուխ հանդիսացաւ

Շամբ-քէշիշեան անուն երիտասարդը, որ՝ իբրեւ յաջորդ Պապիկ փաշայի՝ հրոսակութեամբ կը շրջէր լեռները: Փաշան զօրք ղդկեց ասոնց վրայ նոյն տարուայ Յունիս 24ին, բայց կարճատեւ ընդհարումէ մը յետոյ զօրքերը յաղթուեցան ու ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել:

* * *

Անցողակի կերպով կը յիշենք այստեղ մասնաւոր դէպք մը եւս, որ բացայայտ կերպով ի վեր կը հանէ զէյթունցւոց ազատ կամքի եւ անկախ բնաւորութեան տէր լինելը:

1886ին Բացախ մականուանեալ Փանոսին երկու ջորիները վարձել կ'ուզեն թուրք զինուորները՝ Ալպուսթան ռազմամթերք փոխադրելու համար. Բացախ չ'ուզեր տալ, զինուորները — թուով 50 — բռնի կ'առնեն ջորիները եւ կը հեռանան. Բացախ զայրացած թուրքերու այս բռնաւորական ընթացքէն՝ իւր հետ առնելով 12 անձինք կ'երթայ զինուորներու ետեւէն մինչեւ 2 ժամ հեռու եւ անոնց հետ սաստիկ կռիւ մղելով՝ կը յաղթէ չարաչար. թուրքերը երկու վիրաւոր թողլով այնտեղ՝ կը փախչին զօրանոցը, փոխանակ Ալպուսթան երթալու, իսկ Բացախ իւր ջորիներն առած կու գայ Զէյթուն՝ հանգիստ կը նստի իւր տուն: Ղուիւր մղած էին () Գ - Գայասը կոչուած տեղը:

XXXIX.

Սալէ՝ փաշա. լրտեսի մի սպանումի:

Զէյթունի նախկին գայմազամ Սալէ հէֆէնտի փաշայութեան տիտղոսով 1890ին Մարաշ եկաւ իբրեւ կարավարիչ եւ բոլոր հրոսակներուն ներման հրովարտակ բերել տալով եկաւ Զէյթուն եւ իրեն կանչեց զանոնք՝ իրենց պարագլուխ Շամբ-քէշիշեանի հետ, ու իւրաքանչիւրին դրամ բաշխեց 60 մէճիտէն մինչեւ 10 մէճիտ. թանրը կոչուած

տաճկարենակ գիւղն ալ անոնց տրամադրութեան տակ դրաւ, որ անոր տասանորդն իրենք ստանան. պատգուիրեց միանգամայն Գայմագում Գատրը պէյին, որ տուրքի համար չներէ զանոնք եւ բոլոր զէյթունցիները, այլ կարելի եղածին չափ ազատ թողու: Այս կարգադրութիւններն ընելէ յետոյ դարձաւ Մսրաշ:

Հագիւ չորս ամիս անցաւ ասկէ ու Զէյթուն ալեկոծեցաւ նորէն Օսման-չավուշ անուն տեղացի թուրքի մը պատճառաւ, որ Հաճըն գնացած էր լրտեսութիւն ընելու համար եւ վերադարձին Շամը-քէշիշեանի խմբակին ձեռամբ սպաննուեցաւ քաղաքին մէջ Պաղ-աղբիւրին դէմը, Նաչվերացի մեռելոցի օրը: Մարմնոյն վրայ բացուած էր 72 վէրք, որմէ բացայայտ կ'երևէր սպաննողներուն դայրոյթը իւր վարած անարգ պաշտօնին դէմ:

Լսեց Սալէհ փաշա այս դէպքը եւ սաստիկ կատողեցաւ. ոչ միայն կառավարութեան՝ այլ եւ իւր անձին դէմ՝ նախատինք մը համարելով Լինչի օրինաց այս աստիճան խիստ զործադրութիւնը՝ եկաւ Զէյթուն եւ ինքն ալ նոյն աստիճան խստութեամբ ուզեց պատժել անոր հեղինակները: Բայց անոնք իրենց ամուր դիրքերը քաշուած հանգիստ կը սպասէին:

Փաշան իրեն կանչելով հայոց գլխաւորները՝ պահանջեց, որ իրեն յանձնեն այդ հրոսախումբը, սակայն անոնք պատասխանեցին թէ ասոր համար իրենք խնդիր հանել չեն ուզեր. ինք, որ կառավարութենէն ատոր համար ռոճիկ կը ստանայ, կրնայ բռնել ու պատժել զանոնք: Այն ատեն Սալէհ փաշա զօրանոցը գտնուած զօրքերով Սեպտեմբեր 24ին սկսաւ քալել Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ վրայ, ուր ապաստանած էին հերոսները, բայց ասոնք այնպիսի սաստիկ կրակ մը թափեցին թուրք զօրաց վրայ՝ որ անոնք բաւական կորուստ տալով ստիպուեցան մեծ դերեզմաննոցի քովէն ետ քաշուիլ: Այնու-

Հետեւ հրոսակները կառավարական շէնքն ալ գլուսելով՝ ազատեցին այնտեղ գտնուող բոլոր բանտարկեալները: Այս բանը աւելի եւս բորբոքեց փաշային բարկութիւնը. տեսնելով թէ Զէյթունի ժողովուրդը տրամադիր չէ պատերազմելու՝ սկսաւ աջ ու ձախ ձերբակալութիւններ ընել որու որ հանդիպեցաւ. միւս կողմէն Զէյթունի ապստան ալ մեռցնելու համար անլուր ու խուժադուժ միջոց մը ձեռք առաւ:

Դնչպէս Փարաւոն Դարայէլի նորածին մանկիկները խեղդելու համար գաղտնի հրահանգ տուած էր դայեակներուն, Մոնկոլի այս գաղանաբարոյ ճեւան ալ հրահանգ տուած էր Զէյթուն եկող Մարաշի Ապուճուն բժիշկին, որ պատուաստի միջոցաւ թունաւորէ զէյթունցի մանուկները: Այս անագորոյն գաղանաւթեան զոհ գնացին 500է աւելի անմեղ մանկտիք, որուն չկարողանալով հանդուրժել այլ եւս ժողովուրդը՝ իւր առաջնորդ Նարապետ սրբազանի միջոցաւ հեռագրեց Բ. Դրան եւ Պատրիարքարանի՝ բողոքելով նորա թէ՛ այս եւ թէ՛ ուրիշ ամեն չարութիւններուն համար: Ասոր վրայ Սալէհ պաշտօնանկ ըլլալով՝ հրաման եկաւ իրեն, որ Տէրիզօր մեկնի, բայց նա Մարաշ իջնելով գործին տարբեր գոյն տալու համար ինքն ալ հեռագիր տուաւ Բ. Դրան այլ եւ այլ զրպարտութիւններ կուտելով գլխաւորաբար եկեղեցականաց վրայ: Զանոնք ընդհանրապէս կը ներկայացնէր իբրեւ խռովարար եւ բոլոր հրոսակներու պարագլուխ ու թերադիր, եւ նոյն իսկ փրնուզի վանքին նոյն աստեւտան վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետին հողային խնդրոյ մը համար Ատանա դատավարութեան երթալը յեղափոխական խորհուրդներու վերագրելով՝ կ'ամբաստանէր զայն:

Դուռը կարեւորութիւն տալով իւր խարդախ պաշտօնէին ննեցամիտ հեռագրին, ձերբակալման հրաման արձակեց անոնց համար, ուստի Բարթողիմէոս վարդապետէն զատ՝ որ

արդէն բռնած ու բանտարկած էին, հետզհետէ Կարապետ եպիսկոպոսը, Նիկողոս եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը, տ. Նշան եւ տ. Ղեւոնդ Ճէնանեան քահանաները, Անդրէասեան Մարտիրոսը, Կիւլվանէսեան մահտեսի Թարութիւնը, Մերկէնեան մ. Գէորգը, Պօզողեան Թարութիւնը, Մոզեան Փանոսը, Տիրացուեան Աստուածատուրը եւ Նղիսաբէթ անուն օրիորդ մը — ընդամենը 53 անձ — ձերբակալելով հալէպ տարին բանտարկեցին, ուր դատելով զմանս 5, զմանս 15 տարուան, մի քանիները մշտնջենական թիապարտութեան, տ. Ղեւոնդ քահանան ալ ի մահ դատապարտեցին: Իսկ Զէյթունի աւագ քահանայ տ. Ղազարի որդին պ. Սմբատ-Բիւրատ, որ տարիներով Սամսոնի հայոց դպրոցին մէջ դաստիարակուելէ յետոյ հայրենիք վերադարձած ատեն իւր տիկնոջ ու 5—7 տարեկան երկու զաւակաց հետ Եւրփուղի մէջ ձերբակալուած ու Մարաշ ղրկուած էր, այն ալ հալէպ փոխադրելով դատեցին ու թէեւ չկրցան ո՛ր եւ է բան հաստատել վրան, սակայն ընդհանուր դատախազը ամեն ճիշդ թափեց զայն ալ դատապարտել տալու համար՝ հայ եւ միանգամայն զէյթունցի, մանաւանդ դաստուր ըլլալը բաւական յանցանք համարելով իրեն, եւ յաջողեցաւ 5 տարուան պատժոյ դատապարտել տալու զայն, որ այդ պատիժը ամբողջովին լրացնելէ յետոյ միայն կրցաւ ազատիլ:

Սա բանտին մէջ ցոյց տուած իւր գործունէութեամբ եւ անիրաւութեանց դէմ մղած իւր պայքարներովն սարսափ ազդեց կառավարութեան. բանտի մութ անկիւններուն մէջ գործուած ու ցայն վայր լոյս աշխարհին անծանօթ մնացած ամեն խժդժութիւնք հրապարակ հանելով մինչեւ Պ. Կլատրութօնի ականջը հասցուց ու անկէ մխիթարական պատասխան իսկ ստացաւ: Այսու հանդերձ մի քանի անձինք բանտային խտուրտեանց չկարողանալով դիմանալ՝ մեռան

(օրինակ, պօլսեցի Վլթանէս վարժապետ) եւ միւսներն ալ յետ ժամանակաց ներողութեամբ արձակուեցան:

Պէտք է այստեղ յիշել, թէ թրքական արդարութիւնը 500 ոսկւոյ պատկառելի գումարի մը շնորհիւ, զոր իբրեւ համեղ կրծօն յաջողած էր խլել մեր 5 մեծաւորներէն, անպարտ արձակեց 22 անձինք մէկուկէս տարուան բանտարկութենէ յետոյ:

* * *

Հոս կը վերջանայ Զէյթունի պատմութեան հին շրջանը, երբ Զէյթուն կղզեացած կեանք կը վարէր՝ հետամուտ միմիայն իւր տեղական առանձնաշնորհութեանց: Իւր պատմութեան նորագոյն շրջանին մէջ, որուն պիտի նուիրուի զոյգ իս երկրորդ մասը, Զէյթուն աւելի սերտ կապերով կը կապուի ազգային ամբողջութեան հետ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԹՆԵՐ

Ա.

Ձեյթոնների գիտություն:

Մ Ե Մ Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Աւագ-կալ (տճկ. Մխալ). 2. Արեգին (տճկ. Ալապաշ).
3. Ֆրենուզ կամ խոհու:

Փ Ո Ք Ր Գ Ի Ի Ղ Ե Ր

1. Խէպի, Գէլլօր, Գէլիւնք կամ Գէնկ	}	զուտ հայաբնակ:
2. Ղօզնուղազ		
3. Էյլէնճէ		
4. Աճը-թէյէկինց (ազարակ)		
5. Խընրիւնօզ (ազարակ)	}	տաճկախառն:
6. Հաճի-տէրէ		
7. Պէշէն		
8. Գէթման		
9. Սարը-կէօզէլ կամ Գիւրէճիք	}	տաճկաբնակ:
10. Գապագ-թէփէ		
11. Մայաթճա		
12. Ալիշար		
13. Ամպարճըք		
14. Աղըլ-օպասըք		
15. Գարա-թութ		
16. Սոյսալը		
17. Էրիճէք կամ Էսէնտէրէ-պօղազը		
18. Թօմպագ		
19. Գարամանլը, Բերդուս		
20. Պէյ-թէմուրլու կամ Պայ-գէմլըի		
21. Տէօնիքլէր կամ Տօնիկէնք		

22. Չուգուր - հիսար կամ Կանչի	}	տաճկաբնակ:
23. Տէօնկէլ		
24. Թանբը		

Բ.

Ահագ-կալի շրջակայքը (սագարակներ):

1. Խէրէղէճ (խարաղաճ)	}	դուռ հայաբնակ (ընդ
ամենը 150 տուն բնա-
կիչներով):
2. Չաթօլ - աղբը (Երկճիւղ աղբուր)		
3. Գաբու - գայա		
4. Ղուււր		
5. Այապօզան կամ Անդրէասինք		
6. Թէքթըր		
7. Առխըղճա		
8. Գայա - փունար		
9. Եղիկինք		
10. Ազարիկոնք		
11. Ղաղբրինք		
12. Դէգէվիւրինք		
13. Սիանէ		
14. Եայլաճուխ		

Գ.

Արեգիւնի շրջակայքը (սագարակներ):

1. Աւագլօր կամ Աւագինք	}	դուռ հայաբնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով):
2. Եղիտինք կամ Ղալըճինք		
3. Եկանինք		
4. Թօփալինք		
5. Տանտանինք		
6. Սիւլինք (Սեւեանք)		
7. Մրխայիլինք		
8. Գիւգիւրինք		
9. Ղըրմանուկինք		
10. Մնացականինք		
11. Քէօնպէճինք		
12. Քէօնտէլինք		
13. Հանէսինք		
14. Մակարինք		
15. Մէրկէրիտինք		
16. Քիղթիկինք		

17. Աշողիներ
18. Վարդանիներ
19. Մկրտիչիներ
20. Սարգիսիներ
21. Թարխանիներ
22. Չիլիներ
23. Անանիկիներ
24. Ղայնասիներ
25. Ջահանիներ
26. Իսիփիներ (Յովսէփեաններ)
27. Ճուլֆիներ
28. Սահակիներ
29. Եղիներ
30. Մըխար-փէնիսիներ
31. Մաճառիներ
32. Պարսամիներ
33. Մինասիներ
34. Ղաղըիներ
35. Ղուրտեկիներ
36. Մրխար-Դանիլիներ
37. Եաղլիներ
38. Խայեալիներ
39. Մալխասիներ
40. Մէնտիկիներ
41. Բէհլեփանիներ
42. Թիւրիսիներ (Թորոսեաններ)
43. Ճօթաուրիներ
44. Ղըլլիներ
45. Չիվի - Մարտիրոսին ազարակներ

զուտ հայաբնակ ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով)։

Դ.

Փրկունգի շրջակայքը (ազարակներ)։

1. Կուչող
2. Ունի կամ Հին-գիւղ
3. Ղափու-սալբի
4. Շուղուր
5. Կանչի կամ Չուգուր-հիսար՝

զուտ հայաբնակ (ընդ-
ամենը 300 տուն բնա-
կիչներով)։

1. Կանչի կամ Չուգուր-հիսար երկու ուրոյն մասերէ կը բաղկանայ. առաջ-
կաթնակ մասը անփոփոխ Զէյթունի կը պատկանի, իսկ հայաբնակ մասը,
Փրկունգէն գաղթած ըլլալով, Փրկունգին կը պատկանի։

6. Ղըշկները
7. Ղարա-թութ
8. Ծըմեկ աղբը (Ծմակի աղբուր)
9. Պայեաղը
10. Պուզուրինք
11. Պօղօղկինք
12. Թէլէմէլինք
13. Վատապինք
14. Խուղուղինք
15. Մէրդէրիկ

զուտ հայաբնակ (ընդ
ամենը 300 տուն բնա-
կիշներով)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Յ-բ-է-բ-ն	5—6
Ն-ի-է-ի-է-ի-է	7—27
Դիրք եւ սահմանք Զէյթունի (7-8). — Կլիմայ (8). — Լեռներ (8). — Գետեր (9). — Աղբերակներ (9-11). — Կեն- դանիք եւ թռչունք (11-12). — Բերք եւ արտադրութիւնք (12-13). — Արհեստք (13). — Նստիկին բնակիչք Զէյթունի (13-14). — Թէ ինչու Զէյթունն կը կոչուի այս երկիր (14-15). — Մուսք քրիստոնէութեան զէյթունն եւ տեղական արքա- վայրք (15-19). — Զէյթունի թաղերը (19-20). — Հիմնադիրք շորից իշխանութեանց (20-22). — Կրօնք, Դպրոցք, Եկեղե- ցականք եւ Նահատակք (22-27):	
I. Զարմանուհի. Հէթում. Մուրադ Դ-ի հրովարտակը	29
II. Էօմէր փաշայի պատերազմը. Խոյ Բակուր	32
III. Ալի փաշա. Կիւրեանի պատերազմը	36
IV. Գալէնտէր փաշա. Կիրակոս կաթողիկոս	38
V. Չափան-օղլու	42
VI. Քէօսէ փաշա. Կոկիտանի կռիւք	45
VII. Ներքին խռովութիւն. Սուլէյման փաշա	46
VIII. Իպրահիմ-ուշաղիներու եւ Գուռնաղիներու ջարդը. Սուլէյ- մանի երկրորդ յարձակումը	52
IX. Թօսուն փաշա. Սուրէնեան Մարտիրոս	56
X. Տէլի-քէշիշ	59
XI. Իպրահիմ փաշա Եգիպտոսի. Տէլի-քէշիշ	66
XII. Աղճառաղի պատերազմը	79
XIII. Խառէքիի պահանջումը	81
XIV. Թէճիրլիցուց կռիւք	83
XV. Ալպուսթանցի Հաճ'աղան	85
XVI. Թօփալ-Սատո	87
XVII. Հայթաները	89
XVIII. Պայազիտ-օղլու Լճմէտ փաշա	90

